

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

Qo‘lyozma huquqida

UO‘K: 368.1.025.66(575.1)

MIRZOYEV SAYFULLO FAYZULLOYEVICH

**O‘ZBEKISTONDA SUG‘URTA KOMPANIYALARI MOLIYAVIY
BARQARORLIGINI TA’MINLASHDA ANDERRAYTING XIZMATINI
TAKOMILLASHTIRISH**

**Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini
olish uchun yozilgan
DISSERTATSIYASI**

**Ilmiy rahbar: iqtisod fanlari
doktori, prof. H.I.Boyev**

Toshkent - 2024

MUNDARIJA

KIRISH		3
I bob	SUG‘URTA FAOLIYATIDA ANDERRAYTING XIZMATINING NAZARIY-HUQUQIY ASOSLARI.	
1.1-§.	Sug‘urta faoliyatida anderrayting xizmatini zarurligi, mohiyati va vazifalari.	14
1.2-§.	Sug‘urta faoliyatida anderrayting xizmatining shakllanish bosqichlari.	24
1.3-§.	Sug‘urtaga xavf-xatarni qabul qilishda anderrayting xizmatida ning o‘rni.	34
	Birinchi bob bo‘yicha xulosa	42
II bob.	O‘ZBEKISTON SUG‘URTA BOZORIDA ANDERRAYTING XIZMATINI JORIY HOLATI TAHLILI.	
2.1-§.	O‘zbekiston Sug‘urta bozorida anderrayting xizmatining joriy holati.	44
2.2-§.	“O‘zbekinvest” EISK AJ ko‘rsatkichlarini (ARDL) modeli asosida tahlil qilish.	51
2.3-§.	Sug‘urtada risklarni qabul qilish bo‘yicha qaror hamda Sug‘urta portfeli muvozanatida anderrayting xizmati	65
	Ikkinchi bob bo‘yicha xulosa	80
III bob.	SUG‘URTA KOMPANIYALARI MOLIYAVIY BARQARORLIGINI TA‘MINLASHDA ANDERRAYTING XIZMATINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI	
3.1-§.	Anderrayting xizmati samaradorligini oshirishning konseptual asoslari.	82
3.2-§.	Anderrayting xizmatini qo‘llashni xorij tajribasidan foydalanish.	90
3.3-§.	Sug‘urta anderrayterlari xizmatining ARIMA modeli asosida prognozlash va rejalashtirish	104
3.4-§.	Anderrayting xizmatini raqamlashtirish orqali Sug‘urta mukofoti va to‘lovlarni amalga oshirish tartibini takomillashtirish.	119
	Uchinchi bob bo‘yicha xulosa	127
	TAKLIF VA XULOSA	129
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI	132

KIRISH

Disertatsiya mavzusining dolzabligi va zarurati. Dunyodagi iqtisodiy rivojlanish axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini kishilarning kundalik hayotiga kirib borayotganligi tufayli jahondagi ko‘plab mamlakatlarda raqamli iqtisodiyot tizimini joriy etilayotganligi natijasida fuqarolarning ijtimoiy farovonligi yuksalib bormoqda.

Aholining tadbirkorlik va xususiy biznes bilan shug‘ullanishida moddiy imkoniyatlarning vujudga kelishi insonlarni turli riskli faoliyatlar bilan ham shug‘ullanishga hayotning o‘zi majbur qilmoqda. Jumladan tavakkalchilik tufayli barqarorlikni ta‘minlash uchun har bir riskni sug‘urtalash obyektiv hayotiy zaruratga aylanmoqda.

Yevropa mamlakatlari sug‘urtachilar uyushmasi ma‘lumotlariga ko‘ra, zamonaviy global sug‘urta bozorining umumiy aylanmasi 2022-yilda AQShda 2,7 trln., Buyuk Britaniyada – 399 mlrd., Fransiyada – 296 mlrd., Germaniyada – 276 mlrd., Italiyada – 192 mlrd., Gollandiyada – 93 mlrd., Ispaniyada – 74 mlrd., Irlandiyada – 65 mlrd., Shveysariyada – 58 mlrd. va Luksemburgda – 48 mlrd., AQSh dollarini tashkil etgan”¹.

Jahondagi globalashuv darajasi yuksalib borayotgan bir davrda, jahon iqtisodiy hamkorligiga kirib borayotgan O‘zbekistonda tadbirkorlikni ommaviy ravishda rivojlantirish davlat siyosatiga aylandi, shu bilan birga ularni turli risklardan himoya qilishda sug‘urta xizmatlariga talab kundan-kunga oshib bormoqda. Buning uchun har bir Sug‘urta riskini o‘rganish va bu risklarni sug‘urta kompaniyalariga keltirishi mumkin bo‘lgan foydasi yoki zararini o‘rganuvchi risklarni baholashga ixtisoslashgan xizmatlar bo‘lishi talab etilmoqda.

Ilg‘or xorijiy mamlakatlarda asrlar davomida faoliyat yuritib kelayotgan sug‘urtalashdagi andarrayting tizimidan samarali foydalanish orqali sug‘urtadagi risklar shaffofligini oshirish zarurati tug‘ilganligi bugungi kun iqtisodiy talabiga aylandi.

---

¹ <https://prodengi.kz/post/20-stran-s-samym-bolsim-obemom-straxovyx-premii>

Mamlakatimizdagi sugʻurta kompaniyalari moliyaviy barqarorligini taʼminlashda andarrayting xizmatlarini yanada takomillashtirish, uning rolini oshirish uchun xalqaro ilgʻor sugʻurta tajribasini amaliyotga qoʻllash zarurati mavjud. Qolaversa, risklarni baholashda sugʻurtalashda risklarni baholashdagi, sugʻurta, ssuda, koʻchmas mulk va qimmatli qogʻozlar sohasidagi andarrayting turlaridan foydalanib faoliyat yuritish zarur.

Milliy sugʻurta tashkilotlari tomonidan 2021-yil yigʻilgan sugʻurta mukofotlari hajmi 2020-yilga nisbatan 68 %ga oshgan va 3,7 trln. soʻm sugʻurta mukofoti yigʻilgan hamda mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 0,5 foizni tashkil etmoqda. Rivojlangan dunyo mamlakatlarida bu koʻrsatkich 10-12 foiz boʻlib, sugʻurta mukofotlari summasi aholi jon boshiga rivojlangan mamlakatlarda 300 yevroni, Gʻarbiy Yevropa mamlakatlarida 2 000 yevroni, Oʻzbekiston da esa 7-8 yevroni tashkil etmoqda².

Bugungi kunda Oʻzbekiston Respublikasi milliy sugʻurta bozori jadal surʼatlar bilan rivojlanmoqda, aholining sugʻurtaga talab va ehtiyoji ham oshmoqda. Sugʻurtaning mohiyati va afzalliklarini keng koʻlamda targʻib etish ishlarini tashkil etish bugungi kun talabidir. Biroq tabiat hodisalari va texnogen ofatlar natijasida zarar koʻrishning oldini olish va oqibatlarini yengillashtirish boʻyicha aholiga sugʻurtaning afzalliklari yuzasidan tashviqot ishlari yetarli deb boʻlmaydi.

Amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlarda sugʻurta faoliyatini takomillashtirish, sugʻurtada andarrayting xizmatini kengaytirish mexanizmlarini takomillashtirishning nazariy-uslubiy asoslarini ishlab chiqish bu sohadagi ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yoʻnalishlari hisoblanadi.

Dissertatsiya tadqiqotiga Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli “Yangi Oʻzbekistonning 2022-2026-yillarga moʻljallangan Taraqqiyot strategiyasi loyihasi toʻgʻrisida”gi farmoni, 2019-yil 2-avgustdagi PQ-4412-sonli “Oʻzbekiston Respublikasining sugʻurta bozorini isloh qilish va uning jadal rivojlanishini taʼminlash chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi,

---

² <https://prodengi.kz/post/20-stran-s-samym-bolsim-obemom-straxovyx-premii>

2021-yil 3-oktyabrdagi PQ-5265-sonli “Sug‘urta bozorini raqamlashtirish va hayot sug‘urtasi sohasini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorlari va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 14-dekabrdagi 780-sonli “Elektron turdagi sug‘urta xizmatlarini ko‘rsatish tartibini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori hamda mazkur sohaga tegishli boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish asos bo‘ldi hamda bu hujjatlarda belgilangan vazifalar ijrosini ta‘minlash uchun mazkur dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublikada fan va texnologiyalar rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlariga mosligi. Mazkur tadqiqot respublikada fan va texnologiyalar rivojlanishining I. “Demokratik va huquqiy jamiyatni ma‘naviy-axloqiy hamda madaniy rivojlantirish, innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish” ustuvor yo‘nalishiga muvofiq ITD-2 “Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish, fuqarolik jamiyatini shakllantirish, milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash va erkinlashtirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish” loyihasi doirasida bajarilgan.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. So‘nggi yillarda sug‘urtada andarrayting xizmatlarini ko‘rsatishni takomillashtirish bo‘yicha MDH va xorijiy mamlakatlarda ko‘plab tadqiqot ishlari olib borilayotgan bo‘lib, tadqiqot ishi davomida MDH olim va mutaxassislaridan A.P.Arhipov³, O.N.Kozlova⁴, V.V.Shaxov⁵, O.N.Yefimov⁶, A.Siganov⁷, N.S.Yaroshenko⁸ va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilganligi, xorijiy olim va mutaxassislardan

---

³ Архипов А. Андеррайтинг в страховании. Теоретический курс и практикум. – Litres, 2022.

⁴ Козлова О. Н., Калачева Е. А., Калачева И. В. Инвестиционная деятельность страховых организаций: возможности, перспективы и направления развития // Финансы и кредит. – 2018. – Т. 24. – №. 9 (777). – С. 2056-2074.

⁵ Шахов А. М. Финансовые методы обеспечения конкурентоспособности страховых продуктов и организаций // ФЭС: Финансы. Экономика. – 2011. – №. 4. – С. 19а-24.

⁶ Ефимов О.Н. Некоторые правовые и экономические аспекты соотношения понятий «страхование», «страховое дело» и «страховой бизнес». // Страховое дело. – 2015. – №. 3. – С. 18-22.

⁷ Циганов А. Страховая статистика. // Страховое ревью. – 2005. – №. 3.

⁸ Ярошенко М.Ф. Разработка анкеты для маркетингового исследования в страховой компании: экономика, бизнес, инновации. – 2019. – С. 34-37.

Devid Cummins ⁹, Daen Jan ¹⁰, Dicke va A. Arnoldlar ¹¹, Gene C. Lai ¹², Mishel Denuit ¹³, Andres, Christian, Andre Betzerlar va Peter Limbach kabilarning bu boradagi ilmiy ishlari o'rganilgan va tahlil qilingan¹⁴.

Yevropalik iqtisodchi olimlar Dayen Jan va Mishel Denuit sug'urta tizimida anderrayting sohasida muhim ahamiyatga ega aktuar uslubi bo'yicha risklarni modellashtirish va sug'urta matematikasiga doir keng qamrovli tadqiqotlar o'tqazganlar.

Ushbu olimlarning tadqiqotlarida aktuariylar, risklarni modellashtirish, sug'urta matematikasiga doir anderrayting risklari, statistik moliyadan olingan fanlararo yondashuvlar sug'urta sohasining moliyaviy barqarorligi hamda sug'urta kompaniyalarining anderrayting amaliyotiga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

Tadqiqotchilar ilmiy izlanishlari natijasida sug'urta sohasida aktuariylar va anderrayterlar uchun mavjud vositalar va metodologiyalar boyitildi hamda Sug'urta kompaniyalariga risklarni baholash va boshqarish bo'yicha ko'proq ma'lumotli va to'g'ri qarorlar qabul qilishga yordam berdi.

Shuningdek, xorijlik olimlar tomonidan sug'urta kompaniyalarida anderrayting xizmatlariga ta'sir etuvchi omillarning ko'plab ekonometrik modellari ishlab chiqilgan.

Xususan, Gen C. Lai anderraytingning bir qancha muhim jihatlari va uning sug'urta kompaniyasi faoliyatiga ta'siriga e'tibor qaratgan. Gen C. Lai risklarni baholash, premium sozlamalari, anderrayting amaliyotida bozor dinamikasi, iste'molchilarning xatti-harakatlari va iqtisodiy sanoat ko'rsatkichlari, anderrayting siyosati va ko'rsatmalari da'vo tajribasi hamda daromadlilik va sug'urta egasining

---

⁹ Cummins, J. David. «Statistical and financial models of insurance pricing and the insurance firm». *The Journal of Risk and Insurance* 58.2 (1991): 261-302.

¹⁰ Dhaene, Jan, et al. "The concept of comonotonicity in actuarial science and finance: theory." *Insurance: Mathematics and Economics* 31.1 (2002): 3-33.

¹¹ Dicke, Arnold A. "The economics of risk selection." *Genetics and Life Insurance: Medical Underwriting and Social Policy* (2004): 64-6.

¹² Lai, Gene C., and Robert C. Witt. "Changed Insurer Expectations: An Insurance-Economics View of the Commercial Liability Insurance Crisis." *Journal of Insurance Regulation* 10.3 (1992).

¹³ Denuit, Michel, et al. *Actuarial theory for dependent risks: measures, orders and models*. John Wiley & Sons, 2006.

¹⁴ Andres, Christian, André Betzer, and Peter Limbach. "Underwriter reputation and the quality of certification: Evidence from high-yield bonds." *Journal of Banking & Finance* 40 (2014): 97-115.

qoniqishi ko'rsatkichlari singarii o'zgaruvchilarni bog'liq va mustaqil omillar sifatida tanlagan.

Ushbu olim ekonometrik tenglamalari natijasiga ko'ra anderrayterlar va sug'urta kompaniyalari uchun mavjud vositalar va metodologiyalarni yaxshilagan bo'lib, ularga risklarni baholash, narxlarni belgilash va kompaniyaning umumiy faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qilishida o'z tasdig'ini topgan.

O'zbekistonda sug'urta sohasini takomillashtirish doirasida akademik S.S.G'ulomov¹⁵, professorlar R.S.Azimov¹⁶, Q.M.Qo'ldoshev¹⁷, X.I.Boyev¹⁸, X.Shennayev¹⁹, M.Mirsadikov va B.Shamsuddinov²⁰ hamda boshqa olimlar tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, ular tomonidan tadqiq etilgan ilmiy-amaliy xulosalar asosida sug'urta anderraytingini takomillashtirish bo'yicha tadqiqot ishlari amalga oshirilgan.

Mazkur ilmiy ishlarda sug'urta sohasida sug'urta mahsulotlarini sotish va sug'urta to'lovlari tizimini takomillashtirish va sug'urta sohasini davlat tomonidan nazorat qilish bilan bog'liq masalalar o'rganilgan.

Biroq ularda O'zbekiston sug'urta bozorining professional ishtirokchisi hisoblanuvchi sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda anderrayting xizmatlarini yanada takomillashtirish yuzasidan uning zamonaviy ko'rinishlari, jumladan anderrayting xizmatida sun'iy intellektdan foydalanish tizimini tashkil etish bilan bog'liq masalalar keng yoritilmaganligi, tadqiqot ishi O'zbekiston sug'urta bozorida anderrayting xizmatini yanada takomillashtirish bo'yicha ilmiy ishlarning davomchisi bo'lishiga imkon yaratadi.

---

¹⁵ Гулямов С. С., Шермухамедов А.Т. Цифровая технология в индустрии страхования //EUROPEAN RESEARCH: INNOVATION IN SCIENCE, EDUCATION AND TECHNOLOGY. – 2018. – С. 29-33.

¹⁶ Азимов Р.С., Мирсадиқов М.А., Шамсуддинов Б.Р. Современное состояние и проблемы страхового образования в Республике Узбекистан. // Экономика и финансы (Узбекистан). – 2023. – №. 2 (162). – С. 17-22.

¹⁷ Қўлдошев Қ.М. Ҳаёт суғуртаси: давлат ва фуқаролар учун аҳамияти ҳамда Ўзбекистонда ривожлантириш билан боғлиқ муаммолар. // Страховой рынок Узбекистана. – 2024. – Т. 1. – №. 7. – С. 4-6.

¹⁸ Боев Х.И. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш – давлатнинг бош вазифаси. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашни ташкил этиш ва бошқариш. // Меҳнат бозори ва ижтимоий ҳимоя / Рынок труда и социальная защита. – Тошкент, 2017 й.

¹⁹ Шеннаев Х. М. Страховой сектор: современные вызовы и новые подходы. – 2023.

²⁰ Азимов Р.С., Мирсадиқов М.А., Шамсуддинов Б.Р. Современное состояние и проблемы страхового образования в Республике Узбекистан //Экономика и финансы (Узбекистан). – 2023. – №. 2 (162). – С. 17-22.

Tadqiqotning dissertatsiya bajarilgan oliy ta'lim muassasasining ilmiy tadqiqot ishlari rejasi bilan bog'liqligi. Dissertatsiya ishi Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining Moliya bozori va sug'urta ishi kafedrası hamda Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Kengashi tomonidan tasdiqlangan bo'lib, universitet ilmiy tadqiqot ishlarining ustuvor yo'nalishlariga mos keladi.

Tadqiqot maqsadi O'zbekiston sug'urta bozorida faoliyat yuritayotgan sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda anderrayting xizmatini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish hisoblanadi.

Tadqiqotning vazifalari:

- sug'urta kompaniyalari faoliyatida anderrayting tushunchasi, mohiyati, mazmuni;
- mamlakatdagi sug'urta kompaniyalari faoliyatida xorijiy tajribadan foydalanish yo'nalishlari;
- sug'urta kompaniyalarida anderrayting siyosati, riskning xavf-xatarlari;
- sug'urtalashda anderrayting jarayoni va sug'urta turlarining ayrim aspektlari;
- sug'urta kompaniyalarida anderrayting strategiyasi va riskni qabul qilish bo'yicha qarorlari;
- sug'urta kompaniyalari anderrayting sug'urta portfelini ishlab chiqish jarayoni;
- O'zbekiston milliy sug'urta bozorini hozirgi zamon talablari bo'yicha rivojlantirish borasida ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning obyekti sifatida O'zbekiston sug'urta bozorida anderrayting faoliyati olingan.

Tadqiqotning predmeti sug'urtada anderrayting xizmatini tashkil etish jarayonida yuzaga keluvchi moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar hisoblanadi.

Tadqiqotning usullari. Dissertatsiyada tadqiqotning guruhlash, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuv, iqtisodiy-matematik modellar, korrelyasion, regression, ekspert va taqqoslama tahlil, prognozash, ma'lumotlarga statistik ishlov berish usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

- uslubiy yondashuvga ko'ra **“sug'urta anderraytingi”** tushunchasining iqtisodiy mazmuni sug'urta shartnomasi bo'yicha risklarni tahlil qilish hamda ularni sug'urtalashning maqsadga muvofiqligi to'g'risida qaror qabul qilish jarayoni sug'urta kompaniyalari moliyaviy barqarorligini ta'minlash nuqtai nazaridan takomillashtirilgan;

- sug'urta kompaniyalarida malakali mutaxassislardan iborat maxsus **“Sug'urta anderraytingi”** bo'limini tashkil etish asosida sug'urta portfelini shakllantirish, sug'urta obyektlari risklari va favqulodda sug'urta hodisalari yuzasidan baholash tizimini belgilash orqali milliy sug'urta bozoridagi sug'urta kompaniyalari moliyaviy barqarorligini ta'minlash asoslangan;

- sug'urta kompaniyalarida anderrayting faoliyatini kengaytirish asosida aholi va yuridik shaxslarning ko'chmas mulkini tabiiy va texnogen ofatlardan majburiy sug'urtalash tizimini bosqichma-bosqich joriy etish orqali sug'urta portfeli muvozanatini ta'minlash taklifi asoslangan. Ushbu jarayon bevosita Prezidentning 01.03.2024 yildagi PQ 108-sonli qarorida singdirilgan;

- “O'zbekinvest” eksport-import sug'urta kompaniyasi amaliyotidagi jarayonlar asosida sug'urta shartnomalari, sug'urta mukofotlari va sug'urta to'lovlari hamda sug'urta anderrayterlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqligi bo'yicha ekonometrik modeli va shuning asosida 2027-yilga qadar anderrayting xizmati asosiy faoliyatining prognoz ko'rsatkichlari ishlab chiqilgan.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

- mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotida sug'urta sohasining ulushini kengaytirishga xizmat qiluvchi anderrayting xizmati amaliyotini yanada kengaytirish uchun jahondagi ilg'or tajribalarni tatbiq etish va bu borada O'zbekistondagi mavjud imkoniyatlarning tadqiqi asosida sug'urtada anderrayting xizmatini takomillashtirishning zarurligi va ahamiyati asoslangan;

- mamlakatimiz sug'urta sohasining amaldagi mexanizmi tahlili asosida sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda andarrayting xizmatining zaif tomonlari aniqlangan hamda uni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan;

- sug'urta kompaniyalarida andarrayting xizmati hamda andarrayting strategiyasiga e'tiborni kuchaytirish va sug'urtaga xavf-xatarni mustaqil qaror chiqarish orqali qabul qilish, javobgarlikni oshirish bo'yicha taklif ishlab chiqilgan;

- sug'urta sohasida andarrayting xizmati faoliyatini raqamlashtirish amaliyotini joriy etish, sug'urta mahsulotlari bo'yicha andarrayting tizimini yuritish yuzasidan elektron tahlil olib boruvchi modullarni yaratish va raqamli andarrayting tizimining me'yoriy-huquqiy asoslarini yaratish zarurligi asoslangan.

Olingan natijalarning ishonchliligi tadqiqotda qo'llanilgan yondashuv va usullarning maqsadga muvofiqligi, ma'lumotlarning rasmiy manbalardan, jumladan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi sug'urta bozorini rivojlantirish agentligi, O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Soliq qo'mitasi hamda "O'zbekinvest" EISK AJ, shuningdek, ijtimoiy tarmoq rasmiy elektron saytlar ma'lumotlaridan olingani hamda tegishli xulosa va takliflarning amaliyotga joriy qilingani bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati unda ishlab chiqilgan nazariy, uslubiy xulosa va tavsiyalardan sug'urta sohasida andarrayting xizmatini takomillashtirish borasida amalga oshiriladigan ilmiy tadqiqot ishlarining ilmiy apparatini boyitish hamda metodologik asoslarini takomillashtirishda foydalanish mumkinligi bilan izohlanadi.

Dissertatsiyada asoslangan nazariy, uslubiy va amaliy tavsiyalar hamda ishlanmalar istiqbolda sug'urta kompaniyalarinng moliyaviy barqarorligini

takomillashtirish yo'llari yuzasidan davlat tadbirlarini ishlab chiqishda muhim metodologik manba sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. O'zbekistonda sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda andarrayting xizmatini takomillashtirish yo'nalishlari bo'yicha olingan ilmiy natijalar asosida:

- uslubiy yondashuvga ko'ra "sug'urta andarraytingi" tushunchasining iqtisodiy mazmunini sug'urta shartnomasi bo'yicha risklarni tahlil qilish hamda ularni sug'urtalashning maqsadga muvofiqligi to'g'risida qaror qabul qilish jarayonini sug'urta kompaniyalari moliyaviy barqarorligini ta'minlash nuqtayi nazaridan takomillashtirishga oid nazariy-uslubiy materiallardan oliy o'quv yurtlari talabalari uchun tavsiya etilgan **"Sug'urtada investitsiya faoliyatini boshqarish"** nomli o'quv qo'llanmani tayyorlashda foydalanilgan (Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining 2024-yil 29-fevraldagi 45-sonli buyrug'i).

Mazkur ilmiy taklifning amaliyotga joriy etilishi natijasida talabalarda sug'urta shartnomasi bo'yicha risklarni tahlil qilish hamda ularni sug'urtalashning maqsadga muvofiqligi to'g'risida qaror qabul qilish jarayonini sug'urta kompaniyalari moliyaviy barqarorligini ta'minlash nuqtayi nazaridan takomillashtirilgan **"sug'urta andarraytingi"** tushunchasi bo'yicha nazariy bilimlarni kengaytirish imkoni yaratilgan;

- sug'urta kompaniyalarida malakali mutaxassislardan iborat maxsus **"Sug'urta andarraytingi"** bo'limini tashkil etish asosida sug'urta portfelini shakllantirish, sug'urta obyektlari risklari va favqulodda sug'urta hodisalari yuzasidan baholash tizimini belgilash orqali milliy sug'urta bozoridagi sug'urta kompaniyalari moliyaviy barqarorligini ta'minlash taklifi "O'zbekinvest" eksport-import Sug'urta kompaniyasi faoliyatiga joriy etilgan ("O'zbekinvest" EISK AJ ning 2023-yil 7-avgustdagi 01/1-480/1-sonli ma'lumotnomasi).

Mazkur ilmiy taklifning amaliyotga joriy etilishi natijasida "O'zbekinvest" sug'urta kompaniyasida 2021-yilda (926300 ta) 2020-yilga (793726 ta) nisbatan shartnomalar soni 117 foizga oshgan;

- sug'urta kompaniyalarida andarrayting faoliyatini kengaytirish asosida aholi va yuridik shaxslarning ko'chmas mulkini tabiiy va texnogen ofatlardan majburiy sug'urta qilish tizimini bosqichma-bosqich joriy etish orqali sug'urta portfeli muvozanatini ta'minlash taklifi qilingan. Ushbu amaliyotni q'ollash yuzasidan Prezidentimizning 01.03.2024 yildagi PQ 108-sonli qarorida singdirilgan.

Shunindek mazkur ilmiy taklifning asosida "O'zbekinvest" eksport-import sug'urta kompaniyasi aksiyadorlik jamiyatining sug'urta portfelini shakllantirish amaliyotiga joriy etilgan ("O'zbekinvest" EISK AJning 2023-yil 7-avgustdagi 01/1-480/1-sonli ma'lumotnomasi).

Mazkur ilmiy taklifning amaliyotga joriy etilishi yuzasidan ixtiyoriy mol-mulk sug'urtasini keng targ'ib qilish natijasida kompaniyaning sug'urta mukofotlari hajmi 2021-yilda 385,3 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2022-yilda 930,5 mlrd. so'mni tashkil etgan, kompaniyaning sug'urta mukofotlari hajmi 2022-yilda 2021-yilga nisbatan 241,5 foizga oshgan;

- "O'zbekinvest" eksport-import sug'urta kompaniyasida sug'urta shartnomalari, sug'urta mukofotlari va sug'urta to'lovlari hamda sug'urta andarrayterlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik yuzasidan ekonometrik modeli ishlab chiqilib, buning asosida 2027-yilga qadar andarrayting xizmati asosiy faoliyatining prognoz ko'rsatkichlari ishlab chiqilgan.

Ushbu jarayon bevosita "O'zbekinvest" eksport-import sug'urta kompaniyasi faoliyati yuzasidan taxlillar o'tkazilgan va amaliyotga joriy etilgan ("O'zbekinvest" EISK AJning 2023-yil 7-avgustdagi 01/1-480/1-sonli ma'lumotnomasi).

Mazkur ilmiy taklifning amaliyotga joriy etilishi natijasida "O'zbekinvest" sug'urta kompaniyasining moliyaviy barqarorligi hamda zaxiralar miqdori oshishini ta'minlovchi istiqboldagi ko'rsatkichlar o'rtasidagi o'zaro muvofiqlikka erishish imkoni yaratilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Mazkur tadqiqot natijalari 3 ta xalqaro va 2 ta respublika ilmiy-amaliy anjumanlarida muhokamadan o'tkazilgan.

Tadqiqot natijalarining e'lon qilinganligi. Dissertatsiya mavzusi bo'yicha jami 14 ta ilmiy ish, shu jumladan, milliy OAK e'tirof etgan jurnallarda 6 ta, nufuzli xorijiy jurnallarda 4 ta ilmiy maqola, shuningdek, ilmiy-amaliy konferensiyalarda 4 ta ma'ruza va tezislar nashr etilgan.

Dissertatsiyaning tuzilishi va hajmi. Dissertatsiya tarkibi kirish qismi, 10 paragrafni o'z ichiga olgan 3 ta bob, taklif va xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati va ilovalardan iborat. Dissertatsiyaning hajmi 139 betni tashkil etadi.

I bob. SUG‘URTA FAOLIYATIDA ANDERRAYTING XIZMATINING NAZARIY-HUQUQIY ASOSLARI

1.1-§. Sug‘urta faoliyatida anderrayting xizmatini zarurligi, mohiyati va vazifalari

O‘zbekistonda 2017-yildan boshlab sug‘urta sohasi takomillashtirilmoqda. Mamlakatimizda sug‘urta sohasi ikkita tarmoqdan iborat bo‘lib, bular hayot sug‘urta tarmog‘i va umumiy sug‘urta tarmoqlari hisoblanadi. Ushbu tarmoqlar sug‘urta xizmatlariga bo‘lgan talabdan kelib chiqib tashkillashtirilgan.

Inson hayoti va sog‘lig‘i hamda tibbiy xizmatlar bilan bog‘liq munosabatlarni sug‘urtalash hayot sug‘urtasi hamda yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulki, javobgarlik va tadbirkorlik bilan bog‘liq munosabatlar umumiy sug‘urta orqali amalga oshiriladi.

Respublikamizda 2017-yildan boshlab ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bilan bog‘liq qonunchilik hujjatlari orasida sug‘urtani takomillashtirish, xizmatlarni rivojlantirish va bular bilan fuqarolar ishonchini oshirishga qaratilgan qonunlar qabul qilindi. Aynan mazkur qonun hujjatlari soha xizmatlarini tashkil etish va sug‘urtalanuvchilar manfaatlarini himoyalashga qaratilgan.

Sug‘urta faoliyatini tashkil etish uchun Sug‘urta anderrayting tizimidan foydalanish ko‘zda tutiladi. Sug‘urta anderrayting tizimi sug‘urtada anderrayting xizmatlarini ko‘rsatuvchi anderrayterlar faoliyatini qamrab oladi.

Anderrayting tizimining mavjudligi sug‘urtaga nisbatan xavf-xatarlarni boshqarish, baholash va nazorat qilish tizimi mavjudligini bildiradi. Sug‘urtabu xavf-xatarlar ortidan keluvchi zararlarni to‘liq yoki qisman qoplash maqsadida tashkil etiladigan pul fondlari hamda bu pul fondlaridan samarali foydalanish munosabatlarini bildiradi. Sug‘urtaga xos belgi sifatida xavf-xatar mavjudligini ko‘rsatishimiz mumkin.

Sug‘urta faoliyatini tashkil etishda anderrayting xizmati haqida rossiyalik olimi A.Arkipov quyidagicha ilmiy xulosalar bergan: “ Sug‘urta faoliyatini tashkil etishda sug‘urta anderraytingi, sug‘urtaga nisbatan xavf-xatarlarni guruhlariga ajratuvchi va ushbu guruhlardagi xavf-xatarlarni sug‘urta tashkilotining moliyaviy

holatidan kelib chiqib saralovchi hamda sug'urta obyektiga sug'urta ta'rif stavkasini belgilovchi professional xizmatchilarning faoliyatidir”.

Sug'urta anderryayting xizmati shunday biznes jarayoniki, unda sug'urtaga nisbatan xavf-xatar bo'yicha zararlar oshib ketadigan bo'lsa, qayta sug'urtaga yo'naltirish bo'yicha ham qaror qabul qilinishi mumkin. Shuningdek sug'urtaga nisbatan xavf-xatar bo'yicha sug'urta shartnomasida franshizaning qo'llanish tartiblari ham belgilanishi mumkin.

Sug'urta borasida mashur rossiyalik olim A.Arkipovning “Sug'urtada anderryayting xizmati” deb nomlangan kitobida berilgan tarifga ko'ra: “Sug'urta anderryayteri shunday kvalifikatsiyaga ega shaxski, sug'urta anderryayteri sug'urta tashkiloti nomidan sug'urtalanishga keltirilgan obyektни sug'urtalashga qabul qilish yoki qabul qilmaslik bo'yicha qaror chiqaruvchi hamda sug'urta tashkilotining moliyaviy faoliyati barqarorligini saqlashda xizmat qiluvchi sug'urta anderryayting siyosatini olib boradi”.²¹

Sug'urta faoliyatining mazmun-mohiyatidan kelib chiqib fikrlasak, sug'urtalashga olib kelingan barcha sug'urta obyektlari sug'urta tashkilotining moliyaviy holatidan kelib chiqib sug'urtalanishi shart.

Agar Sug'urta tashkilotida o'z aktivlariga mos sug'urta portfelini shakllantirilmasa, uning moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlariga salbiy ta'sirlar yuzaga keladi. Sug'urta kompaniyalarida sug'urtalashga qabul qilinayotgan Sug'urtaobyektlariga ma'lum shart va majburiyatlarni belgilashda professional xizmatga ehtiyoj mavjud. Bunday ehtiyoj sug'urta anderryayting xizmati orqali qoplanadi.

Sug'urta anderryayting xizmatini tashkil etilish maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib rossiyalik olim A.Arkipov anderryaytingining quyidagi funksiyalarini belgilagan:

- xavf-xatarlarni yuritish, bu anderryayterlar va aktuariylar tomonidan berilgan xulosalardan kelib chiqib, qaysi narx va majburiyatlar yordamida obyektни tahlil qilish va qabul qilish;

---

²¹ Архипов А. Андеррайтинг в страховании. Теоретический курс и практикум. – Litres, 2022.

- risklarni sug'urtaga olish yoki qabul qilmaslik, bu xavf-xatarning zararlilik koeffitsiyenti hamda sug'urta klasslari bo'yicha sug'urta tashkilotining portfel muvozanatidan kelib chiqib, xavf-xatarni sug'urtalashga qabul qilish yoki inkor qilish;

- uslubiy jihat, bu Sug'urtaqonunchiligi va meyorlari asosida sug'urta shartnomalarini tuzish hamda andarrayting siyosati yritisi;

- nazorat shakli, bu sug'urtalangan obyektlar monitoringini yritish va xavf-xatarlarni pasaytirish uchun portfel muvozanatini saqlash.

Xorijlik olim S.A.Burlyayev olib borgan ilmiy tadqiqotda sug'urta andarraytingi haqida nazariy yondashuv mavjud, u ilmiy maqolasida andarrayter haqida "Andarrayter xavf-xatarni baholash bo'yicha maxsus bilimga ega bo'lishi, Sug'urta mukofoti va to'lov o'rtasidagi muvozanatni belgilovchi hamda sug'urtalovchi portfelining shakllanishida tajribaga tayangan holda Sug'urta tariflarining quyi va yuqori chegarasini belgilovchi, obyektни qabul qilish bo'yicha qaror chiqaruvchi professional shaxs" deb ifodalagan.

Ilmiy jihatdan tahlil qilsak, sug'urta andarrayting xizmatining mohiyatida sug'urta xavf-xatarlarini faqatgina sug'urta tashkilotining sof aktivlari balansidan kelib chiqib qabul qilishni tashkil etuvchi professional xizmat deb atashimiz mumkin. Shuningdek sug'urta andarrayting xizmati aktuariylar belgilab bergan ta'rif stavkasini sug'urta tashkilotidagi portfel muvozanatiga mos ravishda qo'llab, sug'urta shartnomasini tuzishdir.

Sug'urta faoliyatida andarrayting xizmatining maqsadi va vazifalari sifatida M.A.Fedotov sug'urta andarraytingining maqsadi sug'urtalovchida mavjud imkoniyatdan to'g'ri foydalanish va sug'urta mahsulotlari turlarini kengaytirish, xizmatlar sifatini yanada oshirish uning vazifasi ekanligini bildirgan.

Sug'urtalovchilar o'z aktivlari va jalb qilingan aktivlarini hisobga olgan holda ulardan samarali foydalanib, faoliyat samaradorligini ta'minlash sug'urta andarrayting xizmatiga ham tegishli.

Sug'urta andarrayterlari qabul qilinayotgan mukofotlar oqimini kengaytirish uchun ayrim sug'urta turlari bo'yicha franshizani qo'llashi yoki ba'zi zararlari

ko‘payib ketayotgan sug‘urta klasslari bo‘yicha javobgarlikni qayta sug‘urtalashga yuborib, kompaniyalar moliyaviy barqarorligini saqlashga xizmat qiladi.

M.A.Fedotov sug‘urta anderraytingi tushunchasini aniqlash maqsadida uni uchta guruhga bo‘lish mumkinligini asoslagan.

1.1-jadval.

Sug‘urta anderraytingi nazariyalari²²

Yondashuv nomi	Yondashuvni yaratuvchilar	Sug‘urta anderraytingi tushunchasi
Nazariy metodologik yondashuv	Arxipov A.P., Shinkarenko I.E.	Risklarni baholash va qabul qilish shartlari
Amaliy yondashuv	Nikolenko N.P., Xarrington D., Esseling E.	Risklarning kotirovkalashni biznes jarayonlari va ularni sug‘urtaga qabul qilishda belgilangan tartib tamoyillar
Biznesga mo‘ljallangan yondashuv	Group Benefits konsalting guruhi	Qabul qilingan risk pariteti va daromadlilikiga erishish maqsadida riskni baholash va boshqarish

M.A.Fedotov o‘z ilmiy yondashuvlarida Sug‘urta anderraytingining metodik jihati xavf-xatarlarni baholash va sug‘urtaga qabul qilishda ko‘proq namoyon bo‘lishi hamda Sug‘urta anderraytingining nazorat funksiyasi orqali sug‘urtalovchining zararlilik ko‘rsatkichlari kamayishida muhim ahamiyat kasb etishini asoslagan.

N.N. Nikulina va V.N. Yasenevr sug‘urta menejmentida anderrayting terminiga quyidagicha izoh berganlar:

- anderrayting, bu risklarni tahlil qilib, sug‘urta hamda qayta sug‘urtaga qabul qilish yoki rad etish jarayonidir;

- anderrayting, bu sug‘urtalanuvchi va sug‘urtalanmaydigan risklarni tasniflash hamda baholash jarayonidir;

- anderrayting, bu shartnoma shartlarini va sug‘urta to‘lovlari hajmini chegaralarini belgilash jarayoni hamda anderrayting, bu sug‘urta mukofotini to‘lash jarayonini belgilash tizimidir.

²² Fedotov M. A. Anderrayting v straxovanii //Finansы i kredit.– 2009. – №. 43 (379). – С. 63-67.

N.N. Nikulina va V.N. Yasenev anderrayting to'g'risida bergan ta'riflarida anderrayterlar sug'urta faoliyatini yritishda asosiy lokomotiv vazifasini bajarishi ko'rsatilganligi diqqatga sazovordir.

Anderraytingning nazariy jihatlarini ko'plab olimlar o'rgangan bo'lib, jumladan, o'zbekistonlik iqtisodiyot fanlari doktori, professor Q.M.Qo'ldoshev ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasida anderrayting tizimi haqida, "Sug'urta moliyaviy barqarorligiga ta'sir ko'rsatadigan ichki omillar sifatida sug'urta ishining qay darajada tashkil etilganligidan kelib chiqadigan holatlarni keltirish mumkin.

Ya'ni imzolangan shartnomalarda qabul qilingan risklarni baholash tizimi, sug'urta zaxiralarining hajmi, qayta sug'urtadan unumli foydalanish, investisiya faoliyatini samarali yo'lga qo'yilganligi va sug'urtaning yuqori darajadagi tashkiliy strukturasi, xodimlar malakasi, tarif stavkasini qo'llash siyosati kabi omillar sug'urtaning moliyaviy barqarorligiga ta'sir etuvchi ichki jarayonlarning asosini belgilaydi" deb ilmiy fikrlarini bildirgan.

Sug'urtada anderrayting xizmatini tashkil etishning asosiy maqsadlaridan biri bozordagi talab o'zgarishi hisobiga xavf-xatarlarni qabul qilish jarayonini tashkil etish, ya'ni balanslashtirishni amalga oshirishdir. Sug'urta tufayli xaridor tanlashda qaysidir sug'urta xizmatiga xohishini bildiradi, shu bilan birga u jarayon, kapitalni aylantirishni tezlashtiradi.

Sug'urta xizmatlarini yanada rivojlantirish masalada mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning tashabbusi bilan 2022-2026-yillarda mo'ljlanlangan "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" belgilangan yo'nalishlarning 56-maqsadidagi vazifalar asos bo'lib xizmat qilmoqda. Xususan, sug'urta madaniyatini oshirish, majburiy tibbiy sug'urta orqali xizmatlat qamrovini oshirish choralari ko'rilmogda. Sug'urta xizmatlarini targ'ib qilishda majburiy tibbiy sug'urta asosiy bog'lovchi vazifasini bajaradi.

Sug'urtaning afzalliklarini targ'ib qilishda marketingning o'rni juda muhim. Marketing sug'urta bozorining bog'lovchi elementi sifatida xizmat qiladi, chunki

oldi-sotdi jarayonlarining har ikkala tomonga ijobiy bo'lishi uchun potensial xaridorlar uchun bozorni sharhlash zarur.

Jumladan, sug'urtalovchilar va sug'urtalanuvchilar talab va taklif haqida axborotga ega bo'lishlari kerak. Umuman, sug'urta mahsulotlari haqida axborot tarqatib mahsulot taklifi va shu bilan birga mahsulotga talabni shakllantirishda ishtirok etadi.

Sug'urta xizmati insonlarning hayot faoliyatidagi yo'qotishlarini o'rnini qoplash orqali ularning hayotiy faoliyati davomiyligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Sug'urta madaniyati yuqori bo'lmagan jamiyatlarda sug'urtaga nisbatan sovuq fikrlar qotib qolgan.

Yuqori darajada xaflanmagan ba'zi sug'urtalanuvchilar sug'urta fondlari faqatgina ularni hisobidan yig'ilib, ularga kam naf beradi degan fikrdalar, lekin rivojlangan insoniy jamiyatlar tajribasi ko'rsatmoqdaki, sug'urta insonlarni turli balo-qazolar ortidan keladigan ziyonlarni qoplab beruvchi va ularning faoliyatidagi uzilishlarni ulab qo'yadigan vosita hisoblanadi.

Sug'urta anderrayteri ishlab chiqaruvchi va istemolchi o'rtasidagi ikki tomonlama munosabatlarning tashkil etilishida ko'prik vazifasini bajaradi.

Xalqaro sug'urta tajribasida risklarni baholashda anderraytingning beshta asosiy turidan foydalanib kelinmoqda:

1. Sug'urtalashda anderrayting.
2. Ssuda sohasida anderrayting.
3. Qimmatli qog'ozlar sohasida anderrayting.
4. Ko'chmas mulk sohasida anderrayting.
5. Sud jarayonlari bo'yicha anderrayting.

Anderrayting o'zi nima uchun kerak, degan savolga, olimlar anderraytingni, avvalo, turli sohalarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi, uning rivoji uchun muhim elementlar o'rnida fan sifatida qaramoqdalar va unga tegishli ilmiy talqin etmoqdalar. Chunki anderrayting qaysi sohada qo'llanilmasin, u soha uchun albatta foyda keltirishi imkoniyatlari qidiriladi va foydaga erishish deyarli kafolatlangan bo'ladi.

Anderrayter moliyaviy barqarorligini ta'minlash yuzasidan qabul qilinayotgan javobgarlik zararlilik koeffitsiyentini oshib ketmasligi uchun xavf-xatarni baholash, himoyaga olinayotgan sug'ura obyektlari bilan bog'liq xavf-xatarlarni tahlil qilish ishlarini olib boradi.

Anderrayter bu ishlarni amalga oshirish orqali aniq maqsadga erishish uchun harakat qiladi. Asosan masalaning falsafiy jihatdan tarixini o'rganadi, lavozimini aniqlaydi, soha bo'yicha ma'lumotini aniqlab beradi, sug'urtada anderrayting tizimi vazifasini aniqlaydi.

Xalqaro sug'urta sohasida va sug'urta kompaniyalarida anderrayterlarga qo'yiladigan lavozim talablari quyidagilardan iborat:

1. Obyekt ma'lumotlarini chuqur tahlil qilish.
2. Aniqlangan muammolarni obyekt egalariga yetkazish.
3. Tahlillar va mijozlar bilan bo'lgan jarayonlardan kelib chiqib, yangi sug'urta mahsulot turini yaratishga harakat qilish.
4. Tariflar bo'yicha hisob-kitoblarni olib borish.
5. Sug'urta xavf-xatarlarini kamaytirish bo'yicha sug'urtalanuvchilar bilan kelishgan holda tadbirlar o'tkazish.

Anderrayter birinchidan qabul qilgan qarorlarini iqtisodiy tahlillar asosida asosli belgilab olishi va bu qarorlari uchun tegishli javoblarni har doim qaytara olishi darkor. Anderrayterlarlar xavf-xatarni sug'urtaga qabul qilish yoki qabul qilmaslik bo'yicha qaror qabul qiladi.

Rivojlangan sug'urta tashkilotlari tajribasiga ko'ra sug'urtaga qabul qilinayotgan yirik xavf-xatarlarni boshqarishda professional sug'urta anderrayterlari xizmatiga tayaniladi.

Sug'urta risklarini baholash ayniqsa moliya bozorida ro'y beradi. Hodisalarni o'rganishda anderrayting tizimi har bir mijozning moliyaviy ahvolini, qobiliyatga yaroqli ekanligini o'rganadi. Sug'urta sohasida va boshqa sohalarda faoliyat yuritayotgan anderrayter oxirgi so'zni aytadi.

Hozirgi kunda butun dunyoda bo'layotgan raqamlashtirish ishlari sug'urta sohasida ham elektron dasturlarni ishlab chiqish orqali sug'urta xizmatlarini elektronlashtirishni talab etmoqda.

Anderrayter vazifasida, u hamma faktlarni tekshirib ishonch hosil qilishi kerakligi ko'rsatib qo'yilgan. Bularga soliqlar, huquqiy tomonlari sug'urta va xulosaviy hujjatlar talab darajasida o'z joyida bo'lishi zarur.

Anderayting tizimda asosiy uchta anderrayting turi mavjud bo'lib anderrayterning majburiyati asosan:

- qattiq mustahkam, yoqori imkoniyatdagi va barchasi yoki hech narsa uchun majburiyat.

Birinchi majburiyatda anderrayter kapitalni joylashtirish, hamma mavjud aksiyani o'ziga moliyaviy majburiyat sifatida, hatto sotilmagan aksiyalarni ham o'ziga oladi. Shular bilan birga anderrayter sotilmagan aksiyalar bo'yicha javobgarlikni o'z bo'yniga oladi. Hammasi yoki hech nima prinsipi bo'yicha olingan majburiyat yuzasidan anderrayter hech qanday kompensatsiya olmaydi.

Sug'urta tashkiloti uchun sug'urta anderrayteri xavf-xatarni to'g'ri baholab qabul qilishi sug'urta zararini to'lash fondini kamayishiga olib keladi.

Agar sug'urtalovchi anderrayter taklifi bilan kasalikka uchragan shaxsni sug'urtalagan bo'lsa, demak sug'urta kompaniyasi bu fuqaroning hayotini kafolatlagan bo'ladi hamda shartnoma bo'yicha birinchi talab bo'yicha sug'urta qoplash summasini to'laydi.

Sug'urta anderraytingini faoliyati boshqalarnikidan ajralib turadi, jumladan, anderrayting xodimlari juda professional bo'lib, maxsus iqtisodiy, yuridik, psixologik bilimlarga ega mutaxassis hisoblanadilar.

Anderrayterlar obyektga oid barcha axborotlarni to'playdi va ularni sintez qiladi va ular risklarni baholash qobiliyatiga ega bo'lishi lozim, shundan so'ng javobgarlik uchun qaror bo'cha xulosa chiqaradi.

Sug'urtalanuvchi sug'urtalovchiga sug'urta qilishda ko'p talablarni qo'yganda sug'urta anderrayterlari tomonidan bunday talablar baholanadi.

Agar vaziyat risklar chegarasidan chiqsa, bu anderrayter tuzilgan shartnomani qaytadan ko'rib chiqmaydi degani emas, anderrayter polisni qaytadan qo'rib chiqishi va shartnoma shartlarini o'zgartirishi ham mumkin.

Anderrayter sug'urta kompaniyasining vakili sifatida sug'urta shartnomasini qaytadan ko'rib chiqish vakolatiga ega. Sug'urta anderraytingi sug'urtachi nomidan hamma masalalarni hal etishi mumkin.

Sug'urta anderrayterlari bozordagi talab va taklifni hisobga olgan holda shartnomalar tuzadilar hamda risklarni pasaytirish uchun mukofotni obyekt qiymatiga qarab belgilaydilar.

Sug'urtalashda anderrayting siyosati muhim ahamiyatga ega, bu tizim, xaridorlarni o'rganish, iste'molchilar bilan yaxshi munosabatda bo'lishini talab qiladi. Sug'urtani yritish bu sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvidir.

Xavf-xatarni baholash va obyektни qabul qilish uchun anderrayterlarga ma'lum bir me'or belgilanmagan, ular vaziyatdan kelib chiqib, tashkilotning moliyaviy barqarorligiga ijobiy ta'sir qiluvchi qarorni qabul qilish vazifasi ancha murakkab hisoblanadi. Bunday vaziyatda anderrayter talanti hamma muammolarni bartaraf etishi mumkin deb qarash kerak.

Sug'urta xizmati bozorida tushkunlik davri mavjud bo'lib, bu davrda sug'urta mahsulotlarini sotish bo'yicha barcha rag'batlar to'xtatib turiladi. Sug'urta mahsulotlarini sotishga qaratilgan rag'batlantirish tadbirlari asosan sug'urta xizmatlari hajmini oshirish maqsadida olib borilib, ular quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

- bonus taqdim qilish;
- ma'naviy rag'batlantirish;
- sug'urta xizmatlari bahosini tushirish to'g'risidagi radio, televideniye va matbuot orqali e'lonlar бeриш.

Sug'urta faoliyatida anderraytingni sug'urta kompaniyasiga foyda keltirish imkoniyatlari mavjud bo'lib, anderrayting faoliyatini muntazam shaklda audit tekshiruvidan o'tkazib turilishi obyektiv zarurat hisoblanadi.

Risklarini baholashdagi anderraying funksiyasi birinchidan har qanday sug'urta riskining zararlilik ehtimoli, ko'riladigan zarar miqdori qanday bo'lishi, yoki darajasini tahlil qilishdan iborat. Risklarning oldini olishda obyektlarda yong'inga qarshi, signalizatsiyani mavjudligi va choralari ko'rilganligi, agar samolyotda uchuvchilarning tajribasi, samolyotni yo'lovchilarni necha yillardan beri tashishdagi muddati ham hisobga olinishi kerak.

Sug'urta tariflarining adekvatligi bu sug'urta tariflarining aktuar hisobdan o'tkazilganligi bilan belgilanadi. Sug'urta anderrayerining vazifalaridan biri sug'urtaga qabul qilinayotgan xavf-xatarlarga ta'rif stavkalarining yuqori yoki quyi chegaralarini qo'llashdan iborat.

Agar sug'urta bozorida talab yuqori bo'lgan sug'urta turi bo'lsa, bu sug'urta obyektlariga nisbatan ta'rif belgilanayotganda yuqori chegarani qo'llash mumkin, lekin sug'urta bozoridagi raqobatni ham hisobga olgan holda yondashish zarur. Shuningdek, sug'urta ta'rif stavkasini belgilab sug'urtaga qabul qilishda sug'urta tashkilotidagi sug'urta portfeli muvozanati ham hisobga olinishi kerak.

Mol-mulk sug'urtasi bo'yicha javobgarlikni yana qabul qilish sug'urta portfeli muvozanatiga salbiy ta'sir etsa, sug'urta anderrayeri bunday javobgarlikning bir qismini qayta sug'urtalashga topshirish bo'yicha qaror chiqargach, yana javobgarlikni qabul qilish mumkin.

Sug'urta anderraying tizimi sug'urta tashkilotining moliyaviy faoliyatiga bevosita ta'sir qilish imkoniyati mavjud bo'lib, sug'urta anderraying siyosatini olib borishda sug'urta tashkilotlari ilg'or xorij tajribasidan foydalanishi ularni moliyaviy barqarorlikka yetaklaydi. Sug'urtani rivojlantirish tendensiyasi bu har bir fuqaroni iqtisodiy manfaatlarini himoya qilgan holda risklarni qabul qilish anderrayingning umuminsoniy vazifasi hisoblanadi.

1.2-§. Sug'urta faoliyatida anderraying xizmatining shakllanish bosqichlari

Insoniyat tamaddunining barcha bosqichlarida turli xil ijtimoiy iqtisodiy jarayonlar yuz bergan. Dastlabki insoniyat tarixida mulkchilikning shakllanishi

bilan bir davrda mulkni yo'qotish va mulkni saqlash singari yirik muammolar ham paydo bo'ladi.

Qadimgi tarixga e'tibor qaratsak, Xamurappi qonunlarida XXVIII asr Bobil podsholigiga insonlar o'rtasida xavf-xatar ortidan keladigan mulkiy yo'qotishlar jamoalarga oilalarga mos holda taqsimlash orqali qisman qoplanganligini ko'rishimiz mumkin. Insoniyatning yashash uchun ov qilish jarayonlarida hayvonlarni guruh bo'lib ovlash yoki savdo-sotiqqa mo'ljallangan yuklarni bitta emas, bir nechta karvonlarga taqsimlab yuborish jarayonlari sug'urtaning dastlabki ko'rinishlari sifatida hisoblash mumkin.

Bobil tarixiga e'tibor qaratsak, savdo karvonlari ishtirokchilari, ya'ni karvonlar orqali sotish uchun mo'ljallangan mol-mulk egalari orasida o'zaro bitimlar tuzilgan bo'lib, bu bitimlarda, agar karvon kutilmagan baxtsiz hodisaga uchrab mol-mulk nobud bo'lsa, ushbu nobud bo'lgan mol-mulk bitim tuzuvchilar o'rtasida kelishilgan shartlarga mos holda qoplangan. Zamonaviy sug'urta faoliyatida bu holat o'zaro sug'urtalash jarayonlariga mos keladi.

Hozirgi Falastin diyori va Suriya davlati hududlarida ham savdo karvonlarini turli xil baxtsiz hodisalar oqibatida sodir bo'ladigan mulkiy yo'qotishlar yoki chorva hayvonlarini qirish orqali mulkiy yo'qotishlar jamoalar qabilalar orasida taqsimlanganligini ko'rishimiz mumkin.

Dastlabki sug'urtada muntazam to'planadigan badallar mavjud bo'lmagan, ya'ni biror-bir holatda mulkiy yo'qotishlarda faqat ma'lum bir jamoa tomonidan badallar yig'ilgan va mulk yo'qotilganda qisman yoki to'liq qoplangan. Sug'urtaning bunday bosqichi o'zaro sug'urtalash shakli bo'lib, bu sug'urta bosqichida asosan ma'lum bir guruhlar manfaatlari himoya qilingan.

Masalan, savdogorlar savdo karvonlaridagi mol-mulkni turli kutilmagan yo'qotishlardan himoyalash uchun o'zaro sug'urta jamg'armalarni tashkil etgan, dehqonlar esa hosilini turli tabiiy ofatlardan talofat ko'rishini o'zaro sug'urtalash bilan himoyani ta'milaganlar.

Sug'urta faoliyati mulkchilik shakllanishiga mos ravishda taraqqiy etdi. Sharqda dastlab savdo tizimi savdo karvonlari faoliyati XI-XII asrlarda o'zaro

sugʻurta yordamida sugʻurtalangan. Maʼlum davrdan soʻng bu rivojlanish Yevropaga kirib kelgan. Yevropada mulkdorlar va mulkchilik faoliyati rivoj topib, mulklardan daromad olish bilan bogʻliq jarayonlari takomillashib bormoqda.

Yevropadagi mulkdorlar oʻz mulklarini turli xil xavf-xatarlar oqibatida yoʻqotishlarining oldini olish va ushbu yoʻqotishlardan himoyalanih maqsadida sugʻurta xizmatiga juda tez tayana boshladilar va natijada Yevropada XVIII-XIX asrlarda Sugʻurta faoliyati anchayin kengayib, turli xil sugʻurta xizmatlari paydo boʻldi. Yevropada tashqi savdo asosan dengiz yoʻli orqali tashkil etilganligi uchun, dengiz bilan bogʻliq mol-mulk va hayot sugʻurtasi tez rivojlandi.

Angliya poytaxti Londonda 1680-yili Edvard Lloyd ismli shaxs “Lloyd kofe uyi” “Lloyd's Coffee House” ni tashkil etadi, oʻsha vaqtlarda bunaqa qahvaxonalarda mulkdorlar, savdogarlar, kema egalari hamda turli xil insonlar yigʻilib, asosiy yangilik va muammolarni tahlil qilishgan, ayniqsa intellektual munozaralarni oʻtkazishgan.

Edvard Lloyd oʻz qahvaxonasida faoliyat yuritish bilan birga, sugʻurtada andarrayting javobgarligi tashkil etilishiga xizmat qilgan.

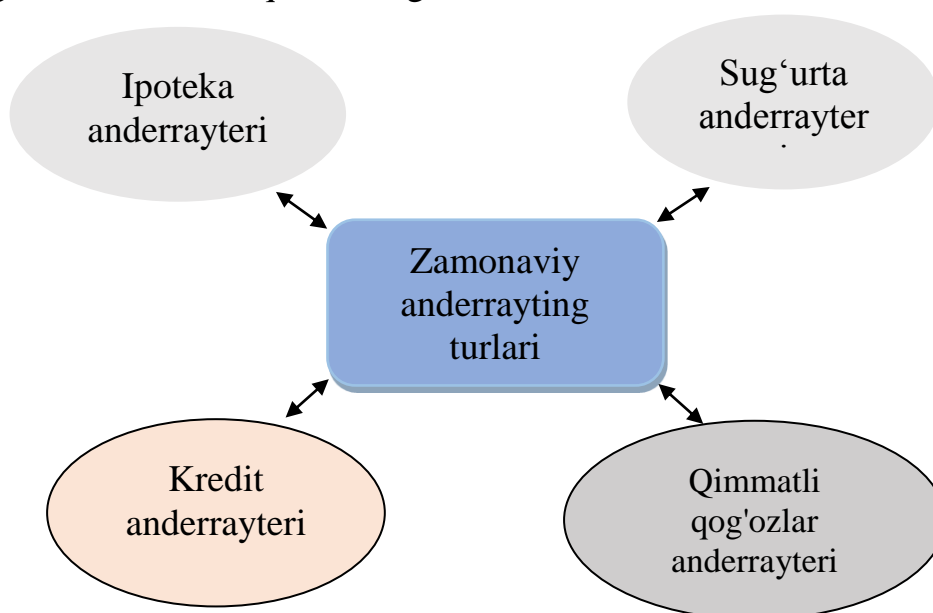
1691-yilga kelib, Edvard Lloydning “Lloyd's Coffee House” qahvaxonasi eng soʻnggi yuk tashish yangiliklarini taraqqatish hamda dengiz xizmati boʻyicha auksion narxlarini eʼlon qiluvchi markaz sifatida mashhur boʻlagan.

Aynan oʻsha davrda banklar yuk tashish boʻyicha mavjud xatarlar ortidan keladigan mulkiy yoʻqotishlarni oʻz zimmalariga olish evaziga yuk egalardan mukofot olish amaliyotini tashkil eta boshlaydi. Edvard Lloydning “Lloyd's Coffee House” qahvaxonasi zamonaviy sugʻurta xizmati tashkil etilgan joy sifatida mashhurlashgan.

Bankirlar tashilishi kerak boʻlgan yuk va uning yetib borishi lozim boʻlgan manzili hamda ushbu yukni tashuvchi kema va bu davrdagi ob-havo haqidagi maʼlumotlar haqidagi eʼlon taxtasiga xatarlar boʻyicha javobgar ekanligini bildirib, oʻz nomini yozadilar. Savdoni qoʻllab-quvvatlovchi bu amaliyot andarrayting xizmati deb nomlanadi.

Keyinchalik davr talabidan kelib chiqib, sug'urtada anderrayting xizmati tushunchasi sifatida sug'urta kompaniyasiga risklarni qabul qiluvchi professional mutaxassis faoliyati tushinila boshladi.

Iqtisodiyot rivojlanishining turli bosqichlarida anderrayting xizmati o'ziga xos tarzda rivojlana boshladi. Bugungi zamonaviy iqtisodiyotda anderrayting quydagi tushunchalarni qamrab olgan.

1.1-rasm. Zamonaviy anderrayting turlari²³

Ipoteka tizimida ipoteka anderrayterlari amaliyoti mavjud bo'lib, ularning asosiy vazifasi ipoteka oluvchi bilan bog'liq xavfni baholashdan iborat. Ipoteka anderrayterlari ipoteka kreditini olishga davogar subyektlarni uzoq muddat davomidagi moliyaviy barqarorligi bilan bog'liq jihatlar tahlilini amalga oshirib, ularni ipoteka kreditini qaytarish imkoniyatlari bilan bog'liq keng qamrovli xavf-xatarlarni baholash bo'yicha xulosani shakllantiradi.

Kredit anderrayterlari banklardan beriladigan turli xil kreditlarni qaytmaslik xavfini chuqur ilmiy amaliy tahlil asosida baholash amaliyotini bajaradilar.

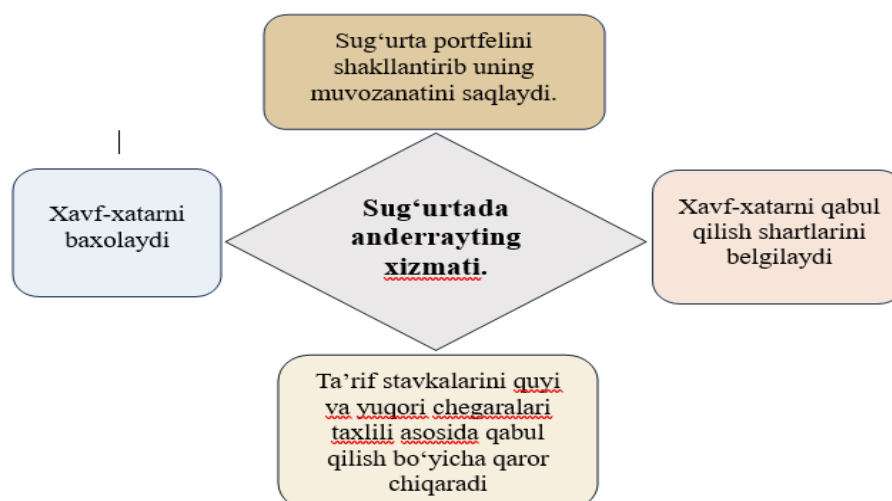
Qimmatli qog'ozlar anderrayterlari IPO uchun tegishli narxni aniqlash va investitsiya bilan bog'liq xavf-xatarlarni baholagani uchun ish haqi oladilar.

²³ Muallif ishlanmasi

Sug'urta anderrayterlari sug'urtaga qabul qilinayotgan xavf-xatarni baholash va uning barcha jihatlarini ilmiy amaliy yondashuv orqali ko'rib chiqish hamda xavf-xatarni qabul qilish bo'yicha qaror qabul qiladi.

Sug'urta anderrayterlari tibbiy sug'urtaga xavf-xatarni qabul qilishda o'ziga xos tajribaga ega bo'lishlari shart. Shuningdek mulk va javobgarlik sug'urtasida xavf-xatar bo'yicha mukammal amaliy bilimga va tajribaga ega bo'lishlari kerak.

Anderrayterlarining asosiy maqsadi sug'urta shartnomasining sug'urtalovchi uchun foydali ekanligini aniqlashdan iborat. Sug'urta anderrayterlari sug'urta shartnomalaridagi sug'urta stavkasini belgilaydilar. Shuningdek, sug'urta shartnomalarida franshiza qo'llash bo'yicha amaliyotini bajaradilar.

1.2-rasm. Sug'urtada anderraytingning asosiy funksiyalari²⁴

Sug'urta anderrayterlaridan xavf-xatarlarni aniqlash baholash va boshqarish bo'yicha bilimga ega, sug'urta hodisasi sodir bo'lganda to'lovlarni taqdim etadigan yuqori malakali va tajribali mutaxassislar bo'lish talab etiladi.

Sug'urtada anderraytingning asosiy funksiyalari quyidagicha:

1. Xavf-xatarni baholash funksiyasi.
2. Sug'urta portfelini shakllantirish va muvozanatini saqlash funksiyasi.
3. Sug'urta shartlarini aniqlashtirish funksiyasi.

²⁴ Muallif ishlanmasi

4. Sug'urta stavkalarini ma'qul shartlarda qabul qilish funksiyasi.

Sug'urta faoliyatida andarrayting xizmati orqali, ya'ni andarrayter tomonidan sug'urtaga qabul qilinishi ko'zda tutilgan xavf-xatar kompleks baholanadi.

Obyekt xavf-xatarni baholash, hodisa ro'y berganda zararning sodir bo'lish ehtimollik chastotasi, zararning kutilish omillari umulashtirilib o'rganilishini nazarda tutadi. Andarrayting xizmati xavf-xatar sodir bo'lishiga ta'sir qiluvchi barcha omillar belgilangan normalar doirasida sifatli va chuqur o'rganib chiqadi.

Masalan, mulkni sug'urtaga olishda yong'in xavfsizligi tizimining sifati, qo'riqlash uchun talab etiladigan vositalarning mavjudligi inobatga olinadi. Sug'urtada andarrayting xizmati orqali xavf-xatar baholanayotganda xavf-xatarning hamma parametrlari kompleks va sifatli o'rganilishi kerak.

Sug'urtada andarrayting xizmatining sifati andarrayterning bilimi, tajribasi va ko'nikmalariga bevosita bog'liq, shuning uchun andarrayterlar sohalarga mos ravishda shakllantirilishi kerak.

Biror-bir sug'urta hodisasini yuz berish ehtimolligi aniq bitta sonda ifodalanmaydi, masalan, ixtiyoriy kasko sug'urtasida 100 ta avtotransport vositasining bir yilda zarar ko'rish ehtimoli 7 tadan 10 tagacha, shundan kelib chiqib, zarar 2 foizdan 4 foizgacha bo'lishi mumkin.

Aktuariylari sug'urta ta'rif stavkasining quyi va yuqori chegaralarini belgilab beradi, shu xulosaga tayangan holda andarrayterlar sug'urtaga qabul qilinadigan xavf-xatarni qaysi ta'rif stavkasida, ya'ni ta'rif stavkasini qaysi foiz chegaralarida qabul qilish bo'yicha xulosa chiqarish kerak.

Andarrayting xizmati orqali kompleks o'rganilgandan so'ng qabul qilingan risklar sug'urta kompaniyasining moliyaviy barqarorligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Kompanyalar rentabelligiga hodisalar va to'lovlar bo'yicha berilgan chegirmalar ma'lum bir ta'sir ko'rsatadi. Shartnomalarning eng muhim sharti franshizaning qo'llanishi hisoblanadi.

Sug'urta franshizasi sug'urta kompaniyasi qoplaydigan zararning bir qismi hisoblanmaydi, sug'urta shartnomasida franshiza to'g'ri qo'llanilsa, sug'urtalovchi ham, sug'urtalanuvchi ham foyda ko'radi. Sug'urta franshizasi orqali sug'urta tashkiloti ma'lum miqdordagi o'rinsiz sug'urta qoplamasidan xalos bo'lishi oqibatida uning daromadiga ijobiy ta'sir yuzaga keladi.

Shartnomada franshizani qo'llash sug'urtalanuvchi va sug'urtalovchi uchun majburiyat yuklaydi. Anderrayterlar qabul qilayotgan risklarning o'rganilishi va boshqarilishi orqali portfel muvozanati tashkil etiladi.

Portfel sug'urta klasslari bo'yicha olingan umumiy javobgarlikdir bo'lib, portfel muvozanati sug'urta kompaniyasi aktivlari va ustav jamg'armasi doirasidagi qabul qilingan javobgarlikka bog'liq.

Anderrayter so'zi, tavakkalchilik miqdori ostida ma'lum mukofotda obyektini qabul qilishga tayyor bo'lgan jarayonlarni kuzatib, baholab yozish amaliyotidan kelib chiqqan ish yurituvch shaxs hisoblanadi.

Anderrayting – moliyaviy tavakkalchilikni o'z zimmasiga oladigan jismoniy yoki muassasa haq evaziga faolyat yurtuvchi shaxs. Anderrayterlarning quyidagi turlari bor:

- sohaviy (yunalishli) anderrayterlar, bu anderrayterlar, asosan shartnomagacha bo'lgan jarayonlar bosqichlarini o'z ichiga oladi. Bunday anderrayter asosan kompaniyalar filiallarida va hududiy bo'limlarida ishlaydilar;

- o'rin birligidagi (shtatli) anderrayterlar – rahbar anderrayterlar, ular bosh ofislarda faoliyat yuritadilar;

- sinovli (eksperimental) anderrayter, bu yo'nalishda tajribali mutaxassis tomonidan xorijiy kompaniyalarda har bir anderrayterning tajribasini inobatga olib, tibbiy sug'urtada sodir bo'lgan hodisa hisobga olinadi. Eksperimental anderrayterni ayrim hollarda "spekulyativ (chayqovchi) anderrayter" deb ataladi.

Sug'urta anderraytingida, birinchidan, axborot yetkazib berish, ayrim noaniqliklarni bartaraf etish muhimdir. Insoniyatning bugungi taraqqiyotini tibbiy xizmatlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Hayot sug'urta tarmog'i jami sug'urtaning qariyb 50 foizidan ortig'ini tashkil etmoqda.

Bugun dunyoda 8 milliarddan ortiq inson yashayotgan bo'lib, agar, shuning 60 foizida hayot polisi bo'lsa, dunyoda 5 milliarddan ortiq polis kamida 200 millionta hayot sug'urtasi anderrayteri xizmati kerak bo'ladi. Hayot sug'urtasi sohasida anderrayting xizmatining o'rni keng.

O'zbekiston sug'urta bozorida anderrayting xizmatini tashkil etishda quyidagilarni hisobga olish kerak:

- sug'urta qildiruvchining moliyaviy holati;
- boshqa uzaro aloqalar, byudjet, moliya, investitsiya, to'lov, kadrlar bo'yicha;
- anderraytingning daromadliligi va doimiyligi;
- qayta sug'urtadagi jarayonlar;
- bozor konyukturasini;
- yangi xizmatlarni joriy etish bo'yicha dastur ishlab chiqish.

Sug'urtada anderrayting xizmati yordamida barcha individual risklar o'rganilib, ulardan kutiladigan zarar va foyda umumlashtirilishi orqali sug'urta tashkilotlarida anderraytingdan foydalanish samaradorligini oshirish mumkin. Sug'urta risklarini pasaytirish uchun anderrayting tomonidan olib boriladi.

Sug'urta anderrayteri sug'urtaga qabul qilish maqsadida olib borgan kuzatishlaridan aynan sug'urtalanuvchining arizasini o'rganish jarayonida taxminan xavf-xatar darajasini tahlil qiladi. Shu bilan birga yana bir muammo risk darajasining puldagi ifodasini oldindan tahmin qilish murakkab jarayon hisoblanadi. Sug'urta anderrayteri xavf-xatarni sug'urtaga qabul qilishda quyidagilarni amalga oshiradi:

- sug'urtaning turiga e'tibor qaratadi;
- javobgarlik uchun alohida belgilar tahlil qiladi;
- mol-mulk bo'yich barcha mezonlar ko'rib chiqadi;
- hayot sug'urtasida tibbiy bo'yicha alohida mezonlar ko'rib chiqiladi;
- uzoq muddatli jamg'arish bo'yicha hayotni sug'urtalash bo'ladi.

Sug'urta turlari uchun ba'zi parametrlar mavjud, bular sug'urta hodisasi yuz berishiga turlicha ta'sir etadi va turli darajada zararni keltirib chiqaradi. Bu

parametrlar aktuar hisoblarda va tarif setkasini belgilashda o'z ifodasini topishi kerak.

Sohada anderraytarning funksiyasi keng aktuariy hisob-kitoblarga bog'liq. Ayrim hollarda tarif setkasi bir tomondan samarali bo'lishi mumkin; bu avtomobillar KASCO sug'urtasida, baxtsiz hodisalardan hamda uy-joylar sug'urtasida amalga oshiriladi. Ayrim qaltisliklar bo'yicha, jumladan, qurilish-montaj ishlarini sug'urtalashda tarif juda past bo'ladi, bunday risklarga maxsus yondoshiladi.

Anderraytarni faoliyatining asosiy natijasi sug'urta portfeli keltiradigan foydasini shakllantirish hisoblanadi, shuning uchun sug'urtada "anderrayting foydasi" degan tushuncha mavjud. Kompanyalar tomonidan mijozlarga to'langan to'lovlar miqdorining sug'urta tashkiloti tomonidan olingan sug'urta mukofotiga nisbati anderrayting foydasini bildiradi. Sug'urta anderrayteri xizmati samaradorligi sug'urta tashkilotining olgan daromadidagi hissasi bilan bog'liq.

Anderrayterlar tomonidan amalga oshirilishi orqali har bir riskka baho berish sug'urta kompaniyasining iqtisodiy faoliyatiga bog'liq bo'lib, bozorga chiqilayotgan sug'urta mahsuloti, avvalo, "Anderrayting markazidan" o'tkazilishi kerak. Sug'urta tashkilotlarida "anderrayting markazini" tashkil etish orqali quyidagi ijobiy natijalar ta'minlanishi mumkin;

- sug'urta xizmatlarini sotish kanallari takomillashib, sug'urtalanuvchilarga sug'urta xizmatlaridan foydalanish osonlashadi, ya'ni o'zlari komfortli xizmat bilan ta'minlanganliklarini sezadilar;

- hujjatni qo'shimcha "ekspertiza" o'tkazish uchun bosh sug'urta ofisiga jo'natish choralari ko'rish bilan og'ir oqibatlariga olib keluvchi risklarning oldini olishga erishiladi.

Sug'urta mahsulotini sotish jarayonida turli muammolar yuzaga keladi. Sug'urta xizmatlarini sotish maqsadida menejer va agentlar sug'urtaga hamma xavf-xatarlarni qabul qilishi mumkin, ularning orasida zarar keltiradiganlari ham bo'ladi. Aynan anderrayter shunday zarar keltiradigan xavf-xatarlarni sug'urtalashga qabul qilishni to'xtatish xususiyatiga ega.

Sug'urtalashda anderryaytingning maqsadi sug'urta kompaniyasida har qanday ko'rilishi ehtimoli bo'lgan zararlarning oldini olish, agar anderryayter o'z ishini yaxshi bajarsa, zarar ko'rish koeffitsiyentini pasaytirishdan iborat.

Agar anderryayter hamma sug'urtalanuvchilarning arizalarini qaytarsa, u holda anderryayter xatosi tufayli foydali ishdan mosuvo bo'lish ehtimoli yuqori, bu borada anderryayter barcha ehtiyot choralarini qollab, sug'urta xatarlarini pasaytirishi ishning samarali bo'lishiga olib keladi.

Anderryayterning moliyaviy funksiyasi zarar bo'yicha arizani qabul qilishda kompaniyaning eng yuqori kutilayotgan zarariga yaqin bo'lishini ta'minlashi orqali ikki tomon orasidagi nizoning oldini oluvchi bo'lishi mumkin.

Anderryayter biladiki, sug'urtalanishni so'rab ariza beruvchilar soni qancha ko'paysa, sug'urta kompaniyasining foyda olish ehtimoli yuqori bo'ladi. Anderryayting o'z maqsadiga erishishi uchun sug'urtachilar sug'urta risklarini tanlab olishda alohida tanlov o'tkazilishi, minimal darajada sug'urtalanuvchilarning risklarini o'rganib, prognozlab, keyin sug'urta shartnomalarini imzolashlari zarur.

Tajribali anderryayterlar o'z intuitsiyalariga tayanib, avariylar, yong'inlar va turli baxtsiz hodisalarni oldindan prognoz qilib, uning oldini olish choralarini ko'rish to'g'risida sug'urtalanuvchilarni ogohlantirdilar. Davr o'tishi bilan anderryayterlar o'z tajribalariga suyanib, risklarning turlarini aniqlash bo'yicha, risklarni pasaytirish bo'yicha qo'llanmalar, tavsiyalar ishlab chiqadilar.

1725-yili "London Assurance" kompaniyasi professional anderryayting sohasida, kompaniya direktori o'z agentlariga topshiriq berib aytdiki, "Sizlar bilingki, insonlar holatini sug'urtalash talab qilinadimi", agar talab bo'lmasa, fuqarolarning sog'lig'i biz o'ylaganimizdan ham yomondir. Shu asnoda anderryayting tizimiga asos solingan.

Ayni vaqtga qadar anderryayting vazifasini aktuariylar bajarar edi, tajriba, statistik metodlar, hisoblar uchun o'lim ko'rsatkichlarini ro'yxatga olish ishlari olib borilar edi. Risklarni kamaytirish bilan shifokorlar shug'ullanib, aktuariylar

medisinaga taalluqli bo‘lmagan omillarni o‘rganish bilan shug‘ullangan, masalan, xavfli sohadagi ishlovchilarni nazorat qilish bilan shug‘ullanganlar.

1919-yili A.X.Xanter va X.Rodjers aktuariy va shifoxona direktori Nyu-yorkda hayot sug‘urtasi uchun sanoqli reyting tizimini joriy qilganlar.

Kishilarning qaysi kasallikdan qancha vaqt davomida o‘lishi bilan bog‘liq ma‘lumotlar asosida o‘lim setkasini yaratganlar. O‘limga ijobiy ta‘sirni kredit deb, o‘limga salbiy ta‘sir etuvchi kasalliklarni debet deb ataganlar. Shu hisoblar asosida sug‘urtachilarga standartlashtirilgan hisoblash metodini taqdim etilgan.

Sug‘urta anderrayterlari kishilar sog‘lig‘ini o‘rganishda ularning ahvolidagi o‘zgaruvchlik jihatlarida kattagina farq mavjudligi va bu farq yillar davomida ijobiy yoki salbiy bo‘lishini anglashlari lozim.

Sug‘urta anderrayteri hayotini ma‘lum muddatga o‘limdan sug‘urtalayotgan shaxs bilan bog‘liq xavf-xatarlarni aniqlashlari, o‘rganishlari va baholashlari zarur. Sug‘urta anderrayteri hayot sug‘urtasida juda ko‘p xavf-xatarlarni sug‘urtalanuvchi va uning hujjatlari hamda boshqa tibbiy tizimlar orqali o‘rganishi mumkin.

Sug‘urta tashkilotining moliyaviy barqarorligi kengayishida sug‘urta anderrayting tizimining o‘rni sezilarli bo‘lib, sug‘urta anderrayting xizmati orqali sug‘urtaga qabul qilinayotgan javobgarlikni professional boshqarish mumkin.

Mamlakatimizda anderrayting xizmati faoliyatini kengaytirish maqsadida davlat tomonidan chora-tadbirlar amalga oshirilishi kerak. Agar sug‘urta anderrayting xizmati faollashsa, sug‘urta tashkilotlarining zararlilik ko‘rsatkichlari pasayadi va sug‘urta tashkilotlarining kapitallashuvi oshib, ularning investisiya faoliyati orqali oladigan daromadlari ko‘payib boradi.

Sug‘urta tashkilotlariga samarali anderrayting xizmatini kirib kelishi natijaida sug‘urta faoliyatidan olinadigan daromadlar hajmi ortadi, bu tashkilotlarning to‘lovga qobillik ko‘rsatkichini oshiradi.

O‘zbekistonlik olim D.Qarshiyev o‘z ilmiy maqolasida sug‘urta anderrayting tizimini takomillashtirish bo‘yicha “Sug‘urta faoliyatida anderrayting xizmatining asosiy vazifalaridan biri daromadli sug‘urta portfelini muvozanatli boshqarish hisoblanib, sug‘urta portfeli sug‘urta kompaniyasi faoliyati doirasidagi

sug'urta klasslari bo'yicha olingan umumiy majburiyat hisoblanadi" degan fikrlarni bildirgan.

Anderrayter qaysi sug'urta turi yoki klassi bo'yicha javobgarlikni kamaytirish yoki ko'paytirish haqidagi qarorni qabul qilishi hamda vositachilariga beriladigan mukofotlarni belgilab berish orqali sug'urta tashkiloti faoliyati amalga oshirilishiga xizmat qiluvchi subyekt bo'lib, uning qarori sug'urta tashkilotining moliyaviy holatini mustahkamlashga xizmat qiladi.

O'rganishlar ko'rsatadiki, O'zbekiston sug'urta bozorini takomillashtirishda sug'urta anderrayterlari sonini mumkin qadar oshirib borish zarur"²⁵.

Ilmiy tadqiqotda respublikamizda anderrayting tizimini isloh qilish sekin bolayotganligi ta'kidlangan. Agar bozor infratuzilmasi subyekti sifatida sug'urta anderrayting xizmatining huquqiy asoslari kengaytirilsa, sug'urta tashkilotlarining moliyaviy barqarorligi oshishiga ijobiy ta'sir seziladi.

1.3-§. Sug'urtaga xavf-xatarni qabul qilishda anderrayting xizmatining o'rni

Anderrayting zamonaviy sug'urta bozorining rivoji va amaliyotida o'ziga xos o'rni shakllanib va rivojlanib bormoqda. Sug'urta anderrayterlari sug'urta faoliyatini tashkil etishda xizmat qiluvchi boshqa subyektlarga nisbatan murakkabroq xizmatni olib borishlari uchun ularga nisbatan ko'proq ish haqi berilishini amaliyot ko'rsatmoqda. Sug'urta anderrayting xizmati sug'urta tashkilotlarini muvafaqqiyatga etaklovchi kuch hisoblanadi.

Sug'urta faoliyatini yuritishda anderrayting siyosatini amalga oshirishda izlanish muammosi maqsadlarini aniq belgilash muhimdir. Sug'urta anderrayterlari sug'urtaga qabul qilinayotgan xavf-xatarni kompleks o'rganish bilan bir qatorda shartnoma muddati davomida uni nazorat qilish bo'yicha faoliyat olib boradilar.

Sug'urta insoniyat hayotining muhim qismi hisoblanib, anderrayting jarayoni inson hayotini yoki mol-mulkini sug'urta qilish uchun undagi xavf-xatarni o'rganishda nomoyon bo'ladi. Xavf-xatarni baholashda zararning maksimal

---

²⁵ Qarshiyev D. Anderrayting xizmatining AQSh sug'urta bozorida tutgan o'rni. – 2024.

miqdori va sugʻurta daʼvosining eng yuqori miqdori muhim koʻrsatkichlar hisoblanadi.

Sugʻurta anderrayterining asosiy maqsadi sugʻurta tashkilotining aktivlari va javobgarlik chegarasidan ortiq tavakkalchilikka bormasligini taʼminlashdir.

Sugʻurta anderrayteri sugʻurta tashkilotining moliyaviy koʻrsatkichlariga mos holda sugʻurta mukofotlari portfelini shakllantiradi.

Sugʻurta mukofotlar portfelining muvozanatini saqlashda prudensial meyorlarga asoslanadi. Sugʻurta anderrayterlari anderrayting jarayonini sugʻurta qonunchiligida belgilangan talab va tamoyillarga muvofiq tashkil qiladilar. Shuningdek, sugʻurtalanuvchilarning manfaatlarini himoya qilgan holda ularning kamsitilishiga qarshi meyorlarga tayanib, anderrayting siyosatini tashkil etadilar.

Sugʻurta anderrayting xizmatining shaffofligini taʼminlash sugʻurtalanuvchilarning sugʻurta xizmatlariga ishonchi yanada oshishiga xizmat qiladi. Sugʻurta anderrayting xizmatini zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etish orqali anderrayting xizmati xarajatlari kamayadi va anderrayting jarayoni osonlashadi. Sugʻurta anderrayterlari sugʻurtalovchi nomidan sugʻurtalanuvchilar bilan munosobatlarga kirishishi va sugʻurtalanuvchilarda sugʻurta madaniyati shakllanishiga xizmat qiladi.

Sugʻurta anderrayterlari anderrayting jarayonini tashkil etishda turli xil vositalardan foydalanadilar. Ulardan biri bu sugʻurta aktuariylari tomonidan berilgan maʼlumotlar va jadvallar hisoblanadi. Shuningdek xavf-xatarlarni baholash dasturlari va sugʻurtalanuvchilar bilan bogʻliq daʼvo maʼlumotlariga asoslangan.

Sugʻurta faoliyatini tashkil etilishida anderrayting tizimining ahamiyatini sugʻurtalovchi, sugʻurtalanuvchi va sugʻurtavositachilari doirasida koʻrilganda qator fikrlar yuzaga keladi.

Sugʻurtalovchi, yaʼni sugʻurta tashkiloti nuqtayi nazaridan sugʻurta anderrayting xizmati xavf-xatarlarni aniqlash, baholash va boshqarishga yordam beradi. Sugʻurtalanuvchi mijoz nuqtayi nazaridan qarasa, sugʻurta anderraytingi

sug'urtalanuvchining ehtiyojlarini sug'urta bozoridagi talab va taklif qonuniyatiga moslashtirib, unga ma'qul keluvchi sug'urta qoplamasini olishni ta'minaydi.

Sug'urtavositachilari nuqtayi nazaridan olib qarajak, anderrayting xizmati sug'urtavositachilarning qisman noroziligiga sabab bo'ladi, chunki tashkilotga potensial mijozlarni jalb etish orqali vositachilik haqiga ega bo'ladi. Amaliyotda sug'urta anderrayterlari sug'urta vositachilari jalb etgan barcha mijozlarni birdek sug'urtaga qabul qilmaydi. Bu jarayon o'z-o'zidan sug'urta vositachilarining moliyaviy ta'minoti uchun salbiy bo'ladi.

Anderrayterlar sug'urtalanuvchilarga ta'rif narxlarini belgilashda ular tomonidan javobgarlikka berilayotgan sug'urta xavf-xatarlari darajasiga e'tibor qaratadi, yuqori xavf-xatarli obyektlar ortidan katta da'volar kelishi mumkinligidan kelib chiqib, ularga yuqori ta'rif stavkalar belgilanadi. Sug'urtalanayotgan obyekt pastroq xavf-xatarga ega bo'lsa, unga nisbatan sug'urta ta'rif stavkalari pastroq belgilanadi.

Sug'urta anderrayting xizmati to'lanadigan yo'qotishlarni nazorat qilish va muvofiqlashtirish orqali ularning kamaytirishga sabab bo'ladi. Sug'urtalangan obyektlar o'zgarishlarni monitoring qilish orqali ehtimoliy xavf-xatarlar aniqlanadi va ularning oldini olish chora-tadbirlari amalga oshirilib, sug'urta tashkilotiga keladigan yo'qotishlarni kamaytirish mumkin.

Jahon amaliyotida sug'urta anderraytingining bir qancha vazifalari mavjud bo'lib, ular quyidagicha ko'rinishga ega:

- sug'urta obyektini baholash (anderrayterlar ariza beruvchining, ayniqsa hayot sug'urtasida mijozning yoshi, kasallik tarixi, irsiy kasalliklari va salomatlik darajasi bilan bog'liq vaziyati singari nozik jihatlarni hisobga olish bilan bog'liq risklarni baholaydi);

- shaffof va aniq ma'lumotlarga asoslanib, sug'urtaga qabul qilish bo'yicha qaror chiqarish, anderrayterning juda ko'p ma'lumotlarni qayta ishlash evaziga sug'urtalanayotgan obyektga nisbatan qabul qilish bo'yicha qarori sug'urta tashkiloti uchun ijobiy bo'lishi kerak;

- sugʻurta portfeli muvozanatini saqlash, faoliyatni tashkil etishda daromad olish uchun yetarli boʻlgan xavf-xatarlarni qabul qilishga harakat qilib, oʻta yuqori xavf-xatarlardan uzoqlashish orqali muvozanatli sugʻurta portfelinii shakllantirib borishi kerak, bu vazifa aynan sugʻurta anderrayterlari tomonidan bajarilishi belgilangan;

- sugʻurta anderrayting xizmatini meyoriy-huquqiy hujjatlarga mos holda tashkil etish.

Sugʻurta faoliyati takomillashib borgani sari u bilan bogʻliq faoliyatlar va xizmatlar ham takomillashuvi zaruriy holat hisoblanadi. Sugʻurtada anderrayting xizmati xavf-xatarni qabul qilish bilan tugamaydi, aksincha shartnomaning amal qilish davrida sugʻurtalanuvchining xatti-harakatlari va obyektga taʼsir etuvchi barcha omillar kuzatib borilishi kerak. Soʻnggi yillarda kiberxavfsizlik bilan bogʻliq sugʻurta obyektlarini sugʻurtalashda kiberxavfsizlik bilan bogʻliq barcha oʻzgarishlarga qaytadan moslashish kerak boʻlmoqda, aynan ushbu jarayon sugʻurta anderrayterlaridan yanada koʻproq mehnat talab etadi.

Sugʻurta anderrayteri sugʻurtalovchi va sugʻurtalanuvchi oʻrtasida adolatli narx belgilovchi subyekt hisoblanishi kerak. Sugʻurtalovchi va sugʻurtalanuvchi ham anderrayterining profesional xizmati tufayli naf oladi. Ular oʻrtasida ziddiyatni kamaytirish ham bevosita sugʻurta anderrayting tizimi takomillashuviga bogʻliq. Sugʻurta anderrayterining harakati tufayli sugʻurtalanuvchi oladigan sugʻurta qoplamasi sugʻurtalanuvchini qanoatlantirishi zarur.

Anderrayterlari xavf-xatarga darajasiga koʻra obyektini sugʻurtalashdan uzoqlashish orqali sugʻurta tashkilotini katta miqdordagi toʻlovlardan saqlanib, tashkilotda yoʻqotishning oldini olish boʻyicha ishlarni tashkil etishi kerak. Sugʻurta anderrayteri sugʻurtalangan obyekt boʻyicha doimiy kuzatuv monitoringini tashkil etish orqali sugʻurta tashkilotlarining xarajatlarini kamaytirishga erishadi.

Sugʻurta anderrayteri sugʻurtaga qabul qilinayotgan xavf-xatarlarni kompleks oʻrganish natijasida ularni qayta sugʻurtaga yoʻnaltirish boʻyicha taklif

berish orqali sug'urta portfeli muvozanatini tiklaydi. Qayta sug'urtalashda sug'urta anderrayteri sug'urta shartnomasini hamma parametrlarini belgilaydi.

Sug'urta faoliyatini tashkil etilishda anderrayting xizmati orqali kuzatish, eksperiment va so'rov kabi uslublar qo'llaniladi. Sug'urtada anderrayting xizmati rejasini ishlab chiqish uslubiy jihatdan quyidagicha ifodalanadi;

- qaysi turdagi ma'lumotlarni yig'ish zarur?
- ma'lumotlar kim tomonidan to'planishi shart?
- ma'lumotlarda kim va nimani izlash kerak?
- ma'lumotni yig'ishda qanday uslublar bo'lishi lozim?
- ma'lumot qanday shaklda va muddatlarda kiritilishi kerak?
- qaysi vaqtda va qayerda ma'lumotlarni to'plash kerak?

Bu savollarga javob topish asosida anderrayting xizmati rejasining izchilligi mazmuni va mantiqan bog'liqligi ta'minlanadi. Bu, o'z navbatida, anderrayting xizmatining keyingi bosqichlarida salbiy xatolar kelib chiqishiga yo'l bermaydi.

Ma'lumotlarni to'plash bosqichi ancha qyuin va sug'urtaga qabul qilinayotgan obyekt bo'yicha ishonchli ma'lumotlar, avvalo, sug'urtalanuvchining o'zidan keyin esa qo'shimcha ma'lumotlar olinishi mumkin bo'lgan kanallar orqali amalga oshiriladi. Ma'lumotlar qaror qabul qilishda asosiy omil hisoblanadi.

Sug'urta obyektini qabul qilishda anderrayting uchun sug'urta obyektini bilan bog'liq ma'lumotlar imkon boricha qisqa, lekin aniq hamda tezlik bilan taqdim etilishi keyingi jarayonlar amalga oshirilishiga xizmat qiladi.

Sug'urta faoliyatini yuritishda eng muhim vositalardan biri anderrayter xizmati hisoblanadi. Kompanyalar xizmatlarining sotilishini rag'batlantirish, ommaviy axborot vositalari va sug'urta bozoridagi raqobat asosida maxsus hamda murakkab sug'urta tariflari bilan ishlash anderrayterning vazifalari hisoblanadi.

Sug'urta anderrayting xizmatida xavf-xatarlar statistik, analitik, va kombinatsiyalangan usullar orqali o'rganiladi.

Statistik usulda tizimdagi boshqa sug'urta kompaniyalarining bir necha yillik hodisalar va ular natijasida hosil bo'lgan talofatlari o'rganib chiqiladi.

Analitik usul iqtisodiy-matematik usullar, hodisaning ro'yi berish bilan bog'liq ehtimollar nazariyasidagi modellar yordamida sug'urta tavakkalchiligi darajasiga baho beriladi. Kombinatsiyalashtirilgan usul to'g'ri kelishi mumkin bo'lgan barcha usullarni yoki ulardan bir nechtasini qo'llash orqali bajariladi, amaliyotda kutiladigan va jiddiy zarar tug'diradigan 10 ta xavfli darajasi mavjud.

Bunday xatarlar zarar miqdori kompanyalarning haqiqiy erishadigan sof foydasi miqdoridan oshib ketmasligi kerak. Ya'ni zarar miqdori $\leq$ sof foyda bo'ladi.

Jiddiy zarar keltirib chiqaradigan risklardan ko'rilgan zarar miqdori kompaniyaning sof daromadidan yuqori, lekin joriy likvidlikni ta'minlovchi aktivlar qiymatidan oshib ketmasligi zarur. Sof foyda $<$ zarar miqdori $\leq$ joriy mavjud aktivlar.

O'ta xavfli risklar darajasida ko'rilgan zararlar korxonaning joriy likvidligini ta'minlovchi aktivlar qiymatidan oshib xususiy qiymatiga tenglashishi ham mumkin. O'ta xavfli risklar oqibatida sug'urta kompaniyasi bankrotlikka uchrash ehtimoli vujudga keladi. Joriy likvidli aktivlar $<$ zarar miqdori $\leq$ xususiy kapital.

Ko'riladigan zarar hajmi kompaniyaning xususiy kapitalidan ortib ketganda (zarar miqdori $>$ xususiy kapital) sug'urta kompaniyasi to'lovga qobilligini yo'qotadi va so'zsiz bankrot deb e'lon qilinadi. Risklarni baholashda anderrayting koeffitsiyentlardan foydalanishi mumkin. Sof foydaga, joriy likvidli mablag'larga va xususiy kapitalga nisbatan risk koeffitsiyentlarini hisoblash mumkin.

$$K_{sf} = ZM/SF, K_{jlm} = ZM/JLM, K_{xk} = ZM/XK$$

Anderraytingda sug'urta xavf-xatarlariga ta'sir qiluvchi omillar batafsil o'rganiladi, xavf-xatarlarini kamaytirish quyidagilardan iborat:

- xavf-xatarlarning sodir bo'lishi yzasidan hisob-kitob qilish;
- risk va qaltisliklar ta'sirini kamaytirish hamda oldini olish choralarini ko'rish.

Sug'urta anderrayterlari Sug'urtaga qabul qilinayotgan har bir xavf-xatar ortidan qanday zarar kelishi mumkinligini kompleks o'rganib chiqishlari kerak.

Sugʻurta anderrayterlari xavf-xatarlarni kamaytirish yoʻnalishlarini belgilashda quyidagi omillarga asosiy eʼtiborni qaratishlari lozim.

Agar Sugʻurtalanuvchi muqarrar ravishda risklar bilan bogʻlangan boʻlsa, riskni chetlab oʻtish imkoniyati boʻlmaydi. Bir turdagi risklardan qochish ikkinchi turdagi risklarga duch kelish mumkin.

Risklarning koʻlami qancha yuqori boʻlsa, koʻrilayotgan foyda miqdori ham shuncha yirik boʻladi. Risklarni kamaytirishda sugʻurtaga uning taʼsirini oʻziga olishi yoki taqsimlash yoki boshqalarga oʻtkazishi zarurdir.

Anderrayting samaradorligida sarflanayotgan xarajatlar hamda moliyaviy natijalar hisobga olinishi muhim omildir, bunda quyidagilar umumiy moliyaviy natijalarga taʼsir koʻrsatadi:

- anderraytingning xarajatlari, sugʻurta toʻlovlari va ishlab topilgan mukofotlar;

- daromad va sugʻurta rezervlarini investitsiya qilish;

- sugʻurtalash jarayonlaridan keladigan sugʻurta toʻlovlari summasi natijasi va daromad investitsiyalashdan kelgan daromadiga boʻlinishi mumkin. Har bir sugʻurta kompaniyasi, avvalo, foyda olish uchun tashkil etiladi, har bir sugʻurta kompaniyasini taʼsis etuvchilar yuqorida koʻrsatilgan uch omildan manfaatdor boʻlishlari va maʼlum natijaga ega boʻlishlari kerak.

Sugʻurta anderrayterlari ayniqsa sugʻurta polislarining qonunda koʻrsatilgan qoidalarga toʻgʻri kelishini nazorat qilishi:

1. Sugʻurta polisining kompaniyada tasdiqlangan umumiy shakliga mosligi.
2. Yuridik manzili, bank rekviziti sugʻurtaga tegishligi;
3. Sugʻurtalanuvchining familiyasi, ismi, otasini ismi, manzili yoziladi.
4. Sugʻurtalangan obyekt.
5. Sugʻurtalangan summa miqdori.

Sugʻurta anderrayting tizimi eʼtiborida va anderrayteri nazoratida boʻladigan hamda sugʻurta kompaniyasi gohida katta xarajatlar sarflashdan himoya qiluvchi omillardan biri aslida sugʻurta franshizasi hisoblanadi. Franshiza – sugʻurtachini

ayrim zararlarni qoplashdan qonuniy tarzda himoya qiluvchi omil yoki kompaniya ayrim qismdagi ko‘rilgan zararni qoplash miqdorini belgilaydi.

Sug‘urta kompaniyasiga keltirilayotgan zararlarni boshqarishda anderraytning ham hissasi bo‘lishi obyektiv zaruriyatdir. Chunki sug‘urta riski darajasini baholab, keyin sug‘urta shartnomasini imzolaganligi tufayli kelayotgan zararlarni ham quyidagi printsipga asosan boshqarish kerak.

1. Sug‘urtalovchi sug‘urta hodisasi yuz bergandan keyin tushgan arizani ko‘rib chiqishi muhim hisoblanadi.

2. Sug‘urtalanuvchilarga nisbatan loyal munosabatni saqlab qolish.

3. Sug‘urta hodisasining haqiqiy faktlarini sinchiklab tekshirish.

Sug‘urta hodisasida huquqiy normalarda tartibga solib boriladi. Jumladan, sug‘urta qoidalariga amal qilish, polis, shartnoma shartlariga rioya qilish hamda anderrayting ko‘rsatmalariga itoat etish.

Ko‘rilgan zararni boshqarishda asosan:

1. Ko‘rilgan zararni tasdiqlaydigan hujjatlarni olish.

2. Hujjatlarni ikki tomonlama shartnomada ko‘rsatilgan shartlar asosida qabul qilish.

3. Bildirilgan norozoliklar bo‘yicha tekshiruvlar o‘tkazish.

4. Zararni qabul qilish yoki rad etish.

5. To‘lovlarni ta‘minlash.

6. Zararni to‘lash bo‘yicha dalolatnoma tuzish, hujjatlarni to‘lov uchun yoki rad etish uchun tayyorlash.

7. Sug‘urta zarari bo‘yicha to‘lovni sug‘urtalanuvchiga to‘lash.

Davolarni ko‘rib chiqish bo‘limiga kelib tushgan hujjatlarning originalini sug‘urtalanuvchiga qaytarish lozim, balki ularning nusxasi olib qolinadi. Bularga rentgen snimkalari, ambulatoriya kartalari, boshqa shaxsiy hujjatlarni egasiga qaytarish sug‘urtalanuvchining qonuniy talabidir. Sug‘urta faoliyatini tashkil etishda xizmat qiluvchi subyektlar sifatida Sug‘urta aktuariylari, Sug‘urta anderrayterlari va risk menedjerlari faoliyati yaqin.

Sug'urtada xatarlarni kamaytirish strategiyalari risk menejerlari tomonidan ishlab chiqilishida sug'urta anderrayting xizmati ma'lumotlaridan keng foydalaniladi.

Risk menejerlari potensial xavf-xatarni aniqlab, javobgarlik bilan bog'liq xavf-xatarlarni kamaytirish choralarini ishlab chiqadi.

Umuman, sug'urta anderrayterlari sug'urta faoliyati tashkil etilishida asosiy faoliyatni yuritadilar, shunga mos ish haqi bilan ta'minlangan. Fransiyada sug'urta anderrayterlari o'z faoliyati uchun yillik o'rtacha 50 mingdan 65 ming yevro atrofida ish haqiga ega.

Risklarini baholash, mijoz ehtiyojini qondirish va biznesning rentabelligini ta'minlash o'rtasida muvozanatni topish anderrayterlarning vazifasidir. Kompaniyalarda anderrayterning xizmati risklarni sinchkovlik bilan tahlil qilish orqali mijoz talabi va biznes jarayoni foydasi o'rtasida muvozanatni o'z ichiga oladi²⁶.

Sug'urta anderrayting xizmatlari orqali sug'urtaga qabul qilinayotgan xavf-xatarlar to'liq aniqlanadi, baholanadi va boshqariladi. Sug'urta anderrayting tizimi sug'urtaga qabul qilinayotgan xavf-xatarlarni keng miqyosda monitoringini yuritadi.

Birinchi bob bo'yicha xulosa

Tadqiqotning mazkur bobida anderrayting xizmatining mohiyati, vazifalari va rivojlanish bosqichlarini yuzasidan tahlillar qilingan. Ilmiy izlanishlarimiz asosida anderrayterlarning sug'urtaga qabul qilinishi bo'yicha hamda sug'urtavositachilari olib kelgan obyektlarini to'liq o'rganib va baholab, sug'urtaga qabul qilish yoki qilmaslik uchun xulosalarni chiqaruvchi shaxslar ekanligi ma'lum bo'ldi.

Anderrayting xizmatlari orqali sug'urtaga olinayotgan obyektlar kompleks tahlil qilinib, shartnomaning tuzilishi va uning sug'urtasi amalda bo'lgan davrda to'liq monitoringini o'tkazishi o'rganildi.

---

²⁶ <https://www.mapfre.com/en/insights/insurance/risk-underwriter-customer-business-profitability>.

Yuqorida qayd etib o'tilganidek, insonlar mulklarini, hayotini, tadbirkorlik faoliyatini mavjud xavf-xatarlardan himoyalashga katta ehtiyoj sezmoqda va ular bu vaziyatlardan himoyalanihga kafolat izlamoqdalar.

Ular izlagan himoya va kafolatni sug'urta xizmatlaridan kutmoqdalar, ya'ni sug'urta tashkilotlari ko'rsata olishini inobatga olib, murojaatlar etmoqdalar, natijada soha xizmatlariga talab ortib bormoqda.

Sug'urta kompaniyalari faoliyatida anderryayting tushunchasi keng yoritib berilgan, mazmuni va mohiyati o'rganilgan, rivojlanishiga talab kuchayib berayotganligi asoslab, ma'lumotlar bilan tasdiqlab berilgan.

Xalqaro sug'urta tajribasida risklarni baholashda anderryaytingning quyidagi asosiy turidan foydalanishni O'zbekistonda qo'llashni tavsiya etdik, xususan:

- sug'urta tizimida anderryaytingni qo'llash;
- ssuda sohasida anderryaytingdan foydalanish;
- qimmatli qog'ozlar sohasida anderryaytingni qo'llash;
- ko'chmas mulk sohasida anderryaytingni qo'llashdan iborat.

II bob. O‘ZBEKISTON SUG‘URTA BOZORIDA ANDERRAYTING XIZMATINING JORIY HOLATI TAHLILI

2.1-§. O‘zbekiston sug‘urta bozorida anderrayting xizmatining joriy holati

Sug‘urta bozorida tuzilgan shartnoma ishtirokchilari o‘rtasidagi oldi-sotdi jarayonida hosil bo‘luvchi munosabatlar majmuidir. Dastlabki sug‘urta bozorida ishtirokchilar zamonaviy sug‘urta bozoriga nisbatan kam bo‘lgan. Zamonning shiddat bilan rivojlanishi natijasida insoniyat taraqqiyotiga mos holda sug‘urta sohasi ham rivojlanib bormoqda.

Zamonaviy sug‘urta bozori va sobiq sug‘urta bozori o‘rtasida anchagina tafovut mavjud. Zamonaviy sug‘urta bozori ishtirokchilari va ularning vazifalari jamiyatdagi murakkab xavf-xatarlarga moslashgan holatda kengayib bormoqda.

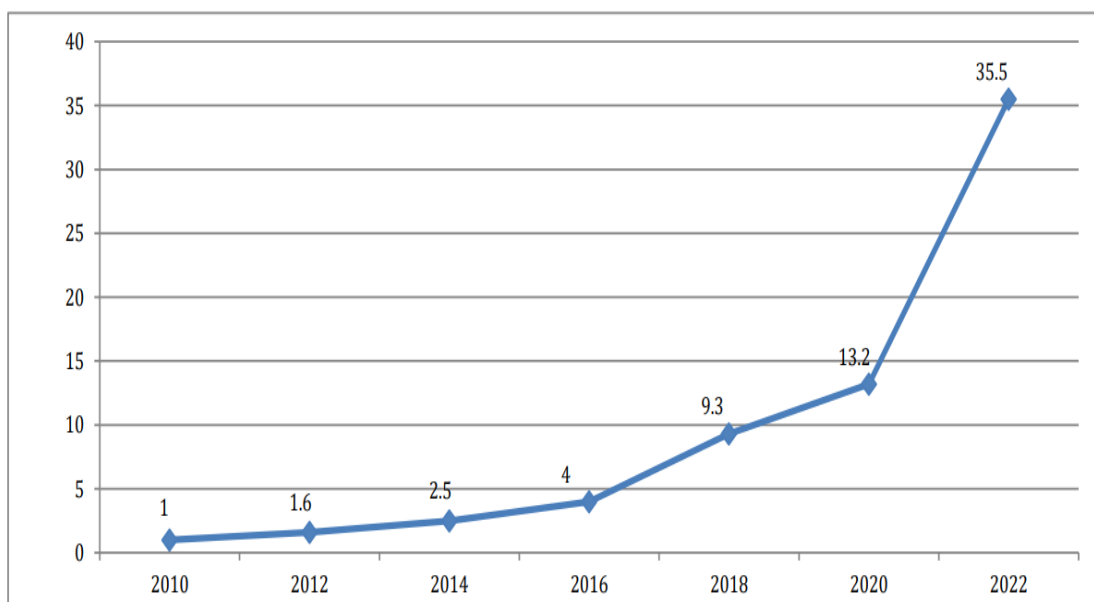
Bozordagi talab insoniyat yashash tarzini rivojiga moslashadi. Yaqin tarixga nazar tashlasak, XX asrning 20-yillaridagi mahsulotlar hozirgi kundagi mahsulotlarga nisbatan farq mavjud, ya’ni xatarlar shakli ko‘paymoqda va shunga mos ravishda mahsulotlar ishlab chiqilmoqda.

Sug‘urta bozorida bir tomondan, sug‘urta xizmatlari taklifi bilan sug‘urta tashkilotlari qatnashadi, ikkinchi tomonda sug‘urtalanuvchilar va sug‘urtalovchilarning manfaatlarini kesishishiga xizmat ko‘rsatib, daromad oluvchi ishtirokchilar qatnashadi.

So‘nggi 2022-yil va 2023-yillarda mamlakatimizda 41 ta sug‘urta tashkiloti xizmat ko‘rsatayotgan bo‘lib, ulardan 31 tasi umumiy va 7 tasi hayot sug‘urtasi tarmog‘idir. Ular ham faol ishtirokchilar emas. Bozorda 7 ta kompaniyaning sug‘urta mukofoti ulushi, hatto 1 foizni ham tashkil etmaydi.

Sug‘urta ta’rifining aniqligi sifatli aktuar hisoblar bilan shakllantirilishi lozim, lekin amaliyotda kompanyalarning bozordagi ulushini oshirish istagi yuqoriligi bilan sug‘urta ta’riflari yetarli darajada aktuar hisoblar orqali shakllanmayapti. Respublikamizda sug‘urta ta’rif stavkalarining pastligi sug‘urta bozorining “yumshoq” ekanligini anglatadi.

Andarrayting tizimining bozorga ta'sirini o'rganish maqsadida, mamlakatimiz sug'urta bozorida so'nggi yillarda yig'ilayotgan sug'urta mukofoti, uning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi, amalga oshirilgan to'lovlari singari ko'rsatkichlarda sug'urta andarrayting tizimining o'rnini tahlil qilamiz.

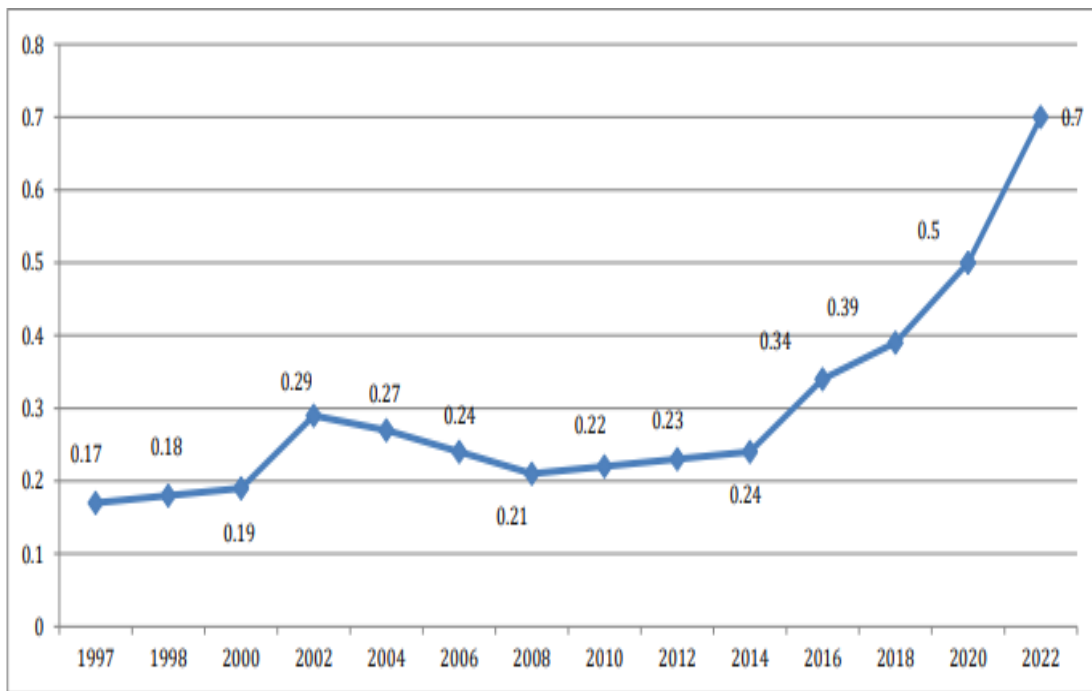

2.3-rasm. O'zbekistondagi yalpi mukofotlar hajmi ko'rsatkichlari²⁷

Respublikamizda mustaqillikning ilk yillaridan sug'urta sohasini takomillashtirish yuzasidan faollik syosat yuritila boshladi. Mamlakatimiz sug'urta bozorida 1991-yildan 2010-yillarga qadar davlat ulushi yuqori bo'lgan milliy sug'urta tashkilotlari faoliyat yuritganligini ko'ramiz. Jumladan, 2010-yilda kompaniyalar soni ko'payib, ular orasida turli mulk shakldagilar soni hamda ushbu yildan boshlab, milliy sug'urta bozorida yalpi sug'urta mukofotlari va sug'urta bozorida sug'urtalanuvchilarning real ehtiyojlari yanada oshdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining olib borayotgan islohotlari hisobiga sohada ijobiy va katta o'zgarishlar yuz bermoqda. Jumladan sug'urta bozorida muhim ko'rsatkichlardan biri mamlakat yalpi ichki mahsulotida yalpi sug'urta mukofotlari ulushining asta-sekinlik bilan oshayotganligini ko'rishimiz mumkin.

²⁷ Оценка отраслевых и страновых рисков страхового сектора: сектор общего страхования Республики Узбекистан. URL: <https://www.uzdaily.uz/ru/post/57022>

2.4-rasm. O‘zbekistonda sug‘urta mukofotining mamlakat YaIMdagi ulushi (%)²⁸

Anderrayterlar faol xizmatlari evaziga 2014-yildan boshlab yalpi sug‘urta mukofotining mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi hajmi uzluksiz ravishda o‘shib borganligini ko‘rishimiz mumkin.

Mamlakatimiz sug‘urta bozorida 2022-yilda 6,2 trln.so‘m mukofot yig‘ilib, uning 68 foizi ixtiyoriy sug‘urta turlari orqali yig‘ilgan va bu, o‘z navbatida, sug‘urta anderrayting xizmati hissasini ham bildiradi.

Mamlakatimiz sug‘urta bozorida 2023-yil yakunlariga ko‘ra 8,1 trillion so‘mlik jami sug‘urta mukofotlari yig‘ilib, uning 88 foizini ixtiyoriy sug‘urta turlari tashkil etgan. Bunday ko‘rsatkichning oshishida sug‘urta anderrayting xizmatlarini ulushi yuqori.

2023-yil yakunlari bo‘yicha O‘zbekiston yalpi ichki mahsulotida jami sug‘urta mukofoti hajmi 0,7 foizini tashkil etadi. Mamlakatimizda sug‘urtani rivojlantirish yo‘li bilan kelgusida respublika YIM (yalpi ichki mahsuloti)da sug‘urta mukofotlari ulushini 2 foizga yetkazish vazifasi belgilangan, bu rejagani ta‘minlash uchun tegishli amaliy tadbirlar amalga oshirilishi kerak.

²⁸ imda.uz sayti ma‘lumotlari asosida tayyorlangan.

O‘zbekiston aholisining daromadlari yuqori emas, shuning uchun bu masalani Hindiston va Xitoy davlatlari tajribasidagi “kichik sug‘urtalash” ko‘rinishidagi sug‘urtani amaliyotga qo‘llash lozim bo‘lmoqda. Bu borada mamlakatimizda bir qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Prezidentimizning sog‘liqni saqlash sohasida davlat tibbiy sug‘urta mexanizmlarini joriy etish yuzasidan 2020-yil 12-dekabrda 4890-sonli qarori qabul qilingan, ushbu qaror bilan majburiy tibbiy sug‘urta shakllantirilmoqda.

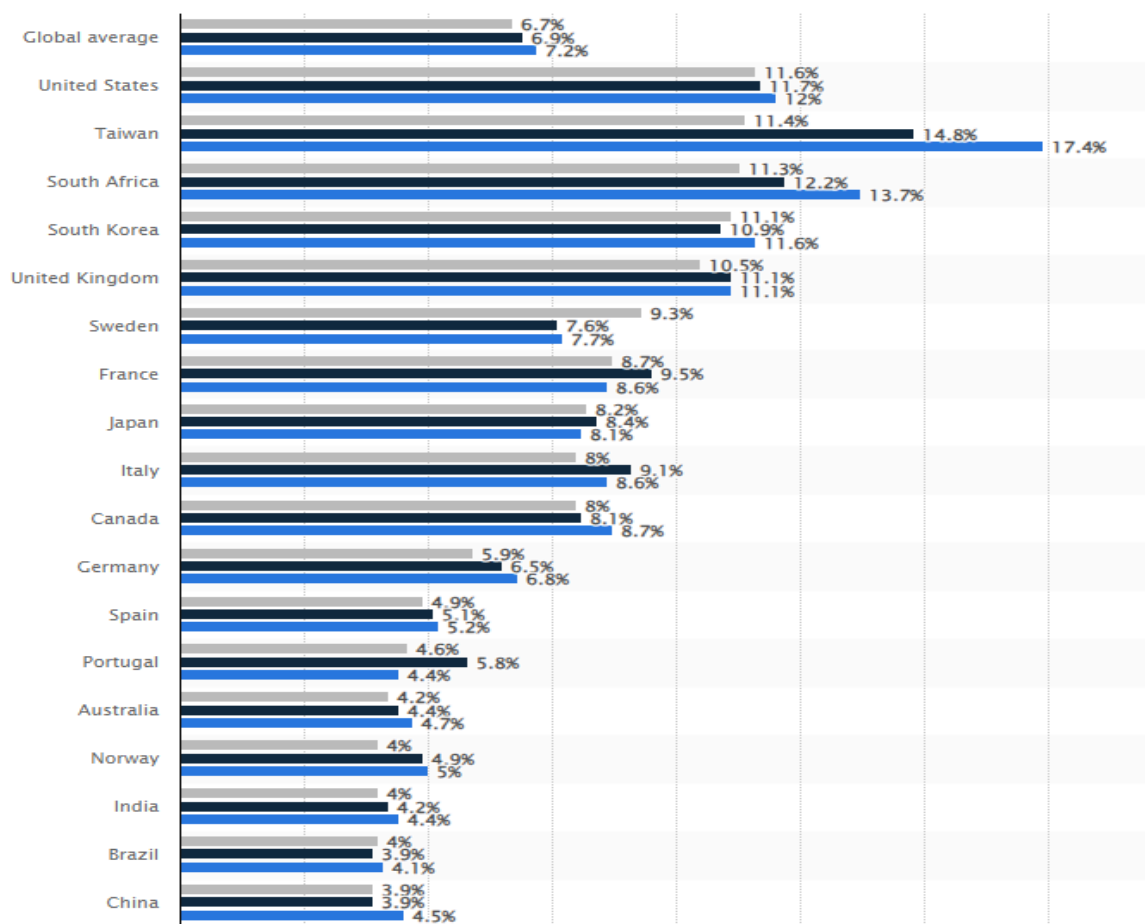
Kelajakda davlat tibbiy sug‘urta xorijiy davlatlar amaliyotida shakllanganidek, rivoj topishi mamlakatda katta sug‘urta bozori tashkil etilishiga sabab bo‘lib, sug‘urta mukofotlari ulushini oshirish imkoniyati ochilmoqda.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib, O‘zbekistonga mos andarrayting xizmatini amaliyotga joriy etish va sohani takomillashtirish talab etiladi.

Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar yalpi ichki mahsulotida sezilarli o‘rin egallab turgan sug‘urta bozori infratuzilmasi takomillashgan va ularda andarrayting xizmati tizimli ravishda yo‘lga qo‘yilgan hamda bozorda yig‘ilayotgan sug‘urta mukofotining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi ancha yuqori.

O‘zbekiston Sug‘urta bozori ko‘rsatkichlarini 2020-2022-yillarda boshqa mamlakatlar sug‘urta bozorlari ko‘rsatkichlari bilan solishtirsak, Misr va Nigeriya mamlakatlari ko‘rsatkichi bilan yaqin ekanligini ko‘rish mumkin. Rivojlangan malakatlarda so‘nggi uch yillik yalpi sug‘urta mukofoti hajmining yalpi ichki mahsulotdagi o‘rni pasayish tendentsiyasiga ega ekanligini ko‘ramiz. Masalan, bu ko‘rsatkishlar AQShda 12 %dan 11 % ga tushganligi, Xitoyda 4,5 %dan 3,9 %ga tushgan, umuman, dunyodagi global o‘zgarishlar va murakkablashayotgan siyosiy jarayonlar ta’siri ostida butun dunyo bo‘ylab xizmatlar hajmi oshmoqda.

Shuningdek, mashhur tarixiy-siyosiy voqea qutblar jangi bo‘lmish Rossiya va AQSh (Ukraina) harbiy mojarolari oqibatida Rossiya sug‘urta bozoridagi yalpi sug‘urta mukofotining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2020-yilda 1,4 %ga, 2021-yilda 1,3 % ga va bu ko‘rstkich 2022-yilda 0.9 % ga teng bo‘lgan.

2.5-rasm. 2020-yildan 2022-yilgacha dunyo bo‘ylab tanlangan mamlakat va hududlarda hayot va hayotdan tashqari sug‘urtaning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi o‘rni²⁹

Professional ishtirokchi tashkilotlarning yig‘ayotgan sug‘urta mukofotlaridan yuzaga kelayotgan sug‘urta portfelini yanada takomillashtirish sug‘urta portfelining diversifikatsiyalashuvini kengaytirishda sug‘urta andarrayterlarining o‘rni sezilarli emas, agar Sug‘urta andarrayterlari mukammal darajada faoliyatini tashkil etsa, mamlakat aholisining asosiy qismida sug‘urtaga ishonch kengayib, ularda sug‘urta xizmatidan naf olish yuqori bo‘la boshlaydi. Shuning uchun sug‘urta andarraytingini sezilarli ravishda kengaytirish zarur.

Sug‘urta ikkita katta tarmoqqa bo‘linib, rivojlangan malakatlarda “life insurance”, “no life insurance” sug‘urta tarmoqlari sifatida rivoj topgan. Bu malakatlarda yig‘ilayotgan yalpi sug‘urta mukofotining asosiy qismi – 60-70 foizi

²⁹ <https://www.statista.com/statistics/381174/insurance-penetration-in-selected-countries-worldwide/> 2020 yildan 2022 yilgacha butun dunyo bo'ylab tanlangan mamlakatlar va hududlarda hayot va hayotdan tashqari sug'urtaning kirib borishi.

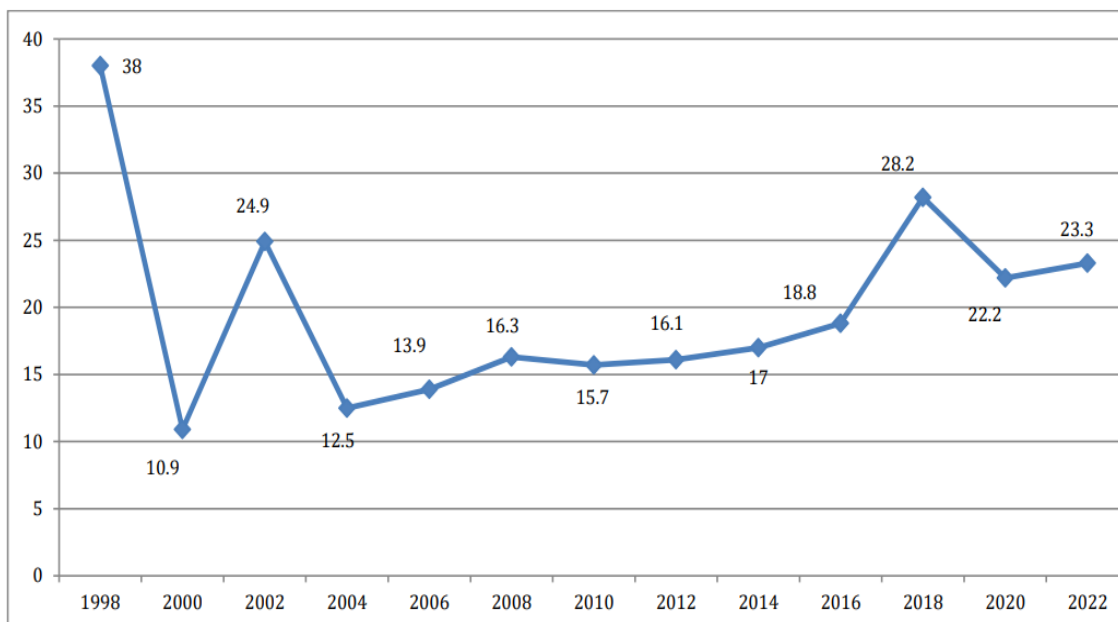

“life insurance”da, 30-40 foizi sug‘urta mukofotlari “no life insurance”da yig‘iladi. O‘zbekistonda so‘nggi yillardagi iqtisodiy islohotlar evaziga ushbu ko‘rsatkich 2022-yilda 24 foizi “life insurance” va 76 foizi “no life insurance” yig‘ilgan.

2022-yil yakunida O‘zbekistonda jami yig‘ilgan mukofot aholi jon boshiga bo‘lganda 173 ming so‘mni, ya’ni 15 AQSh dollari atrofida ekanligini ko‘rsatadi. Bu ko‘rsatkich Yevropa davlatlarida 2-2.5 ming AQSh dollarini, boshqa rivojlangan davlatlarda ham kamida 1.5-2 ming AQSh dollari atrofida ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Sug‘urta faoliyatida zarar umumiy miqdorining yalpi mukofot miqdoriga nisbati zarar ko‘rsatish koeffitsiyenti deb ataladi. Mamlakatimizda sug‘urta andarrayting tizimi faolligi oshadigan bo‘lsa, ko‘riladigan zararlar ko‘rsatkichi kamayishiga ta’sir qiladi. Zarar ko‘rsatkichi sug‘urtaga qabul qilinayotgan xavf-xatarlarni to‘g‘ri baholash va boshqarishga har tomonlama bog‘liq.

Rivojlangan mamlakatlar sug‘urta bozorida zararlilik koeffitsiyenti 40-50 foizni tashkil etadi.

2.6-rasm. Umumiy sug‘urtada mukofotining zararlilik koeffitsiyenti dinamikasi (%)³⁰

³⁰ <https://www.mf.uz/oz> sayt ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

O'zbekistonda sug'urta sohasi davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi orqali ancha rivojlantirildi. Xususan, sohaning huquqiy asoslarini yaratish va sug'urta andarrayting xizmatining tizimli yuritilishini takomillashtirish ishlarini ko'satish mumkin.

O'zbekiston sug'urta bozorida 1998-yilda zararlilik koeffitsiyenti 38 foiz bo'lgan, buni ijobiy jihat deyish mumkin. 2006-2016-yillarda zararlilik koeffitsiyenti 14-19 foiz atrofida bo'lgan, ya'ni bu sug'urtalovchi javobgarligi uchun olgan mukofotining 20 foizi atrofidagi mablag' ko'rilgan zararlarga yo'naltirgan.

Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning soha rivoji uchun olib borgan oqilona iqtisodiy islohotlari natijasida Yangi O'zbekiston sug'urta bozorida 2017-2024-yillardagi zararlilik koeffitsiyenti 20-24 foizni tashkil etib, jahon ko'rsatkichlariga sekin yaqinlashmoqda.

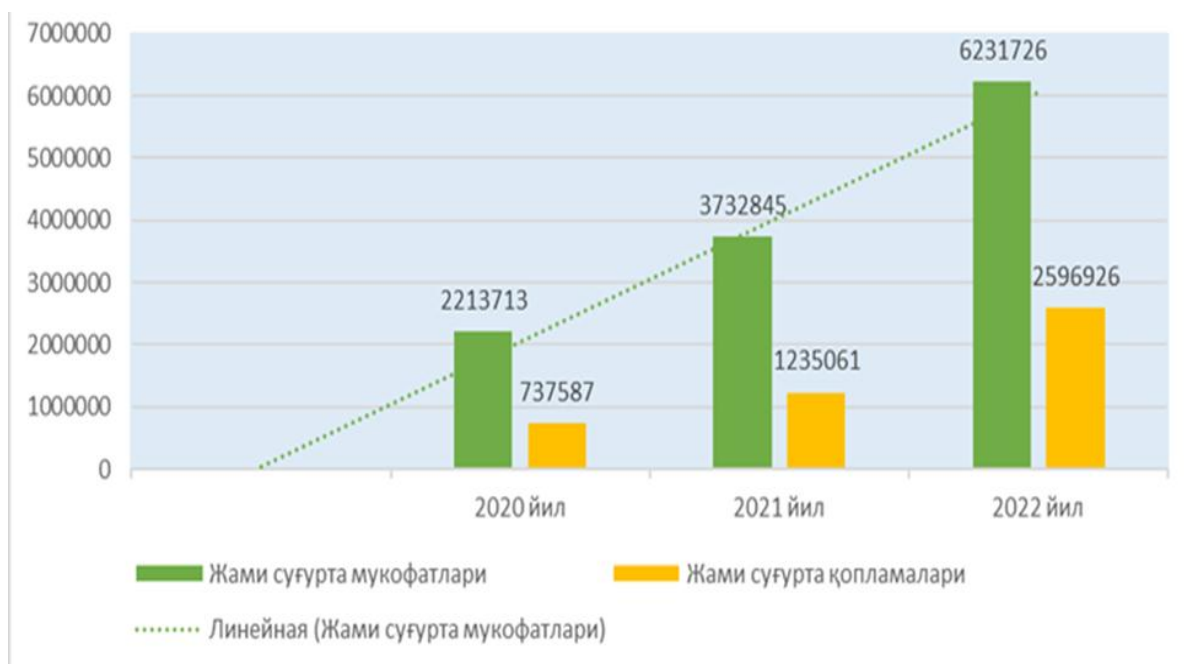
O'zbekiston sug'urta bozorida zararlilik koeffitsiyenti oshishi, sug'urtalanuvchilarning sug'urta xizmatlaridan foyda olishi hamda sug'urtalanuvchilarda sohaga ishonch ortadi va mijozlar, ya'ni aholining farovonlik darajasi oshadi. Ya'ni bu andarrayterlar qabul qilayotgan xavf-xatarlarni to'liq o'rganish va baholashidan so'ng sug'urtaga olish tizimini tashkil etishiga bog'liq.

O'zbekiston Sug'urta bozorida 2020-yilda sug'urta mukofotlari 2 213 713,0 mln. so'mni tashkil etib, bu yilda to'langan jami sug'urta qoplamalari 737 587,0 mln so'm bo'lib to'langan qoplamalar qabul qilib olingan mukofotlarning 33.3 foizini tashkil etgan.

2021-yilda Sug'urta mukofotlari 3 732 845 mln so'mni tashkil etib, ushbu yilda to'langan jami Sug'urta qoplamalari 1 235 061 mln so'm bo'lib, to'langan qoplamalar qabul qilib olingan mukofotlarni 33.1 foizini tashkil etgan.

2022-yilda sug'urta mukofotlari 6 231 726 mln. so'mni tashkil etgan, ushbu yilda to'langan jami sug'urta qoplamalari 2 596 926 mln so'm bo'lib, to'langan qoplamalar qabul qilib olingan mukofotlarning 41.6 foizini tashkil etgan. Bu

ko‘rsatkich Rossiyada 53,7 foiz, AQSh, Yaponiya va Yevropa mamlakatlarida esa 70-90 foizni tashkil etadi.

2.7- rasm. Jami mukofotlari va jami sSug‘urta qoplamalari hajmi (mamlakatimiz bozori bo‘yicha)³¹

2.2-§. “O‘zbekinvest” sug‘urta kompanyasi ko‘rsatkichlarini ARDL modeli asosida tahlil qilish

Anderrayting xizmati mijoz sug‘urtasi yuzasidan risklarni baholash, tegishli mukofotlar va qoplamalarni aniqlash jarayoni hisoblanadi³². Sug‘urta kompaniyalari anderrayting xizmatlarini doimiy ravishda takomillashtirish orqali nafaqat o‘zlarining moliyaviy barqarorligini oshiradi, balki sug‘urtalanuvchilarga yanada sifatli xizmatlar ko‘rsatadi.

Anderrayting xizmatlarini rivojlantirish kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlash muhim o‘rin egallaydi.

Tahlillar, ilg‘or texnologiyalar, me‘yoriy hujjatlarga rioya qilish integratsiyasi va mijozlarga alohida yondashuv orqali kompaniyalarda anderrayting xizmatlarini yanada yaxshilash mumkin.

³¹ <https://imda.uz/uz/> Moliya vazirligi huzuridagi Sug‘urta bozorini rivojlantirish agentligi 2020-2021-2022 yil hisobotlari.

³² Soye, Yinka Augustine, and Damola Lukmon Adeyemo. "Underwriting capacity and income of Insurance companies:(a case of Nigeria)." International Journal of Innovative Science and Research Technology 3.10 (2018): 731-738.

Anderraying xizmati afzalligi risk ta'sirini kamaytirish, rentabellikni oshirish, mijozlar ehtiyojini qondirish va bozorda raqobatbardosh ustunlikni ta'minlashdan iborat³³.

Anderraying xizmatlari kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash uchun moliyaviy risklarni boshqarish, rentabellikni ta'minlash va uzoq muddatli samaradorlikni oshirishga ta'sir ko'rsatadi.

Kompaniyalari moliyaviy barqarorligini ta'minlashda anderrayingni takomillashtirish yuzasidan juda ko'p olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Xususan, xorijlik iqtisodchi olim Devid Kammins sug'urta risklarni boshqarish va sug'urta sohasida yuqori baholangan sug'urta iqtisodiyoti, risklarni modellashtirish va anderraying amaliyotlari³⁴ bo'yicha olib borgan tadqiqotlari moliya institutlari tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Yevropalik iqtisodchi olimlar Daen Jan va Mishel Denuit sug'urta tizimida anderraying sohasida aktuar uslubi³⁵ bo'yicha risklarni modellashtirish va sug'urta matematikasiga doir keng qamrovli tadqiqotlar o'tqazganlar.

Olimlarning tadqiqotlarida sug'urta sohasining moliyaviy barqarorligiga risklarni modellashtirish, anderraying, aktuar hisob-kitoblar, statistik fanlararo yondashuvlar hamda kompaniyalarning anderraying amaliyoti o'rganib chilgan. Ular ilmiy ishlari natijasida aktuariy va anderrayerlar uchun uslubiyotni boyitganlar hamda kompaniyalarga risklarni baholash va boshqarish uchun ko'proq ma'lumotlarni qayta ishlab, to'g'ri qarorlar qabul qilishga yordam berdi.

Xorijlik olim L.Brockett sug'urtada anderraying amaliyoti va risklarni baholash³⁶ yuzasidan izlanishlarni amalga oshirgan. U tadqiqotlarida anderraying xizmati bilan xavf-xatarlarni, yo'riqnomalarni ishlab chiqish, sug'urta mahsulotlari

---

³³ Acharyya, Madhu. "In measuring the benefits of enterprise risk management in insurance: An integration of economic value added and balanced score card approaches." ERM Monograph (2008): 1-25.

³⁴ Cummins, J. David. "Statistical and financial models of insurance pricing and the insurance firm." The Journal of Risk and Insurance 58.2 (1991): 261-302.

³⁵ Dhaene, Jan, et al. "The concept of comonotonicity in actuarial science and finance: theory." Insurance: Mathematics and Economics 31.1 (2002): 3-33.

³⁶ Brockett, Patrick L., Samuel H. Cox Jr, and Robert C. Witt. "Insurance versus self-insurance: A risk management perspective." Journal of Risk and Insurance (1986): 242-257.

va obyektlar bilan bog'liq qaltisliklarni belgilab olish, aktuar hisob-kitoblarni bajarish va bozor omillarini o'rganishda inson ta'sirini baholagan.

Yevropalik iqtisodchi olimlar Dicke va A. Arnold o'z tadqiqotlarida sug'urta iqtisodiyoti va risklarni baholash³⁷ bo'yicha keng qamrovli ilmiy ishlanmalar bilan sohada anderrayingni rivojlantirish munosib hissalarini qo'shganlar. Ular tadqiqotlarida bozor dinamikasi, narx strategiyasi, jismoniy shaxslar, korxonalar uchun hamda makroiqtisodiy jarayonlariga sug'urtaning ta'sirini matematik va statistik modellar orqali kompaniyalarining moliyaviy barqarorligi ta'minlash uchun xizmat qilishini korsatib berganlar. Bundan tashqari, olimlar sug'urta kompaniyalarida anderraying xizmatlariga ta'sir etuvchi omillarining ko'plab ekonometrik modellarini yaratganlar.

Xususan, Lai, Gene C anderrayingning bir qancha muhim jihatlari va uning sug'urta kompaniyasi faoliyatiga ta'siriga e'tibor qaratgan³⁸. Gen C. Lai risklarni baholash, premium sozlamalari³⁹, anderraying amaliyotida bozor dinamikasi, iste'molchilarning xatti-harakatlari va iqtisodiy, sanoat ko'rsatkichlari, anderraying siyosati⁴⁰ ko'rsatmalari, da'vo tajribasi hamda daromadlilik bo'yicha sug'urtalanuvchining qoniqishi singari o'zgaruvchilar va mustaqil omillar sifatida tanlagan.

Xorijlik iqtisodchi olim Weiyss, Meri A. anderrayingning turli jihatlari⁴¹, xususan, polislar va to'lovlarda xavf-xatarlarni baholash uchun uslubiy ko'rsatmalar, modellar va ma'lumotlarga asoslangan yondashuvni tadqiq qilgan. U tadqiqotlarida ekonometrik tenglamalardan foydalangan hamda o'zgaruvchilar sifatida narxlar strategiyasi, to'lovlar, sug'urta mukofoti⁴², sug'urtalanuvchining

---

³⁷ Dicke, Arnold A. "The economics of risk selection." *Genetics and Life Insurance: Medical Underwriting and Social Policy* (2004): 64-6.

³⁸ Lai, Gene C., and Robert C. Witt. "Changed Insurer Expectations: An Insurance-Economics View of the Commercial Liability Insurance Crisis." *Journal of Insurance Regulation* 10.3 (1992).

³⁹ Lai, Gene C., et al. *On Liability Insurance Crises*. Working Paper, 45pp, 1997.

⁴⁰ Lai, Gene C., and Robert C. Witt. "Changed Insurer Expectations: An Insurance-Economics View of the Commercial Liability Insurance Crisis." *Journal of Insurance Regulation* 10.3 (1992).

⁴¹ Weiss, Mary A. "Systemic risk and the US insurance sector." Center for Insurance Policy & Research, National Association of Insurance Commissioners. http://www.naic.org/documents/cipr_weiss_systemic_risk_100223.pdf (2010).

⁴² Weiss, Mary A. "Systemic risk and the US insurance sector." Center for Insurance Policy & Research, National Association of Insurance Commissioners. http://www.naic.org/documents/cipr_weiss_systemic_risk_100223.pdf

risk profili, anderrayting qarorlari, sugʻurta shartnomlari singari omillar ishlatilgan hamda tadqiqot natijalari kompaniyalarda anderrayting xizmatlari narxini belgilashda riskni baholash iqtisodiy samaradorlik uchun xizmat qilgan.

Xorijlik iqtisodchi olim Mishel Denuit sugʻurta sohasida aktuar fanlar jumladan anderrayting⁴³ yuzasidan ekonometrik tadqiqotlarni oʻtkazgan. Uning tajribasi anderrayting xizmatlari moliyaviy risklarni modellashtirishda yuqori narx va rentabellik singari iqtisodiy jihatlar kompaniyalarning moliyaviy koʻrsatkichlariga taʼsir etishini oʻz ichiga olgan.

Tadqiqotlar natijasida risklarni modellashtirish, anderrayting amaliyotining iqtisodiy natijasi va aktuar uslubiyot boʻyicha ilmiy tushunchalar kiritilgan hamda kompaniyalarda anderraytingning ongli qarorlarini qabul qilish bilan moliyaviy barqarorlikni saqlashda yordam berdi.

Xorijlik iqtisodchi olimlar Andres, Christian va Andre Betzerlar sugʻurta iqtisodiyoti, risklarni baholash va anderrayting amaliyotlari sohasidagi tadqiqotlari sugʻurta sohasining muhim jihatlarini kengroq tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi⁴⁴. Olimlar Sugʻurta riskni baholashda anderraytingning asosiy komponenti qilib, polis va obyekt bilan bogʻliq risklarni baholash kompaniya rentabelligi koʻrsatkichlari, daʼvolar, shartnoma shartlari singari omillarni oʻzgaruvchilar deb tanlagan. Tadqiqot natijalariga koʻra sugʻurta kompaniyalarida anderrayting va narxlash boʻyicha asosli qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Tadqiqot koʻp oʻzgaruvchan vaqtli qatorlar maʼlumotlarini tahlil qilishni hisobga olgan holda, ekonometrik tenglamalarni shakllantirish uchun avtoregressiv taqsimlangan kechikish (ARDL) modelidan foydalanildi.

Sugʻurta kompaniyalarida anderrayting xizmatlari va unga taʼsirini ishlab chiqishda "Oʻzbekinvest" sugʻurta kompaniyasi (<https://uzbekinvest.uz>) koʻrsatkichlarining 2017-yildan 2023-yilgacha jami 23ta choraklik maʼlumotidan

---

(2010).

⁴³ Denuit, Michel, et al. Actuarial theory for dependent risks: measures, orders and models. John Wiley & Sons, 2006.

⁴⁴ Andres, Christian, André Betzer, and Peter Limbach. "Underwriter reputation and the quality of certification: Evidence from high-yield bonds." *Journal of Banking & Finance* 40 (2014): 97-115.

foydalanildi. Shuningdek, tadqiqot asos sifatida ARDL modelidan foydalangan holda vaqt seriyalari ma'lumotlarining vizual matritsalarini yaratildi.

Turli tekshiruvlar jumladan, qaram va mustaqil o'zgaruvchilar o'rtasidagi korrelyatsiya matritsalarini baholandi, birlik-ildiz testlari orqali stasionarlik tekshirildi, bog'langan testlar yordamida kointegratsiya tahlili o'tkazildi va ARDL modeli yordamida regression tenglamalar ishlab chiqildi.

Bundan tashqari, ARDL modeli asosida tuzilgan regressiya tenglamasi Gauss Markovning asosiy farazlariga muvofiqligi va Cusum yordamida diagnostik testdan o'tkazildi. Tenglama, shuningdek, keyingi yilda mustaqil o'zgaruvchilarning qaram o'zgaruvchiga kechikkan ta'sirini o'z ichiga oldi.

ARDL (Autoregressive Distributed Lag) modeli yoki har bir statistik modelni baholash odatda uning tadqiqot savoliga va ma'lumotlar to'plamiga muvofiqligi, shuningdek, u ishlab chiqaradigan natijalar sifatiga bog'liq.

ARDL modeli vaqtli qatorlar ma'lumotlarini tahlil qilish uchun qimmatli vositadir, ayniqsa o'zgaruvchilar o'rtasidagi uzoq muddatli munosabatlarni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi⁴⁵.

ARDL modeli samaradorligini muqobil modellar yoki metodologiyalar bilan solishtirish va uning nisbiy afzalliklarini aniqlash maqsadga muvofiqdir⁴⁶.

ARDL modelini baholash uning o'zgaruvchilar o'rtasidagi asosiy munosabatlarni aniqlash qobiliyatini, statistik qat'iyligini va tadqiqot savoliga amaliy ahamiyatini hisobga olishi lozim⁴⁷. ARDL modeli tadqiqot modellashtirishda bu o'zgaruvchilar o'rtasidagi bevosita va kengaytirilgan dinamika va munosabatlarni o'rganish imkoniyatini beradi⁴⁸. Shuningdek, ARDL modeli bir o'zgaruvchidagi o'zgarishlarning boshqalarga ta'sir qilish darajasi

---

⁴⁵ Mohseni, Mehrnoosh, and Feizolah Jouzaryan. "Examining the effects of inflation and unemployment on economic growth in Iran (1996-2012)." *Procedia Economics and Finance* 36 (2016): 381-389.

⁴⁶ Özer, Mustafa, and Veysel Karagöl. "Relative effectiveness of monetary and fiscal policies on output growth in Turkey: an ARDL bounds test approach." (2018).

⁴⁷ Ghouse, Ghulam, Saud Ahmed Khan, and Atiq Ur Rehman. "ARDL model as a remedy for spurious regression: problems, performance and prospectus." (2018): 1-29.

⁴⁸ Hasan, Arshad, and Zafar Mueen Nasir. "Macroeconomic factors and equity prices: An empirical investigation by using ARDL approach." *The Pakistan Development Review* (2008): 501-513.

bo'yicha istiqbolni taklif etadi, bu nafaqat bevosita oqibatlarini, balki doimiy oqibatlarini ham o'z ichiga oladi⁴⁹.

ARDL modelining asosiy afzalliklaridan biri uning o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatlardagi qisqa va uzoq davrli dinamikani qamrab olish qobiliyatiga ega⁵⁰. Bu, ayniqsa, bir o'zgaruvchidagi o'zgarishlarning turli vaqt oralig'ida boshqalarga qay darajada ta'sir etishini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ARDL modeli dinamik model bo'lib, u bog'liq va mustaqil o'zgaruvchilarning kechikishlarini hisobga oladi. Bu vaqt seriyasi ma'lumotlarini aniqroq ko'rsatish imkonini beradi va o'zgaruvchilar ta'sirida mumkin bo'lgan vaqt kechikishlarini hisobga oladi⁵¹.

ARDL modeli moslashuvchan model bo'lib, statsionar va statsionar bo'lmagan o'zgaruvchilarning turli kombinatsiyalarini o'z ichiga oladi. Bu moslashuvchanlik, ayniqsa, o'zgaruvchilar statsionarlik bo'yicha turli xil xususiyatlarga ega bo'ladi⁵².

Shuningdek, ARDL modeli vaqt seriyalarini prognozlash uchun qo'llanilishi mumkin, bu esa uni tarixiy ma'lumotlarga xususan, bog'liq va mustaqil o'zgaruvchilarning kechikkan qiymatlariga asoslangan qaram o'zgaruvchining kelajakdagi qiymatlarini prognozlashda muhim⁵³.

Avtoregressiv taqsimlangan kechikish (ARDL) modeli uchun quyidagi formula ifodalandi.

$$Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 Y_{t-1} + \alpha_2 Y_{t-2} + \dots + \alpha_p Y_{t-p} + \beta_1 X_{t-1} + \beta_2 X_{t-2} + \dots + \beta_q X_{t-q} + \gamma_1 Z_{t-1} + \gamma_2 Z_{t-2} + \dots + \gamma_r Z_{t-r} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Bu yerda: Y_t – t vaqtdagi bog'lik o'zgaruvchini ifodalaydi. $Y_{t-1}, Y_{t-2}, \dots, Y_{t-p}$ bog'liq o'zgaruvchining kechikkan qiymatlarini ifodalaydi; $X_{t-k}, X_{t-k-1}, \dots, X_{t-k-q}$

⁴⁹ Boufateh, Talel, and Zied Saadaoui. "Do asymmetric financial development shocks matter for CO 2 emissions in Africa? A nonlinear panel ARDL-PMG approach." *Environmental Modeling & Assessment* 25 (2020): 809-830.

⁵⁰ Hasan, Arshad, and Zafar Mueen Nasir. "Macroeconomic factors and equity prices: An empirical investigation by using ARDL approach." *The Pakistan Development Review* (2008): 501-513.

⁵¹ Nkoro, Emeka, and Aham Kelvin Uko. "Autoregressive Distributed Lag (ARDL) cointegration technique: application and interpretation." *Journal of Statistical and Econometric methods* 5.4 (2016): 63-91.

⁵² Jordan, Soren, and Andrew Q. Philips. "Dynamic Simulation and Testing for Single-Equation Cointegrating and Stationary Autoregressive Distributed Lag Models." *R Journal* 10.2 (2018).

⁵³ Telfah, Duaa B., Nawal Louzi, and Tala M. AlBashir. "Water demand time series forecast by autoregressive distributed lag (ARDL) co-integration model." *Journal of Water and Land Development* (2021).

mustaqil o'zgaruvchining kechikkan qiymatlarini ifodalaydi; $Z_{t-1}, Z_{t-2}, \dots, Z_{t-r}$ bog'liq o'zgaruvchilarga ta'sir e'tuvchi boshqa omillarning kechikkan qiymatlarini ifodalaydi; $\alpha_0, \alpha_1, \dots, \alpha_p, \beta_1, \beta_2, \dots, \beta_q, \gamma_1, \gamma_2, \dots, \gamma_r$ baholanadigan koeffitsentlar qiymatlarini ifodalaydi, $\varepsilon_t - t$ vaqtidagi xatolikni ifodalaydi.

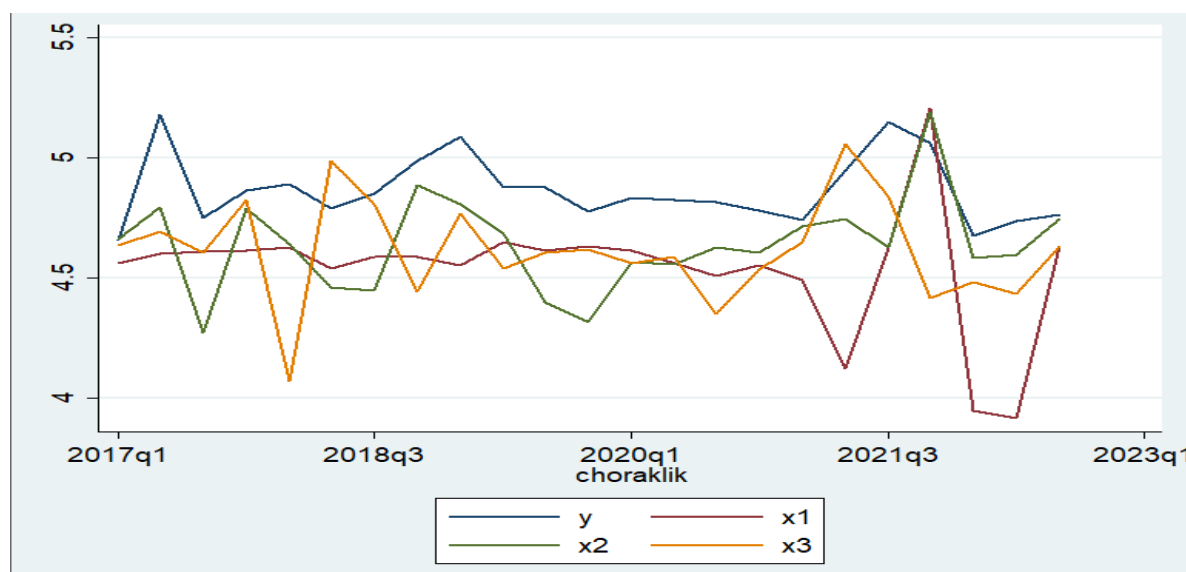
Tadqiqot bo'yicha bog'liq va mustaqil o'zgaruvchilar quyida keltirilgan. Unga ko'ra, y (*bo'g'liq o'zgaruvchi*) – kompaniyaning anderrayterlar soni, x_1 (*mustaqil o'zgaruvchi*) – shartnomalar soni, x_2 (*mustaqil o'zgaruvchi*) – sug'urta mukofoti hamda x_3 (*mustaqil o'zgaruvchi*) qoplamasini anglatadi.

Tadqiqot bo'yicha ekonometrik tenglamani ishlab chiqishda quyidagi gipotezalar ilgari surildi.

Nol gipoteza (H_0): Kompaniyaning anderrayterlar soni, shartnomalar soni, mukofot hamda qoplamaning o'z ichiga olgan o'zgaruvchilar o'rtasida bog'liqlik mavjud emas.

Muqobil gipoteza (H_a): Kompaniyasidagi anderrayterlar soni, shartnomalar soni, mukofot hamda qoplamaning o'z ichiga olgan o'zgaruvchilar o'rtasida bog'liqlik mavjud. Shuningdek haqiqatda ushbu munosabatlar milliy iqtisodiyotda sug'urta sohasi sharoitida alohida e'tiborga molik.

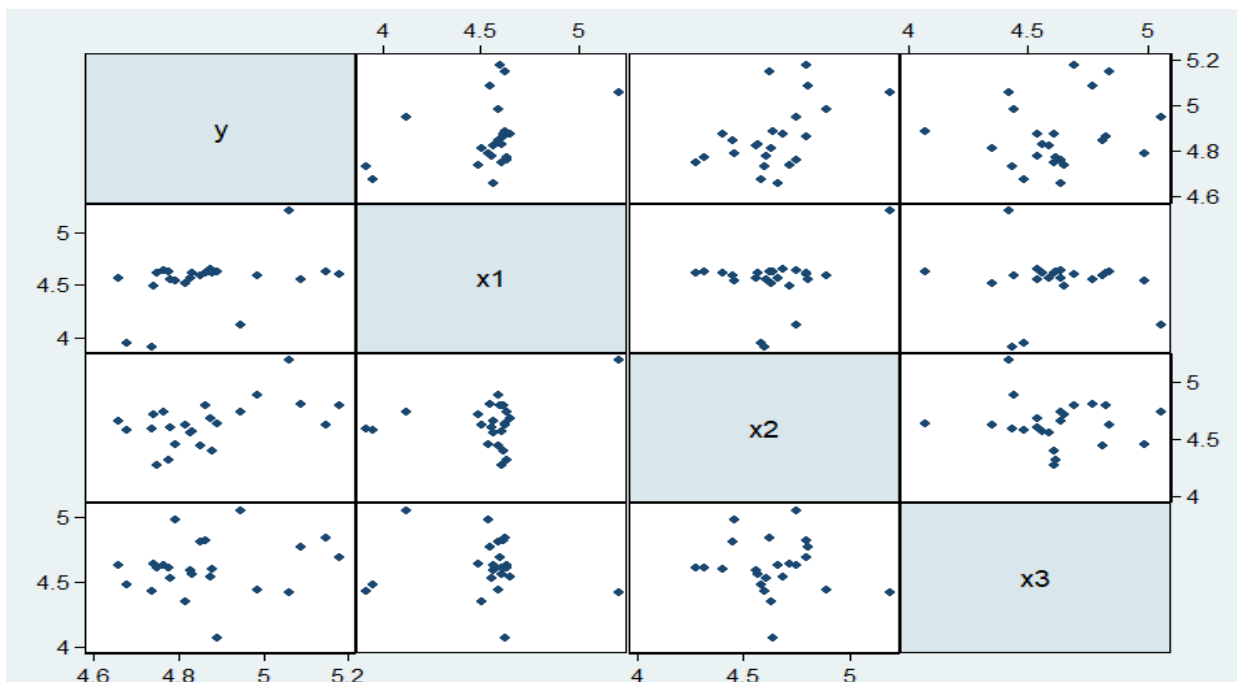
Tadqiqotning birinchi bosqichida o'zgaruvchilarning vaqt bo'yicha tahliliy grafik chizig'i quyidagi ko'rinishda namoyon bo'ladi (2.8-rasm).

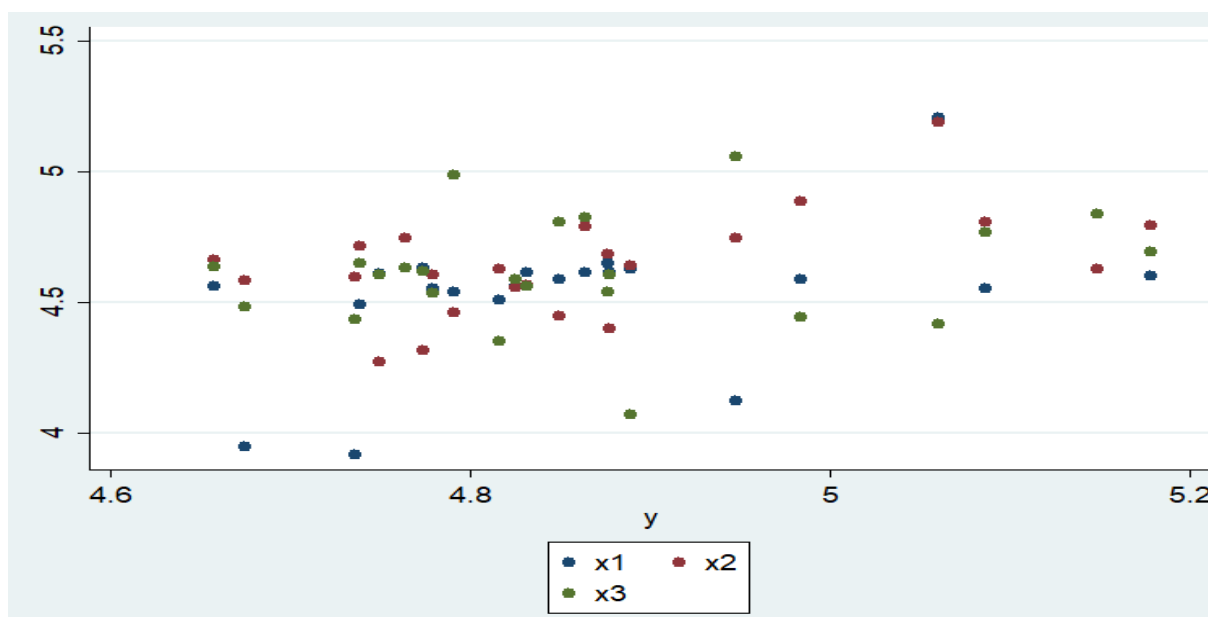
2.8-rasm. O'zgaruvchilarning vaqt bo'yicha grafik ko'rinishi⁵⁴

⁵⁴Stata dasturi asosida muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

2.8-rasmda ko'rsatilganidek, vaqtli qatorlar ma'lumotlar izchil vaqtinchalik mavsumiy tendentsiyani namoyish etgan. Bunday sharoitda o'zgaruvchilarni vaqt bo'yicha o'zgartirish potensial ta'sir etuvchi omillarni prognoz qilishning aniqligini oshiradi hamda grafikda sug'urta to'lovlari 2021-2023-yil oralig'ida keskin tebranish holatini aks etgan.

2.9-rasm. Bog'liq va mustaqil o'zgaruvchilarning grafik matritsasi⁵⁵

2.10-rasm. Bog'liq va mustaqil o'zgaruvchilarning grafik skatter jadvali⁵⁶

⁵⁵ Stata dasturi asosida muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

2.9 va 2.10-rasmlarda ko'rsatilganidek, qaram o'zgaruvchi va o'ziga xos zichlik stsenariysini ifodalovchi xarakterli omillar o'rtasida mustahkam korrelyatsiya mavjud. Muhim bog'liqlikni anglatuvchi ma'lumotlar nuqtasi konsenratsiyasi ma'lumotlarning klasterlashuvi va o'qlar bo'ylab zich taqsimlanish pozitsiyasini ifodalagan.

Tadqiqotning navbatdagi bosqichida Stata dasturi asosida bog'liq va mustaqil o'zgaruvchilarning bog'liqlik bo'yicha korrelatsion matritsasi berilgan (2.2-jadval).

2.2-jadval
Bog'liq va mustaqil o'zgaruvchilarning o'zaro korrelyatsion matritsasi⁵⁷

<i>Variables</i>	(1)	(2)	(3)	(4)
(1) <i>y</i>	1.000			
(2) <i>x₁</i>	0.6012	1.000		
(3) <i>x₂</i>	0.4763	0.1273	1.000	
(4) <i>x₃</i>	0.4135	0.0593	0.1670	1.000

2.2-jadvalga ko'ra, o'zgaruvchilar omillar o'rtasida kuchli, o'rtacha va sezilarli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Bundan tashqari, korrelyatsiya matritsasi natija va xarakterli omillar o'rtasida multikollinearlikning yo'qligini ko'rsatadi. Tadqiqot bo'yicha bog'liq va mustaqil o'zgaruvchilarning statsionarlik holatini aniqlash uchun Unit-Root testi o'tkazildi (2.3-jadval).

2.3-jadval
Unit-Root testi ko'rsatkichlari⁵⁸

<i>O'zgaruvchilar</i>	<i>Test Statistic</i>	<i>1% Critical Value</i>	<i>5% Critical Value</i>	<i>10% Critical Value</i>	<i>p-value for Z(t)</i>
<i>Bog'liq o'zgaruvchi (y)</i>	-4.517	-3.750	-3.000	-2.630	0.0003
<i>Mustaqil o'zgaruvchi (x₁)</i>	-4.455	-3.750	-3.000	-2.630	0.0000
<i>Mustaqil o'zgaruvchi (x₂)</i>	-4.504	-3.750	-3.000	-2.630	0.0003
<i>Mustaqil o'zgaruvchi (x₃)</i>	-5.327	-3.750	-3.000	-2.630	0.0000

⁵⁶ Stata dasturi asosida muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

⁵⁷ Stata dasturi asosida muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

⁵⁸ Stata dasturi asosida muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

2.3-jadvalga ko‘ra, birlik-ildiz testi bog‘liq o‘zgaruvchi uchun (-4,517) statistik qiymatni va prognozlovchi o‘zgaruvchilar uchun (-4,455, -4,504 va -5,327) qiymatlarni berdi. Bundan tashqari, 1 %, 5 % va 10 % ahamiyatlilik darajalaridagi kritik qiymatlar (-3.750, -3.000, -2.630) sezilarli darajada salbiy bo‘lib, ular o‘rtasida jiddiy assotsiatsiya borligini ko‘rsatdi.

Unit- Root testi natijalariga ko‘ra, qaram o‘zgaruvchi va prognoz qiluvchi omillar statsionarlikni namoyon qilgani kuzatildi, bu ularning past **MakKinnon** qiymatlari va **Z(t)** 0,0000 ga tengligi bilan tasdiqlandi. Bundan tashqari, bog‘liq va mustaqil o‘zgaruvchilarning dastlabki integratsiyasidan so‘ng, birlik-ildiz testi natijalari ularning statsionarlikka erishishini tasdiqladi.

Tadqiqotga ko‘ra ARDL modelidan foydalangan holda ekonometrik model ishlab chiqildi. Quyida ARDL model asosida ekonometrik model keltirilgan.

$$\Delta y_{it} = c_0 + c_1 \sum_{p=1}^n \Delta y_{i,t-p} + c_2 \sum_{p=1}^n \Delta x_{1i,t-p} + c_3 \sum_{p=1}^n \Delta x_{2i,t-p} + c_4 \sum_{p=1}^n \Delta x_{3i,t-p} + \alpha_1 Y_{i,t-p} + \alpha_2 x_{1i,t-p} + \alpha_3 x_{2i,t-p} + \alpha_4 x_{3i,t-p} + \varepsilon_{i,t} \quad (2)$$

Bu yerda: Δy_t – anderrayterlar soni, y_{t-1} – Bir yil oldingi anderrayterlar soni, x_1 – shartnomalari soni, x_2 – mukofot hamda x_3 – qoplama, Δ – birinchi farq koeffitsientini, c_0 kesmani, c_1, c_2, c_3 , va c_4 qisqa muddatli elastiklik koeffitsientlarini, $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$, va α_4 uzoq muddatli dinamik ko‘paytiruvchilarni, n – ortda qolgan hadni va p lag uzunligini ko‘rsatadi.

Tenglama (2) chiziqli ARDL modelini bildiradi, u qisqa va uzoq muddatli prognozlarni ifodalaydi. Shuningdek, navbatdagi qadamda ARDL modeli ekonometrik tenglamasi Stata dasturi asosida quyidagi jadvalda ishlab chiqildi (3-jadval). 3-jadvalda, **ARDL (1,2,2,2)** modeli yuqori aniqlanish koeffitsiyentini (**R-kvadrat**) **0,96** ko‘rsatadi, bu o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi kuchli aloqani ko‘rsatadi. Bundan tashqari, modeldagi sifat koeffitsiyenti ijobiydir. Shuningdek, **ARDL (1,2,2,2)** testi o‘tkazilganda, natijalar **F-statistika** va **t-statistika 0,05** ahamiyatlilik darajasida statistik ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Natijada nol gipoteza (**H₀**) muqobil gipoteza (**H₁**) foydasiga rad etildi.

ARDL(1,2,2,2) modeli regression tenglama ko'rsatkichlari⁵⁹

ARDL (1,2,2,2) regression

Number of obs = 21

R-squared = 0.9670
 Adj R-squared = 0.9340
 Log likelihood = 44.517891
 Root MSE = 0.0421

D.y	Coef.	Std.Err.	t	P>t	[95%Conf	Interval]
ADJ						
y						
L1.	-1.424	0.182	-7.820	0.000	-1.829	-1.018
LR						
x ₁	0.408	0.085	4.800	0.001	0.219	0.598 ***
x ₂	0.330	0.074	4.490	0.001	0.166	0.494 ***
x ₃	0.641	0.088	7.310	0.000	0.446	0.837 ***
SR						
x ₁						
D1.	-0.195	0.080	-2.440	0.035	-0.373	-0.017 ***
LD.	-0.323	0.071	-4.580	0.001	-0.480	-0.166 ***
x ₂						
D1.	-0.301	0.141	-2.140	0.058	-0.614	0.012 *
LD.	0.114	0.065	1.750	0.110	-0.031	0.260
x ₃						
D1.	-0.615	0.103	-5.950	0.000	-0.845	-0.385 ***
LD.	-0.296	0.065	-4.560	0.001	-0.440	-0.151 ***
_cons	-2.106	0.850	-2.480	0.033	-4.000	-0.212 ***

Tadqiqot bo'yicha **ARDL(1,2,2,2)** Bound test orqali model kointegratsion holati tekshirildi (2.5-jadval).

Koitegaratsiya uchun Bound testi⁶⁰

	[I_0] [I_1] L_1 L_1	[I_0] [I_1] L_05 L_05	[I_0] [I_1] L_025 L_025	[I_0] [I_1] L_01 L_01	<i>F</i> = 15.623
K_4	2.45 3.52	2.86 4.10	3.25 4.49	3.74 5.06	

⁵⁹ Stata dasturi asosida muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.⁵⁸ Stata dasturi asosida muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

4-jadvalda ko‘rsatilganidek, F-qiymati kritik qiymatdan katta va biz ushbu holatda kointegratsiyaning yo‘qligi haqidagi nol gipotezani rad etamiz. F-statistik qiymati 15.263 qiymatini tashkil etib, barcha intervallarda kritik chegaralardan yuqori bo‘ldi va Bound testi uchun ijobiy natijani ko‘rsatdi. Tanlagan muhimlik darajasida F-qiymati kritik qiymatdan katta ekanligini inobatga olib, ushbu modelda kointegratsiyaning mavjudligini ko‘rsatadi.

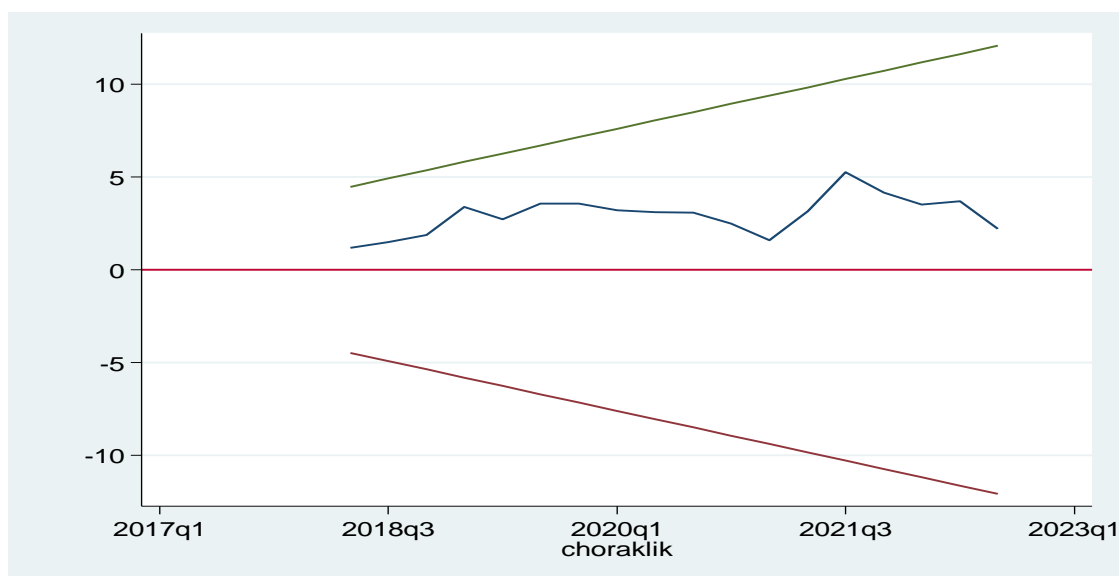
Ishlab chiqilgan $ARDL(1,2,2,2)$ modeliga ko‘ra quyidagi natijaga erishildi.

Natija. Kompaniyada shartnomalari soni 1 %ga ortishi natijasida anderrayterlar sonining 0.40 % ga oshgan. Sug‘urta mukofotining 1 % ga ortishi natijasida anderrayterlar sonining 0.33 %ga oshishiga olib keladi. Kompaniyada qoplamaning 1 % ga ortishi natijasida anderrayterlar soni 0.64 %ga oshgan.

Tadqiqotning navbatdagi bosqichda $ARDL(1,2,2,2)$ modeli bo‘yicha CUSUM diognostik testi tekshirildi (4 va 5-rasmlar).

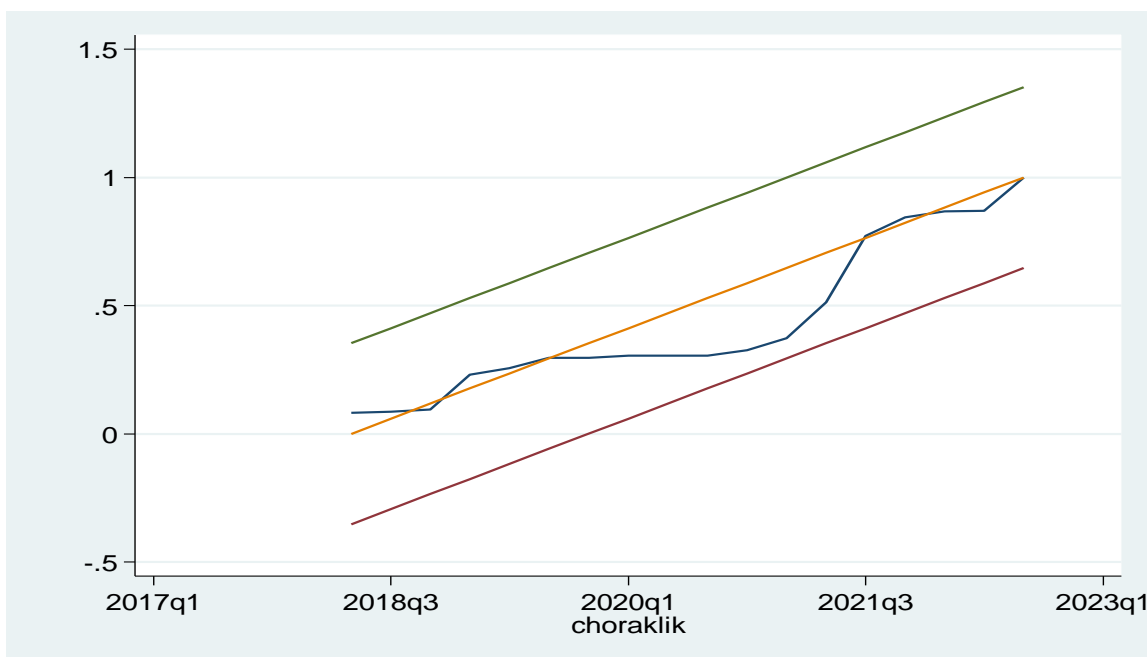
$ARDL(1,2,2,2)$ modelida qo‘llaniladigan CUSUM (Kummulyativ summa) diagnostik testi gipotezalarini quyidagicha ifodalash mumkin.

Nol gipoteza (H_0): $ARDL$ modelidagi parametrlar vaqt o‘tishi bilan barqaror bo‘lib, o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi munosabatlarda tizimli o‘zgarishlar yo‘q. Bu shuni anglatadiki, model butun davri uchun haqiqiy va ishonchli.

2.11-rasm. CUSUM diognostik testi grafigi⁶¹

⁶¹ Stata dasturi asosida muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

2.12- rasm. CUSUM diognostik testi grafigi⁶²

Muqobil gipoteza (H_1): ARDL modelidagi parametrlar vaqt o'tishi bilan barqaror emas va o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarda tizimli o'zgarishlar mavjud. Bu shuni ko'rsatadiki, model butun davri uchun amal qilmaydi.

2.11 va 2.12-rasmlarda keltirilgan ma'lumotlarni sharhlash ko'rsatadiki, CUSUM diognostik testi statistikasi doimiy ravishda kritik chegaralar ichida qolgan va hech qanday e'tiborga loyiq o'zgarishlar aniqlanmagan.

Tadqiqot bo'yicha ARDL modeli Gaus Markovning muhim shartlarini diognostik testlari asosida tekshirildi.

Ekonometrik model bir nechta diognostik testlardan o'tkazildi va quyidagi natijalarga erishildi:

Durbin-Watson testi **2,35** qiymatini tahskil etdi.

Breusch-Pagan testi **0,10** qiymatini ko'rsatdi.

Shapiro-Wilk W testida **0,60** natija qayd etildi.

Breusch-Godfrey LM testi o'tkazildi, natijada **0,10** qiymatiga erishildi.

Tadqiqot davomida birlamchi gipoteza $H_0:y=0$ va uning muqobil $H_1:y\neq 0$ $r>0,05$ bo'lgan muhimlik darajasida statistik sinovdan o'tkazildi.

⁶² Stata dasturi asosida muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

Durbin-Watson, Breusch-Pagan, Shapiro-Wilk W va Breusch-Godfrey LM testlari bajarilgandan so'ng, $r > 0,05$ mezonini hisobga olgan holda muqobil gipoteza qo'llab-quvvatlanmadi. Shu sababli, tahlilimizda mustaqil o'zgaruvchilar bilan xato atamalarining korrelyatsiyasi yo'qligini tasdiqlovchi Gauss-Markov taxmini to'g'ri deb xulosa qilish mumkin.

Tadqiqotda foydalanilgan ekonometrik model Gauss-Markovning muhim shartlariga muvaffaqiyatli o'tkanligini o'z tasdig'ini topgan.

Tadqiqotda milliy iqtisodiyotda sug'urta anderrayterlari, shartnomalari, mukofotlari va qoplamasini o'zaro ta'sirini o'rganish yuzasidan olib borilgan tahlillar va xulosalar asosida quyidagilar tavsiya qilinadi.

1. *ARDL(1,2,2,2)* modeliga ko'ra, sug'urta shartnomalari sonining 1 %ga o'sishi anderrayterlar sonining 0,40 % ga oshishiga olib keladi: bu natija shartnomalar soni va anderrayterlar soni o'rtasidagi ijobiy bog'liqlikni ko'rsatdi. Kompaniya sug'urta shartnomalari sonining o'sishini boshdan kechirganda, ortib borayotgan ish yukini boshqarish uchun anderrayting bo'limini kengaytirishi kerak. Bunday natija anderrayterlarga talab kompaniyaning shartnoma hajmiga mos kelishidan dalolat beradi.

2. *ARDL(1,2,2,2)* modeliga ko'ra, sug'urta mukofotlarining 1 %ga oshishi anderrayterlar sonining 0,33 %ga oshishiga olib keladi. Sug'urta mukofotlari va anderrayterlar soni o'rtasida ijobiy korrelyatsiyani nazarda tutadi. Sug'urta mukofotlari ortganda, bu sug'urta kompaniyasi uchun yuqori daromadni beradi. Bu daromadni samarali boshqarish va mijozlarga xizmat ko'rsatish uchun qo'shimcha anderrayterlarni jalb qilishni anglatadi.

3. *ARDL(1,2,2,2)* modeliga ko'ra, sug'urta qoplamalarining 1 %ga oshishi anderrayterlar sonining 0,64 %ga o'sishiga olib keladi: bu ijobiy munosabat, qoplama kompaniyadagi anderrayterlar soniga ijobiy natijasini berdi. Qoplama oshib borishi sababli, bu masalada da'volarni qayta ishlash va baholash uchun anderrayterlarga ehtiyoj borligini ko'rsatmoqda. Nisbatan yuqori 0,64 koeffitsiyenti sug'urta qoplamalari bilan sug'urta mukofotlari 0,33 koeffitsiyenti

bilan taqqoslaganda sug'urta qoplamasi va anderrayterlarga talab o'rtasidagi kuchli bog'liqlikdan dalolat beradi.

Xulosa, ekonometrik natijalar, shartnomalar soni, mukofotlar va qoplama kompaniyaning anderrayterlar soniga ijobiy va statistika jihatidan ta'sir ko'rsatadi. Bu xulosalarga ko'ra, kompaniyada anderrayterlar uchun kadrlarga talabga shartnomalar soni oshishi, yuqori mukofotlar va kengaygan qamrov ta'sir qiladi. Sug'urta sohasining bu jihatlari rivojlanayotganligi sababli, kompaniya ortib borayotgan ish yukini boshqarish va sug'urtalovchilarga samarali xizmatlar ko'rsatish uchun ko'proq anderrayterlarga va anderrayting xizmatlariga ehtiyoj ortayotganligidan dalolatdir.

Anderrayting xizmatlari kompaniyalarda sug'urta risklarni samarali baholash darajasini belgilaydi. Bu sug'urta polislarining narxini yanada aniqroq belgilashga olib keladi, ortiqcha yoki past baholanish ehtimolini kamaytiradi. Bu, o'z navbatida, sug'urta kompaniyalariga moliyaviy ko'rsatkichlarida rentabellikni saqlash imkonini beradi.

Murakkab anderrayting xizmatlari bilan kompaniyalar mijozlar ehtiyojlarini yuzasidan uchun polislarini moslashtiradi hamda ushbu moslashtirish mijozlar talabini qoniqishga va ularning sodiqligiga ko'rsatadi. Xavf-xatarlarni baholash ishlarini yaxshilash natijasida kompaniyalar taklif qilayotgan xizmat turlarini ko'paytirish, o'z navbatida, kompaniya uchun yangi daromad manbayini ochishga zamin yaratadi.

2.3-§. Sug'urtada risklarni qabul qilish bo'yicha qaror hamda sug'urta portfeli muvozanatida anderrayting xizmati

Xavf-xatarlarni qabul qilishda zarur tamoyillar orqali bozor holati chuqur tahlil qilinadi va bozoridagi real talab o'rganiladi. Sug'urta bozori mukammal o'rganilib, haqiqatda ushbu talabning mavjudligi va talabning davomiyligi ham tahlil qilinadi.

Anderrayterlar tomonidan sug'urta bozori sig'imi, sug'urta ta'rif stavkalari va raqobat holatini ko'zda tutish belgilangan. Sug'urta anderrayterlari sug'urta xizmatlarini sotish kanallari hamda sug'urtada marketing tizmini o'ziga xos

tomonlarini hisobga olib, faoliyat yuritishlari xorij tajribasida mavjud. Bundan tashqari, sug'urta kompaniyasi xizmat tarkibi va boshqa yo'nalishlari o'rganilib, bu tadqiqot kompaniya faoliyatining strategiyasi aniqlashga imkoniyat yaratadi.

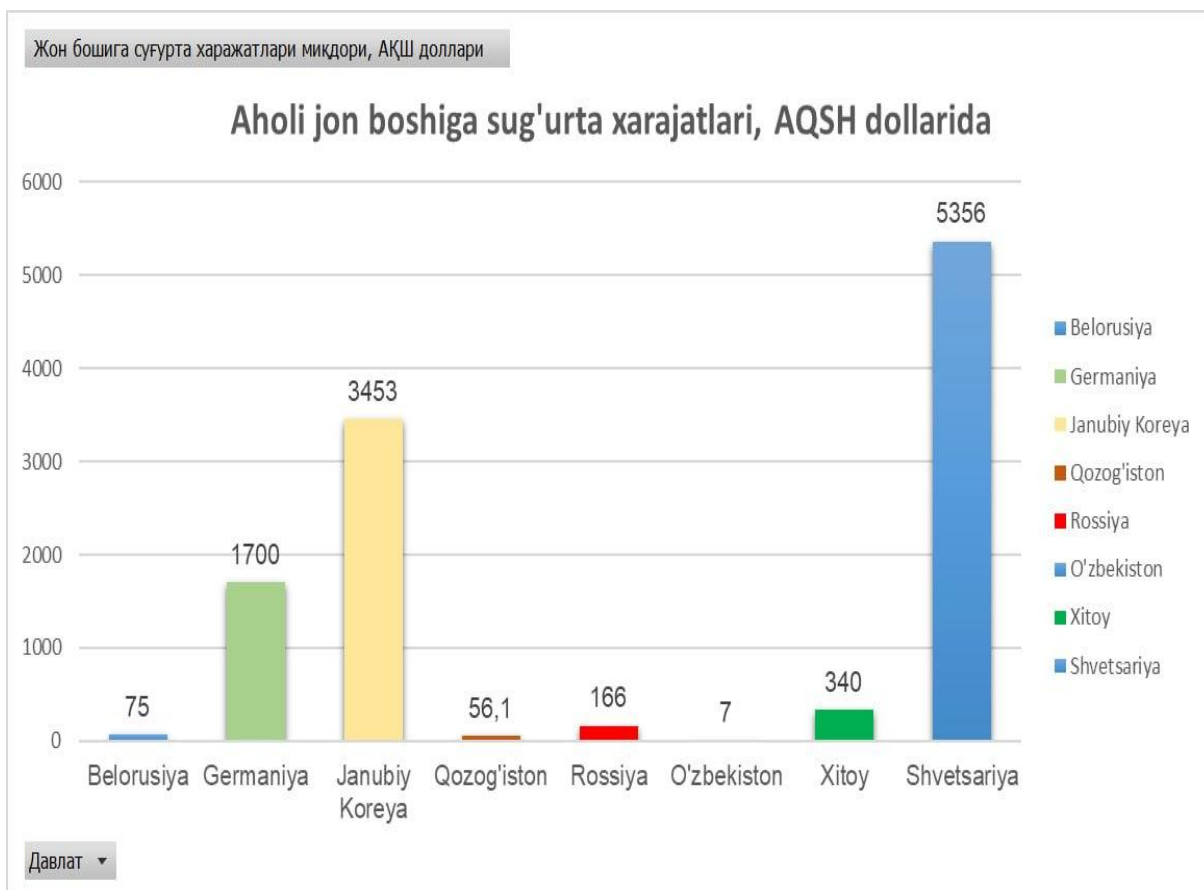
Sug'urtani segmentlash harakati, samaradorlik va maqsadga qaratilganligini anglatadi, chunki tashkilot o'ziga eng mos keluvchi bozor tarkibini, ishlashi kerak bo'lgan iste'molchilar shakliga qarab ajratib olish zarur.

Yangilik kiritish zamonaviylashtirilib yangilangan xizmatlarning doimiy takomillashuvi yangi xizmatlarni yaratish, ilmiy tadqiqotlar g'oyalar va yangiliklar kiritishni ko'zda tutadi. Rejalashtirish – moslashish tamoyilining mantiqiy davomi va qo'shimchasi bo'ladi. Bu tamoyil bozor va holatliy prognozlarni ishlab chiqishga asoslangan marketingning xizmat ko'rsatish resurslarini ko'zda tutadi.

Hozigi davrda sug'urtaning asosiy qismini tashkil etayotgan rivojlangan mamlakatlarda andarrayting tizimini rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan tadbirlari ortidan yaratilayotgan tajribalarni O'zbekistonda joriy etish bugungi kun talabi hisoblanadi.

Milliy sug'urtada andarrayting institutini tashkil etish rejasi mavjud. Ammo amalda hali sug'urta kompaniyalarida andarrayting xizmatini tashkil etish sekin amalga oshirilmoqda. Shuningdek, milliy sug'urta bozoridagi ko'p muammolar hal etilmayotganligi tufayli, afsuski mamlakat yalpi ichki mahsuloti tarkibida sug'urtaning ulushi pastligicha qolmoqda. Bu ko'rsatkich rivojlangan xorij mamlakatlarida esa ancha yuqori.

1-diagramma ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatimizda har bir aholiga boshiga 7 AQSh dollari miqdorida sug'urta mukofoti to'g'ri kelmoqda, bu ko'rsatkich rivojlanayotgan va MDH davlatlari ko'rsatkichidan ancha past. Bu ko'rsatkich Germaniyada 1700 AQSh dollarini tashkil yetgan, Janubiy Koreada 3453 AQSh dollarini tashkil yetgan bo'lib achinarli tomoni qo'shni Qozog'istonda ham bu ko'rsatkich O'zbekistonga nisbatan ancha yuqori.

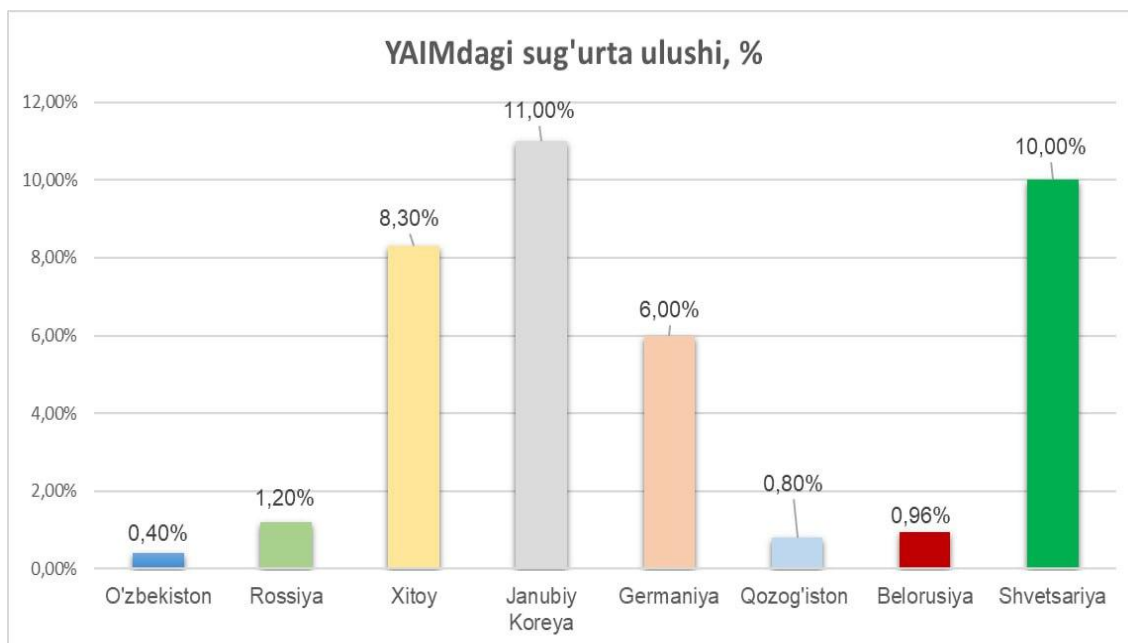
2.13-rasm. 2021-yil yakuni ma'lumotlari bo'yicha aholi jon boshiga sug'urta mukofotini miqdori

Yevropalik olim Jennifer Rudden tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra Yevropada aholi jon boshiga hayot sug'urtasi to'lovlari 2022-yilda quyidagicha ko'rinishda bo'lgan. Daniya aholi jon boshiga 5000 AQSh dollaridan ortiq hayot sug'urtasiga qoplamalar qiymati bo'yicha Yevropa mamlakatlari orasida birinchi o'rinni egallagan.

Kuchli uchlikni taxminan 4200 va 4100 AQSh dollari bilan Shvetsiya va Finlyandiya yakunlagan. Taqqoslash uchun, Markaziy va Sharqiy Yevropadagi barcha mamlakatlarda aholi jon boshiga umrbod to'lovlar 500 AQSh dollaridan past bo'lgan qiymatlar qayd etilgan⁶³.

O'zbekistonda bu ko'rsatkichni oshirish uchun hayot sug'urtasi xizmatlarini samarali tashkil etish zarur. Hayot sug'urtasi xizmatlarini tashkil etishda davlatning qo'llab-quvvatlash instrumentlari faol qo'llanishi kerak.

⁶³ <https://www.statista.com/statistics/870988/insurance-europe-premiums-per-capita-by-country/>

2.14-rasm. Mamlakatlarda 2021-yil yakuni ma'lumotlari bo'yicha YAIMdagi sug'urta mukofotini ulushi

2.14-rasm ma'lumotlariga ko'ra, Janubiy Korea, Shvetsariya va Germaniya singari rivojlangan mamlakatlarda sug'urta sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi yuqori. Bu mamlakatlar sug'urta faoliyatida andarrayting xizmati mukammal darajada tashkil etilgan.

O'zbekiston sug'urta bozori takomillashuvi uchun sug'urta andarrayterlari faoliyatini jonlantirish lozim. Sug'urta andarrayting tizimining takomillashuvi sug'urtaga qabul qilinayotgan xavf-xatarlarni zararlilik ko'rsatkichi kamaytirishga olib kelib, natijada sug'urta tashkilotlarining moliyaviy barqarorligi oshadi. Sug'urta faoliyatini amalga oshirishda xizmatchilar ikkita kategoriyaga bo'linadi:

1. Sug'urta obyekti bilan bog'liq xavf-xatarlarni aniqlashtirish, shartnomalar tuzishda tomonlar bilan shartlarni kelishish, shartnomalarida franshiza qo'llash, tarif stavkalarini belgilash va qo'llash faoliyatini yurituvchilar hisoblanadi.

2. Sug'urta portfelini boshqaruvchilardan iborat. Ular kompaniyalar aktivlari va investisiya faoliyati hamda portfel muvozanatini tashkil etgan holda faoliyatlarini amalga oshirib boradilar.

Jahon amaliyotiga e'tibor qaratsak, andarrayting xizmati shartnomalar korektirovka qilinadi, ya'ni sug'urta tashkiloti imkoniyatlariga moslab,

shartnomasida ko'rsatilgan tarifning belgilanishi kompaniyaning zarar ko'rishdan himoyalaniishi ko'zda tutiladi.

Zamonaviy Sug'urta anderryayting xizmati quyidagi funksiyalarni bajaradi:

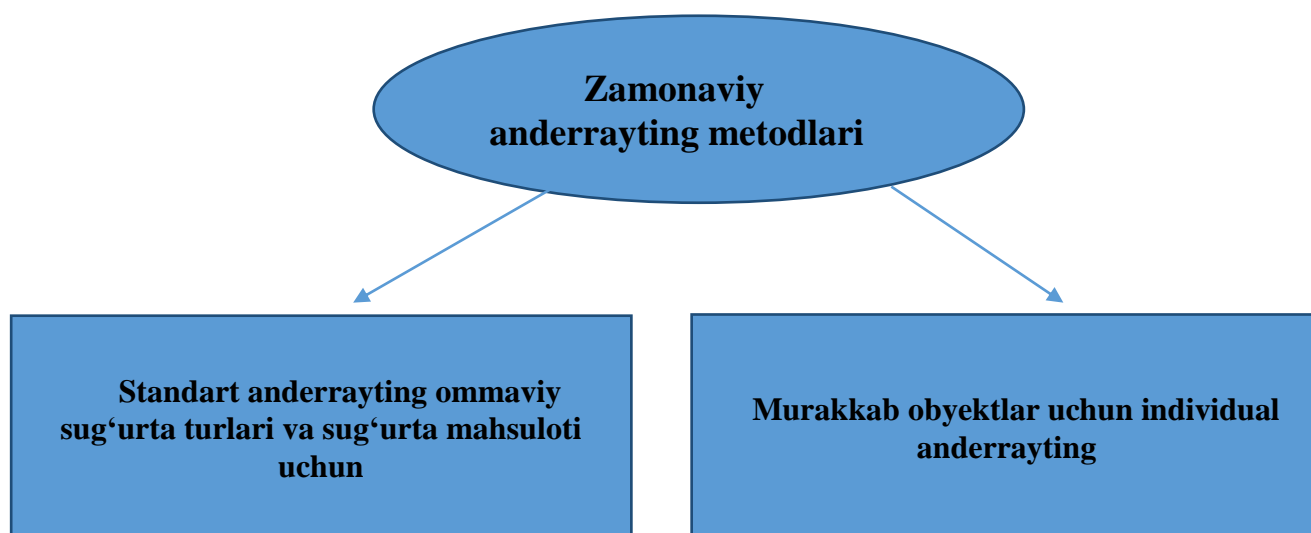
- sug'urta obyekti uchun mukofotni belgilash, xavf-xatarlarni baholash va o'rganish hamda ekspertiza qilish, shuningdek, franshizani qo'llash va sug'urta portfeli muvozanatini saqlash maqsadida qayta sug'urtaga berish;

- sug'urtalovchilar aktivlarini boshqarish jarayonida anderryayting xulosalari bilan faol qatnashishi, mukofotlar asosida sug'urta tashkiloti strategiyasidan kelib chiqqan holda, zarar ko'rishehtimolligini ham oldindan boshqarishga alohida e'tibor qaratish;

- normativ jihatlar va uslublarni tayyorlashda anderryayter nuqtayi nazaridan yondashish, anderryayting xizmati quyi va yuqori boshqarishda axborot ta'minotini tashkil etish;

- texnik ishlarni bajarish va standart hisobotlarni tuzishda portfelnii nazorat qilish anderryayting boshqaruvi funksiyasini oshirib, ko'riladigan zararni kamaytirish;

- sug'urta tashkiloti xodimlarini anderryayting xizmatini olib borishdagi zamonaviy, texnologiyalardan foydalanishini ta'minlash.

2.15-rasm. Zamonaviy anderryayting metodlari⁶⁴

⁶⁴ Muallif ishlanmasi

Standart anderayting – umumqabul qilingan standart holatlarda qo‘llaniladi, masalan, havo kemasi, dengiz kemasi yoki avtomobillar mulk sifatida sug‘urtalanayotganda ulardagi xavf-xatar standart ekanligi uchun har biriga alohida yondashilmay, ular uchun belgilangan standartlardan kelib chiqib, anderrayting xizmati tashkil etilishi nazarda tutilgan.

Individual anderrayting sug‘urtalanuvchining arizasini sug‘urtalashga qabul qilish yoki sug‘urtalanuvchiga rad javobini berish har bir sug‘urtalanuvchi bergan arizani individual anderrayting mutaxassislar, ya’ni anderrayterlar ko‘rib o‘rganib chiqadi va albatta individual shaklda va o‘z xulosalarini yozma ravishda taqdim etadi.

Anderrayting tadbiri quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- anderayting o‘tkazish jarayonida zarar kelib chiquvchi mezonlar hisobga olinadi. Bu mezonlar kompaniyaning samarali faoliyatini yuritishini ta’minlab, hamma bo‘linmalar va ayrim xodimlarga taalluqli bo‘lib, agar shartnoma asosida qabul qilingan riskdan zarar ko‘rilsa, bu kompaniya uchun moliyaviy zarar bo‘lib, hatto ishlovchilarning ish haqi va oladigan mukofot pullariga ta’sir qiladi.

- aynan shuning oldini olishda individual anderayting tekshiruvi yuqorida aytilgan ko‘ngilsiz hodisadan kompaniyani saqlab qolish uchun ayrim arizalarga rad javobini berishi mumkin;

- haqiqiy zarar ko‘rish sug‘urta operatsiyalaridagi real (haqiqiy) zararlar va kompaniya tomonidan ishlab topilgan mukofotlar o‘zaro solishtirilib taqqoslanadi.

Bu uslub bilan qilingan hisob-kitoblarlar ko‘rilgan zararning haqiqiy miqdorini aniqlab, kompaniyaa portfeliga kutilayotgan zararning oldini oladi.

Natijada boshqa mutaxassislarga nisbatan muntazam ravishda zarar va mukofotlar ekspertizadan o‘tkazilishini talab etuvchi anderrayting xizmatlarida talab juda yuqori bo‘ladi va bu kompaniyaning ko‘ngilsiz zararlardan saqlab qoladi. Aytish kerakki, anderrayting faoliyati rivojlangan mamlakatlar sug‘urta kompaniyalarida asrlar davomida faoliyat yuritib kelmoqda.

Afsuski, O‘zbekiston Respublikasining “Sug‘urtato‘g‘risida” qonuni yoki qonun osti hujjatlarining birortasida ham anderrayting va anderrayter to‘g‘risida

soʻz yuritilmagan. Shuning uchun sugʻurta kompaniyalarida bu faoliyat turining darajasi past boʻlib, natijada xizmatlar samaradorligini aniqlash borasida ayrim qoʻllanma va amaliyotdagi vaziyatdan kelib chiqib, faoliyat aniqlab borilmoqda.

Sugʻurta kompaniyalarida anderrayting tizimini joriy etish jahondagi rivojlangan sugʻurta kompaniyalari misolidan maʼlumki, ularda bu tizim uchun xodimlarni tanlab olishga alohida eʼtibor beriladi, bunday xodimlar, avvalo, anderrayterlar hisoblanadi.

Aynan shular sugʻurta kompaniyasiga foyda keltiruvchilar boʻlib, har bir sugʻurtalanuvchining arizasini toʻliq tekshirib, risk darajasini aniqlash qobiliyati ularda kuchli boʻlishi aql, farosat, ziyraklik, prognozlash, ayniqsa har bir voqea va hodisani toʻliq tahlil qilib, avvalo, keltiradigan zararlari va koʻriladigan zarar miqdorini turli matematik hisoblar orqali aniqlab, keyin anderrayterlar qaror qabul qilishi ular uchun muhimdir.

Oʻzbekistonda sugʻurta mahsulotlarini sotish anderrayterning qabul qilgan qarori asosida tuzilgan sugʻurta shartnomalari asosida va hodisa sodir boʻlganda ular uchun toʻlov qilingan xarajatdan past boʻlishini taʼminlash asosan anderrayterning tajribasi va bilimdonligi hamda risklarni toʻgʻri baholashi bilan bogʻliq.

Sugʻurtaning iqtisodiy samaradorligi sugʻurta mahsulotlarining sotuv koʻrsatkichlari oshganligini, muammo xarajatlarning kamayganligi va xarajat tezlashganligini koʻrsatadi. Sugʻurtaga sarflangan xarajatlar bilan, sugʻurta oʻtkazish natijasida tovar aylanmasi hajmi oshishi hisobiga olingan qoʻshimcha foydani taqqoslash yoʻli bilan aniqlanadi.

Agar foyda Sugʻurta oʻtkazishga sarflangan xarajatdan yuqori yoki unga teng boʻlsa, u holda Sugʻurta iqtisodiy samarali hisoblanadi. Shuningdek, sugʻurtaning samaradorligi reklama oʻtkazilishi va undan keyingi tovar aylanmasini taqqoslash yoʻli bilan ham aniqlanadi. Sugʻurta mahsulotlarini sotuv koʻrsatkichlari oʻsishiga taʼsirini aniqlash uchun buxgalteriya hisoboti maʼlumotlarini tahlil qilish kerak.

Har bir korxonada faoliyati bilan bog'liq tavakkalchilikni o'tkazish, avvalo, bu tavakkalchilikni sug'urtalash hisoblanadi. Kompanyalar haq to'lash evaziga har bir tavakkalchilikdan keluvchi zararlarning ma'lum qismini to'lashni o'z zimmasiga oladi. Aynan xuddi shu yerda anderrayter faoliyati namoyon bo'lib, qanday tavakkalchiliklarni yoki risklarni sug'urtalash mumkinligi, qandayini sug'urtalab bo'lmasligini anderrayterning oqilona qabul qilgan qarori hal qiladi.

Chunki har bir kompaniyada olinayotgan risklar faqat anderrayting tizimi va anderrayterlar qarori bilan kafolatlanadi. Risklardan korxonada zarar ko'rsa, ko'rilgan zararining shartnomada belgilangan miqdori sug'urta to'lovi o'rnida qoplanadi.

Sug'urta shartnomalari risklar bo'yicha 1 yildan 5 yilgacha va undan uzoq muddatlarga ham tuziladi. Xuddi shu yerda sug'urta hodisasi bor yoki ikki yilda yuz bermaydi, balki 5 yildan keyin yuz berishi mumkin, ammo Sug'urtabadali (mukofot) kompaniyaga o'zaro shartnoma tuzilgandan keyin, 3 kun ichida to'laydi.

Kompaniya anderrayting tizimi va anderrayterning bilimi tufayli sug'urta kompaniyasi to'langan mukofotni qariyb 5 yil investitsiya qilib foyda ko'radi, endi Sug'urta kompaniyasi pulni aylantirish (tijorat banklariga depozitga joylashtirish) orqali topgan foydasini qiynalmay, tuzilgan shartnomalarda ko'rsatilgan hodisa yuz berganda kelib chiquvchi zararlarda ko'rsatilgan summani to'laydi xolos, qolgan summa foyda sifatida o'zida qoladi.

Sug'urta kompaniyasining asosan ko'radigan foydasi, avvalo, mijozlarning qilayotgan risklarini faqat sug'urta anderraytingi va anderrayterning tajribasi, bilimi va sug'urta kompaniyasining manfaatlarini himoya qilishdagi sadoqatiga bog'liq. Shuning uchun hozirgi kunda sug'urta kompaniyalarida anderrayting tizimini joriy etish faqat foyda keltiradi, chunki bu tajriba xorijiy sug'urta kompaniyalari tomonidan asrlar davomida tajribadan o'tgan va kompaniyalarning investorlarga aylanishi asosan anderrayting tizimi va anderrayterlari har bir sug'urta riskini qabul qilishda oldindan har tomonlama tahlil qilib, keyin qaror qabul qilishni taqozo etadi.

Bu tajribani O'zbekiston sug'urta bozorining professional qatnashchilari hisoblangan sug'urta kompaniyalarida joriy etishi hayotiy zaruratdir.

Sug'urtada andarrayting xizmati quyidagi tamoyillardan iborat:

- ✓ obyektivlik tamoyili;
- ✓ kompleks darajada faktlarni o'rganish, individual tarzda baho berish, sug'urtaga qabul qilinayotgan obyekt xavf-xatar to'g'risidagi ma'lumotlar parametrlariga bog'liqligini mufassal o'rganish;

- ✓ sug'urtaga qabul qilishdan yoki arizani rad etishdan oldin, hujjatlarni o'rganishdagi tajribaga tayanish;

- ✓ xavf-xatarni qabul qilish maslasini rasmiy tarzda kuzatib, risklarni pasaytirish choralarini ko'rib, shartnoma shartlaridagi ayrim o'zgartirishlarning sabablarini o'rganib, asosni o'zgartirishi haqiqatga yaqin bo'lishi zarur.

Kompaniya portfelni ishlab chiqish jarayonida asosan andarrayterlar faoliyat yuritadilar. Bu holat asosan sug'urta portfelidagi mijozlar to'g'risidagi to'liq ma'lumotlar o'rganilib, ular bilan kelgusida ishlash uchun amaliyotda bo'lgan hamma statistik ma'lumotlarni o'rganish talab etiladi.

Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda sug'urta andarraytingning asosiy funksiyalariga etibor qaratiladi, jumladan ular quyidagilardan iborat:

1. Risklarga baho berish.
2. Sug'urta tariflarining adekvat tarifini belgilash.
3. Sug'urtalashda shartnoma shartlarini hisobga olish kerakligi, foydani boshqarish, sug'urta tariflari bo'yicha turli ehtimolliklarni hisobga olish.

Andarraytingning amalga oshishi sug'urta hodisasini tekshirish aniq sug'urta hodisasi keltirib chiqargan zararni hisoblashda namoyon bo'ladi. Masalan, Kasko sug'urtasida yerda yuradigan transportning parametrlari hisobga olinadi:.

- haydovchilik guvohnomasi (ruxsati) bo'lgan shaxslarning yoshi va boshqarish tajribasi;

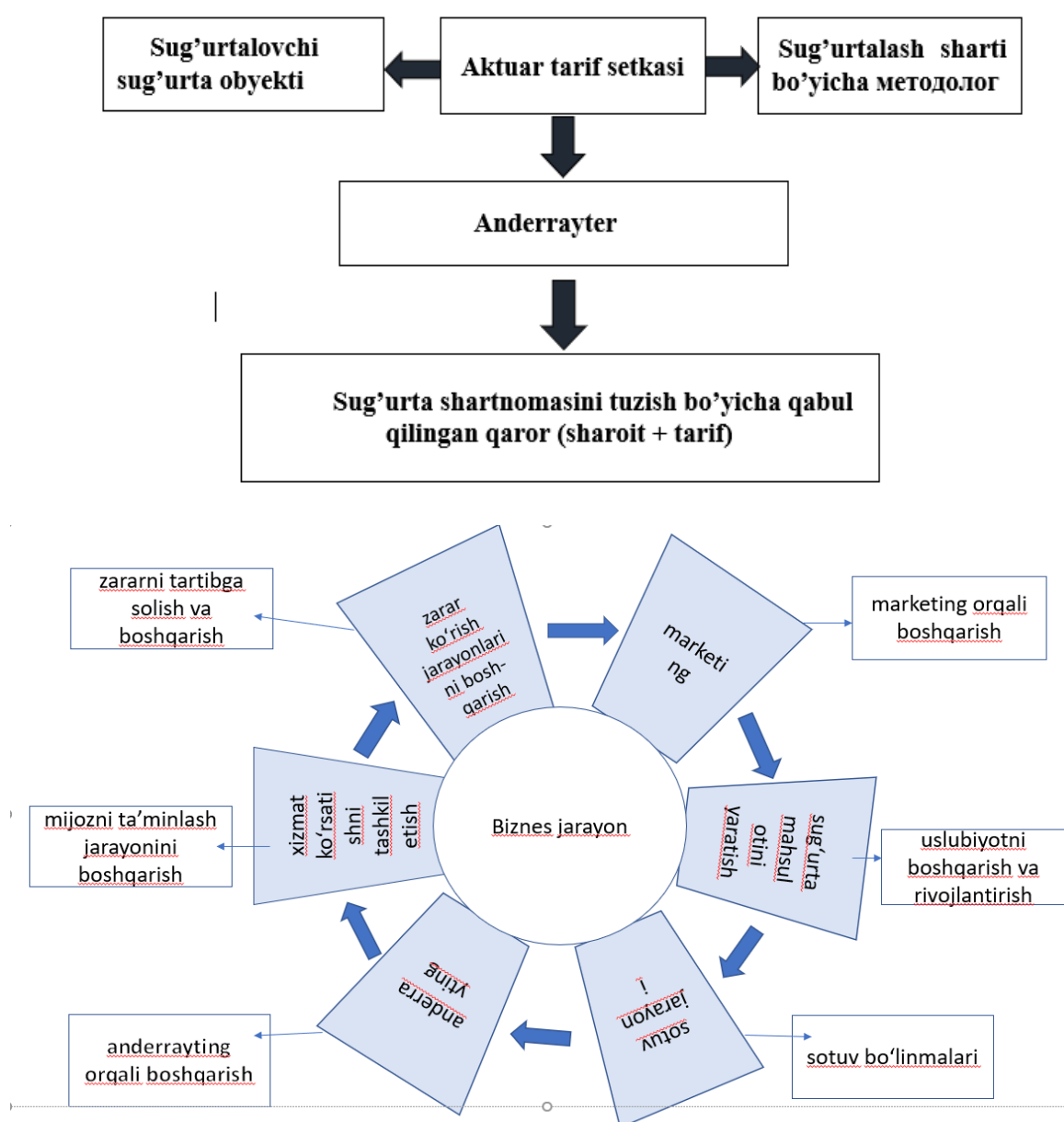
- qo'llaniladigan franshiza miqdori;

- avtomobilni olib qochishga qarshi himoya (texnik) vositalari, avtomobilni kechasi saqlash va qo'riqlash xavfsizligining bolishi hisobga olinadi.

Anderrayter barcha axborotlarni tahlil qilib, shartnoma tuzish uchun qaror qabul qiladi hamda shartnomani tuzishda anderrayterning vazifasi kuchayib boradi.

Sug'urtalashda anderrayter faoliyatining samaradorligi sug'urta kompaniyasi uchun foydali sug'urta portfelini shakllantirib, anderrayting yordamida olinadigan foydani olishga zamin hozirlashdan iborat.

Sug'urta anderrayterlari O'zbekiston sug'urta bozorida raqobatni hisobga olgan holda, mijozlarni saqlab qolishga harakat qiladilar, sug'urta anderrayterlari sug'urta tashkiloti raqobatbardoshligini hisobga olib, sug'urta mahsulotlarining yangi turlarini yaratish takliflarini berishlari mumkin.

2.16-rasm. Anderayter faoliyatining samaradorligi⁶⁵

2.6-jadval

“O‘zbekinvest” kompaniyasi portfelini boshqarish yuzasidan 2022-yil ko‘rsatkichlar⁶⁶

№ Sug‘urta klasslari	Haqiqiy sug‘urta portfeli							Sug‘urta portfeli rejasi	
	Ob‘ektlar soni	Olingan sug‘urta mukofoti	Sug‘urta hodisasi	Sug‘urta to‘lovlari	Haqiqiy sug‘urta hodisasi	Ko‘rilgan zarar	o‘rtacha tarif	zararlilik	o‘rtacha tarif
1	113 474	14 628 191 549	1 837	8 589 680 257		6 038 511 291		58,7%	
2	24 000	4 081 424 394	377	648 765 149		3 432 659 245		15,9%	
3	8 029	22 392 428 438	317	4 164 754 947		18 227 673 491		18,6%	
4			24	834 553 801		- 834 553 801			
5	5	1 947 735 564				1 947 735 564		0,0%	
6						-			
7	2 258	17 249 894 296	4	245 494 946		17 004 399 350		1,4%	
8	41 475	141 750 535 232	38	591 155 989		141 159 379 243		0,4%	
9						-			
10	5 145	210 807 306	2 537	18 389 118 855		- 18 178 311 549		8723,2%	
11						-			
12						-			
13	8 764	29 946 472 358	385	16 512 405 027		13 434 067 331		55,1%	
14	25 388	18 987 434 734	9	4 898 803 009		14 088 631 725		25,8%	
15	4	33 214 541				33 214 541		0,0%	
16	107	803 854 349				803 854 349		0,0%	
17						-			
jami	228 649	252 031 992 762	5 528	54 874 731 981		197 157 260 781		21,8%	

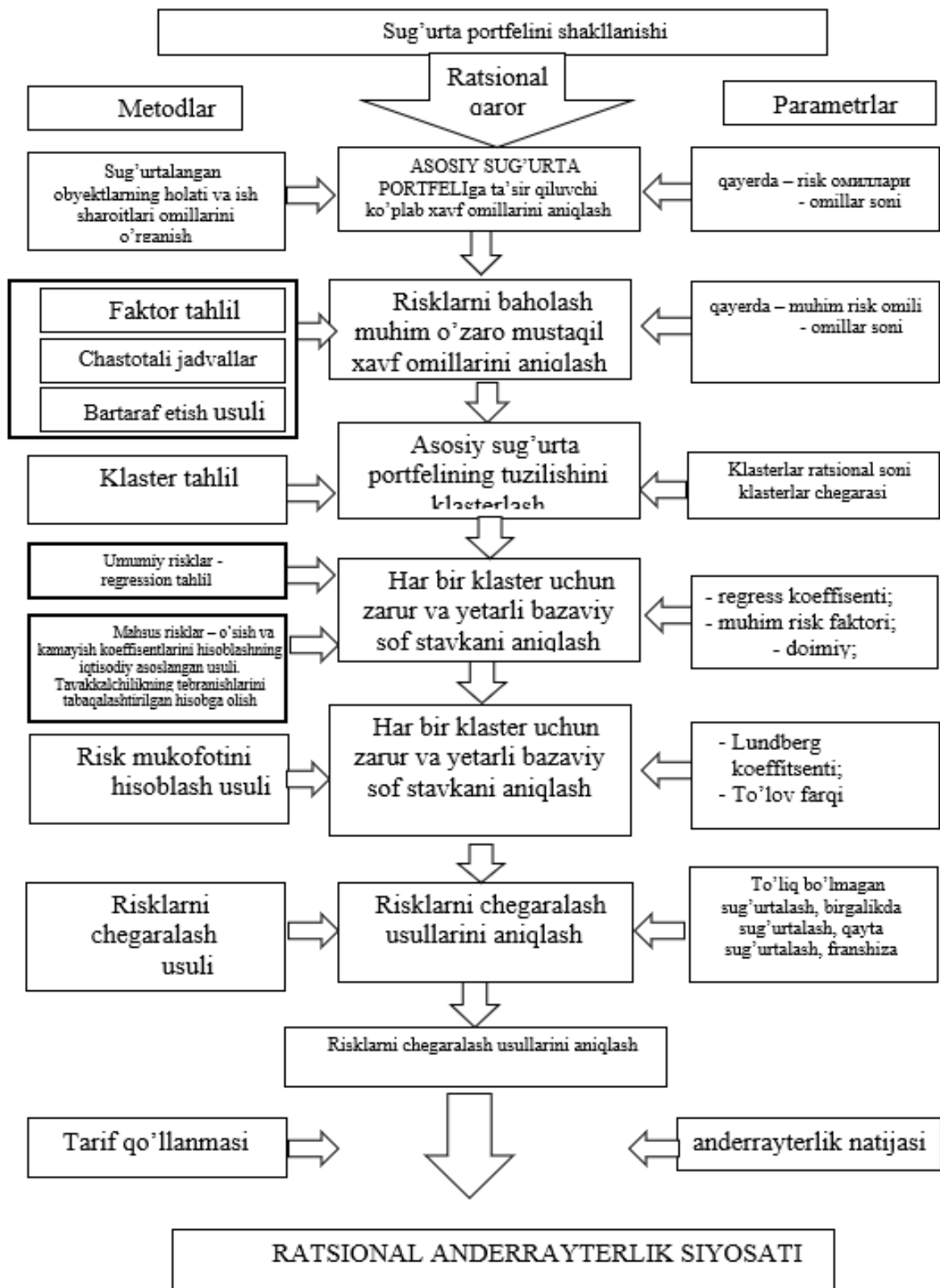
Bu jadvalning tahlilini keltirish va sug‘urta hodisasi bilan to‘langan to‘lovlar hamda ko‘rilgan zarar haqidagi ma’lumotlar bo‘lib, unda sug‘urta portfelini to‘g‘ri shakllantirish uchun anderrayting tadbirida anderrayter statistik ma’lumotlar asosida ularni tahlil qilib, sug‘urta kompaniyasida qonunga zid faoliyat yo‘qligini aniqlash imkoniyati ham mavjud.

Keyingi bosqichda sug‘urta portfelini har tomonlama to‘g‘ri shakllantirish uchun anderrayter sug‘urtalash sharoitlarini o‘rganib chiqish, zamonaviy tarzda sug‘urtachiga sug‘urtalanuvchi ariza bilan murojaat qilishi kerak hamda mukofot va tovonlarini o‘z vaqtida to‘lash portfelni shakllantirishida anderrayting asosan o‘z funksiyasini bajarishi kerak.

⁶⁵ Muallif ishlanmasi

⁶⁶

Sug'urta andarraytingi orqali sug'urtaga nisbatan xavf-xatar ortidan keladigan zarar miqdori juda katta bo'lsa, raqobat omiliga qaramay, sug'urta andarrayterlari sug'urta shartnomasini tuzishni to'xtatishlari kerak.

2.17-rasm. Anderrayting xizmatini tashkil etish⁶⁷

⁶⁷ Muallif ishlanmasi

Anderraying xizmatini tashkil etishda jahon tajribasida sug'urtalovchilar juda ko'p holatlarda ayrim qiyinchiliklarga duch keladilar, bu asosan portfelni shakllantirish aktivlar va investisiya ko'rsatkichlariga bog'liq.

Sug'urta tashkilotining aktivlarini boshqarish orqali olinadigan investitsion daromadlarining yuqoriligini ta'minlash uchun anderrayerlar yumshoqroq ish yuritishlariga to'g'ri keladi. Sug'urta portfeli deganda tuzilgan sharnomalar jamlamasi va ular boyicha olingan xavf-xatarlar hamda mukofotlar (sug'urtalovchi to'laydigan Sug'urta to'lovlari) yig'ndisi tushuniladi.

Hozirgi kunda sug'urta portfeli tahlil qilishda, sug'urtalangan obyektlar sonini hisobga olish taklif etilgan, chunki asosiy tushumlar sug'urta obyektidan kelib tushadi. Sug'urta portfelini shakllantirishda minimal portfel ma'lumotlari va turli umumiy risklar mavjudligini hisobga olib, sug'urta operatsiyalarini barqaror deb bo'lmaydi. Buning sababi, sug'urta tarifi statistik bozor ma'lumotlari asosida shakllanadi, umuman portfel umumiy tizimdan tanlab olinadi. Bu tanlov ishonchli bo'lishi uchun eng kichik hajmda bo'lishi lozim, ushbu miqdorga yetganda bizning sug'urta tarifimiz juda yuqori yoki past hajmda bo'ladi.

Boshqa tomondan, kichik sug'urta portfelida 1-2 katta to'lovda sug'urta kompaniyasi portfel bo'yicha qarzga kirib qolishi mumkin. Sohada mutanosiblikni ta'minlash uchun tomonlar manfaatdorligini hisobga olish, anderrayerlar, sotuvchilar, qayta sug'urtalovchilar, tashkilot aksionerlari va menejerlari manfaati o'zaro mos kelish natijasida faoliyat yaxshilanadi.

Hozirgi kunda sug'urta portfelini tahlil qilishda, sug'urtalangan obyektlar sonini hisobga olish taklif etilgan, chunki asosiy tushumlar Sug'urtaobyektidan kelib tushadi. Sug'urta portfelining quyi qismini shakllantirishda quyi minimal Sug'urta portfeli turli umumiy xavf-xatarlar mavjudligini hisobga olib, sug'urta faoliyatini tinch deyish mumkin emas. Buning sababi shundaki, Sug'urta tarifi statistik bozor ma'lumotlari asosida hisoblanadi, umuman mamlakatimizda sug'urta portfeli umumiy tizimdan tanlab olingan.

Anderraying jarayoni kompaniyaga sog'lom foyda koeffitsiyenti o'sishiga xizmat qiladi. Anderraying talablarini bajarmaslik natijasida qoplamalarni ko'proq

darajada to'lovni amalga oshirib, oxir-oqibat kompaniya bankrot bo'ladi. Sug'urta anderraytingi strategiyasini investitsiya qilish va anderrayting xodimlarini o'qitish orqali yaxshi natijaga erishish mumkin, deb hisoblaymiz.

Anderrayting har bir riskni keng ma'noda o'rganadi, bu katta va kichik korxonalarda yetakchi bo'lib, mukofotlar miqdori sayin oshib boradi. Risklarni tasnif qilish anderrayting strategiyasida butun tarmoq bo'yicha ish olib borish kerak bo'ladi.

Anderrayter an'anaviy san'tdir. Anderrayter sug'urta portfeli darajasini tenglashtirish, foydalilik va marketing mahsulot ham deyiladi. Aslida hammamiz chegaralangan imkoniyat darajasida ishlaymiz.

Anderrayter qaroriga ta'sir etuvchi aniq risklarga quydagilar kiradi:

Anderrayting potentsiali. Anderrayterlar o'z vazifalarini bajarishda o'nlab arizalarni qabul qiladilar va o'nlab risklarni sarflaydilar. Sug'urtalovchilarning maqsadini o'rganadiarl, ular kimlarning arizalarini qabul qiladilar va nimalarni sug'urtalaydilar.

Brokerlar bilan ishlaganda, ishonchli bo'lish uchun sug'urtalanuvchining arizasi ishonchliligi uchun anderrayterlar ularni chuqur o'rganib, keyin sug'urta shartnomalarini amalga oshiradilar.

Portfel strategiyasi. Sug'urta "tijorat" korporatsiyasi har yili o'z aksionerlariga foyda keltiradi. Shunday qilib, rahbariyat qaytadan ko'rib chiqib, o'z strategiyasida anderrayting turli o'zgarishlar bo'lishini kutgan holda, strategiyani amalga oshiradi, umuman, strategiyani har yili o'zgartirib, foyda kelishi uchun butun imkoniyatlarni amalga oshirishga harakat qiladi.

Bunday sug'urtalanuvchi shuni bilishi kerakki, ularning arizalari broker tomonidan aniq va to'liq holda sug'urtaga qabul qilinadi. Sug'urta kompaniyasi ham o'zi uchun har yili foyda oladi hamda sug'urta kompaniyasining moliyaviy holati normal holatda davom etadi.

Anderrayter shartnoma tuzganda, ayniqsa, suv toshqini natijasida, yuz beruvchi zararlarni minimal holatga keltirish uchun kurashishi kerak. Buning uchun anderrayting shartnomasiga franshizani qo'shishi zarur holatdir. Maqsad va

intilish tufayli ish ikki tomon sug'urta shartnomasini tuzishga kelishishiga olib keladi. Bu yerda asosiy maqsad anderrayting tomonidan bahoni va sharoitni bir-biriga kelishtirish bo'lib, keyin Sug'urta shartnomasi imzolanadi. Sug'urta kompaniyasi xarajatlarni kamaytirishga erishsa, sug'urtalanuvchi esa normal sug'urta qoplamasi olish huquqini qo'lga kiritadi.

Anderrayting doimiy o'zgarib boruvchi bozorni kuzatadi, shuning uchun anderrayterlarni boshqa vazifalardan ozod etib, sug'urta kompaniyasining global muammolarini hal etishga safarbar etish kerak.

Hozirgi kunda anderrayterlar bilan suhbatlashganda ular olayotgan maoshlari boshqa xodimlarnikidan deyarli farq qilmayotganligi, bu xodimlarga bonus berilmayotganligini alohida ta'kidlaydilar. Shuning uchun bonuslarning to'lash differentsiatsiya qilinishi, anderrayterlarning ish jarayonidagi aktivligini oshiradi va moddiy manfaatdorlik oshib borsa, anderrayterlar ham butun imkoniyatlarini ishga solib ijobiy va innovatsion faoliyat yuritadilar.

Sug'urta ko'rsatkichi bo'lgan iqtisodiy samaradorlikni asosan anderrayterlar nazorat qiladilar. Ayniqsa kompaniya katta zarar ko'rganligi haqidagi axborotlar ham ba'zan tarqalmoqda va boshqarish elementar yetarli emasligini ko'rsatmoqda. Bu borada, anderrayterlarni o'qitishi, malaka oshirishlari uchun rivojlangan xorijiy davlatlarga yborish lozim bo'lmoqda. Bunday ishlar natijasida ular eng zamonaviy sug'urtalash texnologiyalarini hayotga tatbiq eta boshlaydilar.

Hozirgi kunda mamlakatimizdagi ayrim sug'urta kompaniyalarida eskicha usullar bo'yicha tashkiliy ishlar oriyentatsiya asosida davom etmoqda, asosan xodimning ish staji hamda vakansiyaga qarab baho berilayotganligi tufayli hozirgacha anderrayterlarning ochiq holatdagi faoliyati ko'rinmayapti.

Mamlakatimizdagi sug'urta kompaniyalarining tajribasini o'rganib, shunday jarayonga duch keldikki, Sug'urta kompaniyalarida anderrayterlar sug'urta risklarini baholash bilan birga boshqa mutaxassislardan farqli sug'urta ekspertizasi bilan shug'ullanar ekanlar.

Ikkinchi bob bo'yicha xulosa

Dissertatsiyaning mazkur bobida O'zbekistonda sug'urta faoliyatini samarali tashkil etishda sug'urta andarrayting xizmatini tashkil etishning muhim tomonlari tahlil qilingan. Sug'urta sohasiga yuridik va jismoniy shaxslarni keng jalb qilish uchun sug'urta faoliyatida sug'urtalanuvchilarning himoyasini oshirishda qator ishlar amalga oshirilishi ko'rib chiqildi.

Birinchidan, faoliyatni sug'urtalanuvchilarning daromadlariga mos holda tashkil etish kerakligi ko'rib chiqilgan.

Ikkinchidan sug'urtaga qabul qilinayotgan xavf-xatar kompleks tahlil qilinishi uchun sug'urta andarrayting tizimini yoritish uchun davlat tomonidan tegishli chora-tadbirlarni amalga oshirish kerakligi aniqlangan.

Uchinchidan, sug'urta bozori infratuzilmasini xalqaro standartlarga mos holda tashkil etish kerakligi o'rganilgan.

Sug'urtada andarrayting xizmatlarining sug'urta bozori rivojlanishidagi o'rni ko'rib chiqilib, O'zbekiston sug'urta bozorini takomillashtirish uchun sug'urtada andarrayting xizmatlarini joriy etishning huquqiy asoslarini sug'urta qonunchiligiga singdirish kerakligi o'rganilgan.

Tadqiqotda, "O'zbekinvest" kompaniyasida andarrayting xizmatlari qay darajada tashkil etilgani, natijada tashkilotning moliyaviy holati barqaror bo'lganligi to'g'risidagi ma'lumotlar yoritilib, bu tajribalar boshqa tashkilotlar uchun tavsiya qilindi. Jumladan, shartnomalar sonining oshishi andarrayterlar soni oshishiga ta'sir etgani, mazkur natija shartnomalar va andarrayterlar soni o'rtasidagi ijobiy bog'liqlikni ko'rsatmoqda.

Kompaniya sug'urta shartnomalari sonining o'sishini boshdan kechirganda, ortib borayotgan ish yukini boshqarish uchun andarrayting bo'limini kengaytirishi kerak. Bu natija andarrayterlarga talab kompaniyaning shartnoma hajmiga mos kelishidan dalolat bergan.

Sug'urta mukofotlarining 1 %ga oshishi andarrayterlar sonining 0,33 %ga oshishiga olib kelgan. Sug'urta mukofotlari va andarrayterlar soni o'rtasida ijobiy

korrelyatsiyani nazarda tutgan. Sugʻurta mukofotlarining ortishi Sugʻurta tashkilotining daromadiga ijobiy taʼsir etishi mumkin.

Dissertatsiyada mamlakatimizda sugʻurta sohasining yalpi ichki mahsulotdagi oʻrni, xususan, Rossiya, Xitoy, Germaniya, Janubiy Koreya, Qozogʻiston, Belorusiya, Shveytsariya davlatlarining maʼlumotlari Oʻzbekiston Respublikasi koʻrsatkichlari bilan taqqoslangan.

III-bob. SUG‘URTA KOMPANIYALARINING MOLIYAVIY BARQARORLIGINI TA‘MINLASHDA ANDERRAYTING XIZMATINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

3.1-§. Anderrayting xizmati samaradorligini oshirishning kontseptual asoslari

Insoniyat taraqqiyotining iqtisodiy jihati murakkab jarayon bo‘lib, bugungi kunda 8 milliarddan ortiq aholining cheksiz ehtiyojlarini cheklangan resurslardan samarali foydalangan holda qondirish munosabatlarida xizmat ko‘rsatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Dunyoda mahsulotlarning ishlab chiqarish va sotish jarayoni hamda yuridik va jismoniy shaxslar uchun xizmat ko‘rsatish hajmi kengaymoqda va bu jarayonlar yanada rivojlanmoqda.

Xizmat ko‘rsatish sohasida sug‘urtani xizmatini yuritish orqali yuridik shaxslarning mulklari, moliyaviy qaltisliklari va turli ko‘rinishdagi javobgarliklari hamda aholining hayoti, sog‘lig‘i, mol-mulki va tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq xavf-xatarlardan kutiladigan zararlar qisman yoki to‘liq qoplanishi mumkin.

Sug‘urta sohasi bozor subyektlari bilan o‘zaro aloqadorlikda faoliyat yuritadi. Sug‘urtalanuvchi va sug‘urtalovchi o‘rtasidagi munosabatlarda professional ishtirokchilar (jumladan, agentlar, brokerlar, adjasterlar, syurveyerlar, aktuariylar va anderrayterlar) xizmat korsatadi, ular sug‘urta bozori infratuzilmasini tashkil etadi.

Bugungi rivojlanib borayotgan jamiyatda boshqaruv uchun XXI asrning yozilmagan bir tamoyili bor, bu ham bo‘lsa “Hozirgi zamonda kimning qo‘lida ko‘p axborot bo‘lsa, hokimiyatni boshqarish ularning qo‘lida bo‘ladi” degan tushuncha rivojlangan davlatlarda kompaniyalar ilgari suriladi.

Sug‘urta anderrayting xizmati sug‘urta tashkilotlarini daromad olishga undovchi, sug‘urtalanuvchilarga tegishli zarur axborotlarni to‘plovchi va bu to‘plangan axborotlardan xavf-xatarlarni boshqarishda foydalanuvchi tizim hisoblanadi.

Sug'urta anderryayting xizmati orqali sug'urta tashkilotlarida ma'lum vaqt oralig'ida yig'ilgan sug'urta zaxirasi fondlarini investisiyaga yo'naltiradilar. Anderryaytingning bu faoliyati risklarni shartnoma tuzishdan sug'urta kompaniyasini o'rganishga da'vat etadi.

Shuningdek, agar risklar zarar keltirsa, kompensatsiya masalalarini ham oldindan e'tiborga olib qo'yish tavsiyalarini beradi.

Angliyada XIX asrdan bir qism rag'batlantirish hisobiga ayrim guruhlar yuklarini manzilga yetkazib berish yuzasidan qonun hujjatlarga ta'yanib shartnomani tuzibganlar va tomonlarning imzosi bilan tasdiqlaganlar hamda zimmalariga tegishli mas'uliyat va majburiyatni olganlar.

Bu jarayonda anderayterlarning faoliyati muhim bo'lgan, ya'ni ular yuborilayotgan yuklarni, uning borish yo'llari, transport vositasi va uning holati, hatto shu davlatda tashilgan yuklar bilan bo'lgan turli xavf-xatarlar tarixini o'rganib chiqqanlar. Shuning uchun anderayterlar yuklar uchun himoya qilish bo'yicha risklarni belgilab berganlar.

Sug'urta anderryayterlari sug'urtalanish uchun agentlar, brokerlari yoki sug'urta bo'limlari xodimlari tomonidan sug'urtaga jalb qilingan yuridik va jismoniy shaxslar obyektlari xavf-xatarlarini kompleks o'rganuvchi, baholovchi va sug'urtaga qabul qilish yoki qilmaslik yuzasidan qaror chiqaruvchi hamda xavf-xatarlarning

Sug'urta klasslari doirasida kompaniyalar aktivlariga mutanosib portfel muvozanatini saqlash uchun qayta sug'urtaga yo'naltiruvchi professional shaxslar yoki jamoalar hisoblanadi.

Sug'urta anderryayting xizmatidan foydalanayotgan sug'urta tashkiloti manfaatlari uchun, ya'ni uning daromadlarini oshirish uchun sug'urta anderryayterlari sug'urtalanyotgan obyekt bo'yicha ma'lumotlarni yig'adi, shartnomani tuzishda barcha omillarni inobatga olgan holda shartnoma tuzish yoki tuzmaslik uchun qaror qabul qiladilar.

Sug'urtada har bir kompaniya, ya'ni polis sotuvchi zararga kirib qolishi mumkin, agar shartnoma tuzilguncha sug'urta obyekti yaxshi tekshirilsa, avvalo,

kelajakda zarar ko'rishning oldini olishi mumkin bo'ladi. Shuningdek, sug'urta anderrayterlari kompaniyaning ichki shtatida hisobda turuvchi xodimlar bo'lib, ular Sug'urta hodisasining yuz berish ehtimoli bilan shug'ullanadilar.

Mamlakatimizda sug'urta anderraytingi muammolari bilan shug'ullangan mutaxassislar barmoq bilan sanarli bo'lganligi uchun sug'urta anderraytingi hozirgacha ko'pgina sug'urta kompaniyalarida bu yo'nalishda mutaxassislarni tayyorlash yuzasidan ishlar tashkil etilmagan, natijada respublikamiz sug'urta bozori rivojlanish darajasi hozirgi zamon talablariga javob bermaydi.

O'zbekiston sug'urta bozorida 2024-yilda 38 ta sug'urtalovchi subyektlar faoliyat yuritayotgan bo'lib, ularning qariyb 30 foizida professional anderrayting xizmati yuritilmoqda, bu ko'rsatkich MDH davlatlaridagi ba'zi davlatlardan ortda qolmoqda.

Anderrayting xizmati ko'proq hayot sug'urtasi uchun zarur, chunki hayot sug'urtasi bilan bog'liq shartnomalarni tuzishda sug'urtaga olinayotgan shaxsga individual ravishda yondashish talab etiladi.

Hayot sug'urtasi shartnomasini tuzish rivojlangan mamlakatlarda ham kamida bir-ikki haftani o'z ichiga oladi.

Sug'urta anderrayterlari professional mutaxassis sifatida sug'urtalanuvchining arizasini ko'rib chiqish jarayonida ko'zga ko'rinmaydigan barcha detallarga alohida e'tibor qaratishlari va kelgusida sodir bo'lishi kutilayotgan sug'urta hodisalari uchun ma'suliyatni zimmalariga oladilar.

Dunyo tajribasiga ko'ra Sug'urta anderrayterlarini quyidagi doimiy takrorlanuvchi funksiyalari mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

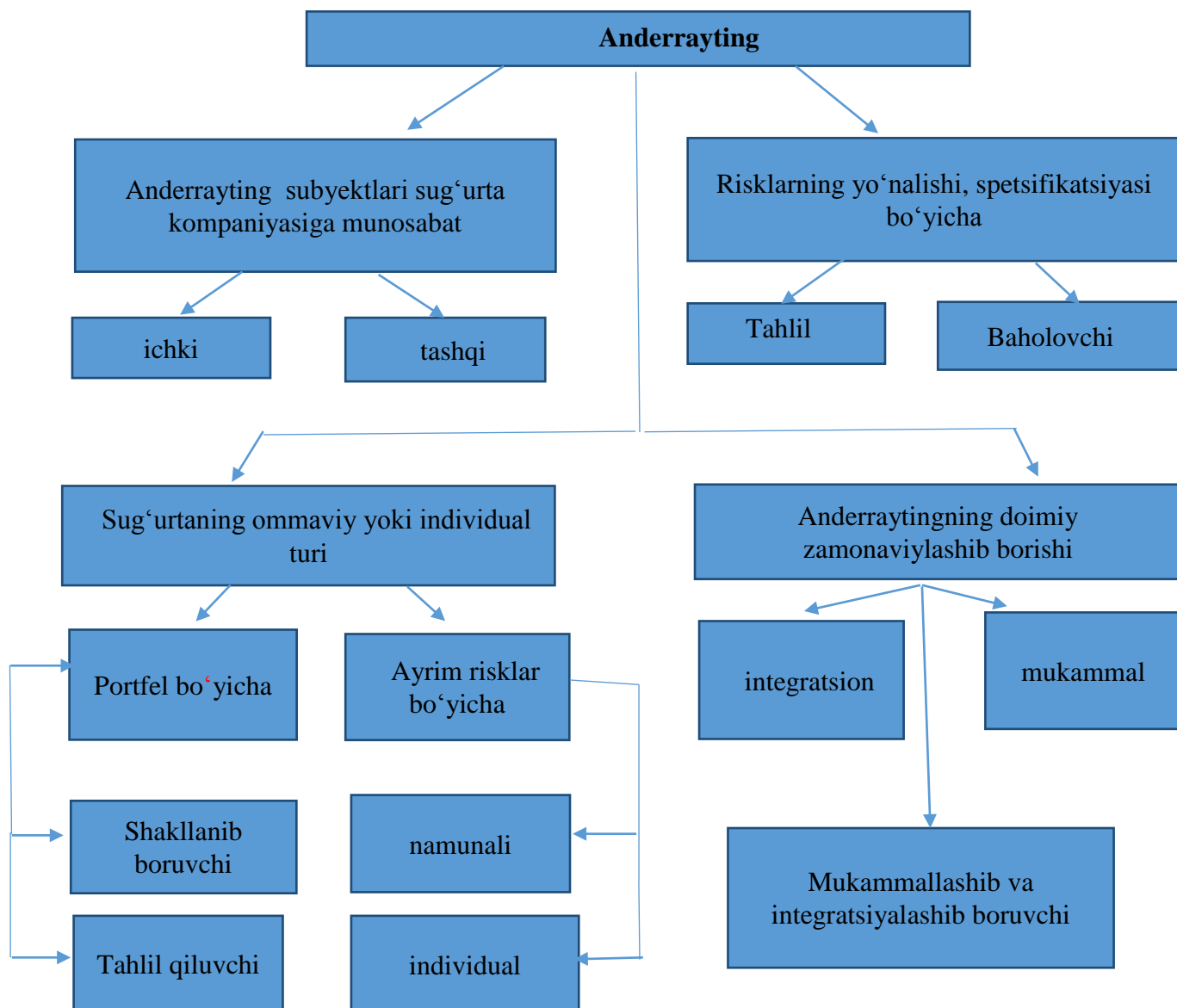
- sug'urta tashkilotiga sug'urtalanish uchun turli xil vositachilar orqali yetib kelgan sug'urta obyektini identifikatsiyalash;
- sug'urta hodisasi sodir bo'lishiga ta'sir qiluvchi barcha omillarni aniqlash;
- sug'urtalanayotgan obyektga salbiy ta'sir qiluvchi xavf-xatarlarni aniqlash va ta'sir nuqtayi nazaridan guruhlash;
- sug'urta obyektiga ta'sir qilgan sug'urta hodisasini ortidan keladigan zararlar chastotasini aniqlash;

- sug'urta hodisalarining tashkilot portfeliga keltiradigan zararlarni hisobga olish, qayta sug'urtalash bo'yicha boshqaruvga taklif kiritish;

- tashqi vaziyatdan kelib chiqib, tariflarni oshirish yoki kamaytirish to'g'risida tavsiyalarni ishlab chiqish;

- sug'urta obyektlarining professional kuzatuvini yuritish.

Tadqiqotimizda ilg'or mamlakatlar tajribasini o'rgangan holda respublikamiz anderryayting tizimi uchun moslashtirilgan turlarni tasniflash kerak.

3.18-rasm. Sug'urtada anderryayting turlarini tasniflash⁶⁸

⁶⁸ Muallif tomonidan tuzilgan.

Sug'urta andarrayting tizimining metodik jihatdan tashkil etilishi quyidagicha ko'rinishdan iborat:

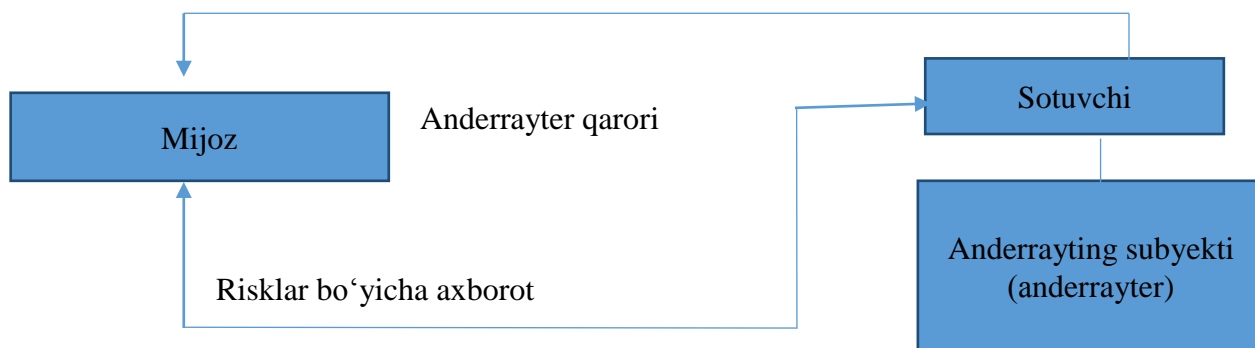
- qonunchik va bozoridagi raqobat asosida hamda sug'urtalanuvchilarning moliyaviy holati hisobiga andarrayting siyosatini yuritish. Andarrayting siyosatini yuritish uchun tashkilotning moliyaviy ko'rsatkichlari va raqobatbardoshligini inobatga olish;

- bozordagi sharoitlardan asosida soha uchun yangi va takomillashgan qoidalarni belgilab olish. Sug'urta andarrayterlarini sug'urta qonunchiligidan xabardorligini oshirish va zamon talablaridan kelib chiqib, Sug'urta andarrayterlarining malakasini oshirish va xorij tajribasidan namuna olish ishlarini rivojlantirish.

Sug'urta andarraytingi sug'urta tashkilotini potensial jihatlarini hisobga olgan holda tashkil etilsagina, sug'urta tashkiloti ko'proq daromadga ega bo'ladi. Shuningdek, sug'urta andarrayting xizmati sug'urta korxonalarida daromadlar kelish yo'nalishini bozordagi talab va taklif qonuniyati asosida tashkil etsagina, yuqori natijalarni qayd etishi mumkin.

Sug'urta andarraytingiga potensialni boshqarish nuqtayi nazaridan yondashish kerak.

Sug'urta tashkilotida andarrayter xizmatini qo'llash ko'p hollarda sug'urta faoliyatiga bog'liq. Andarraytingning ma'lum tizimi kompaniyaga mos kelishi mumkin. Bu holatni quyidagi sxemada ko'rsatish kerak.

3.19-rasm. ug'urta tashkilotida andarrayter xizmatini qo'llash⁶⁹

⁶⁹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Sugʻurta bozoridagi raqobat jarayonlari avj olib borgan sari sugʻurta tashkilotlarida anderrayter va uning professional ish faoliyatiga talab oshib boradi, shuning uchun sugʻurta anderrayterlari faoliyati doimo sayqallashib, takomillashib, zamonaviylashib borishi hamda sugʻurta anderrayterlari yangi zamonaviy jarayonlarni oʻzlashtirib borishlari zarur.

Sohani yanda rivojlantirish uchun anderrayterlar boshqaruvida faoliyat yuritayotgan xodimlar oʻz ustida doimiy ishlashi, kompaniyada yangi xizmatlarni yaratishi va mijozlarni jalb qilish chun raqobatga chidamli boʻlishlari lozim.

Zamon oʻzgargani sari sohada anderrayterlarga talab oshib bormoqda, lekin professional anderrayterlar yetishmasligi muammosi ham mavjud. Bugungi kunda rivojlangan sugʻurta bozorlari mavjud mamlakatlarda anderrayterlarga berilayotgan ish haqi boshqa sugʻurta sohasi xodimlariga nisbatan yuqoriligi ham anderrayterlarning faoliyat sohasi nihoyatda zarur ekanligidan dalolat beradi.

Oʻzbekiston sugʻurta bozorining peshqadam professional ishtirokchilaridan biri “Oʻzbekinvest”da anderrayterlarning bilimi va savodxonligini oshirish hamda kompaniya va sugʻurta bozoridagi yangiliklar bilan tanishtirib borish, shu bilan birga xodimlar malakasini oshirish maqsadida kompaniyada 2020-yildan boshlab “Sugʻurta maktabi” (kompaniyaning 2020-yil 20-martdagi 57-sonli buyrugʻiga asosan) tashkil etilgan. Mazkur maktab orqali sohaga juda zarur anderrayterlar tayyorlanmoqda va ularning malaka oshirish tizimi ham yoʻlga qoʻyilgan.

3.20-rasm. Sugʻurta anderrayterlari uchun sifat koʻrsatkichi⁷⁰

⁷⁰ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Sugʻurta anderrayterlarining rivojlangan xorij tajribasidan foydalanib, faoliyat yuritishlari uchun “O‘zbekinvest” aksiyadorlik jamiyati tomonidan xorijiy tajriba almashish tizimi tashkil etilgan.

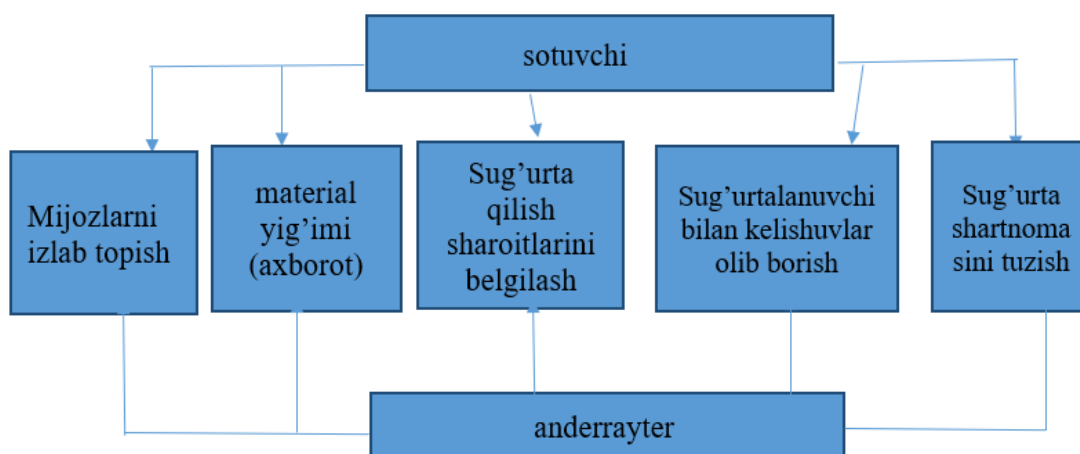
2019-yildan boshlab esa bu anʻanaviy shaklga kiritildi va yoʻlga qoʻyilgan. Jumladan, hududiy filiallar xodimlari, ayniqsa, kompaniya quyi tizim boʻgʻinlari, yaʼni sotuv bilan shugʻullanuvchi tumanlar boʻlim mutaxassislari malaka oshirish kurslariga yuborilmoqda. Jumladan, bu davrdan bugungi kunga qadar Yevropaning ilgʻor mamlakatlari nufuzli oʻquv yurtlariga 133 ta xodim malaka oshirgan.

Jahonda kuzatilayotgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va tabiatdagi globallashuv natijasida xavf-xatarlar jiddiy tus olmayotgani sugʻurtaning mukammalashuviga sabab boʻlmoqda.

Mamlakatlar iqtisodiy tanazzulga tushmasligi uchun sogʻlom sugʻurta xizmatlarini tashkil etish zarur boʻlmoqda. Bu borada Oʻzbekistonda milliy Sugʻurta bozorini rivojlantirish uchun, avvalo, sugʻurta mutaxassislari, sugʻurta anderrayterlari, sugʻurta ekspertlari va auditorlari, menejer va marketolog mutaxassislar hamda sugʻurta daʼvolari boʻyicha mutaxassislar tayyorlanishi zarur.

Bugungi kunda respublikamizda 38 ta sugʻurta kompaniyasi tashkil etilgan, kelgusida ularning soni yana oshishi mumkin. Sohaning rivojlanib borayotganini inobatga olib, soha mutaxassislarini tayyorlash uchun maxsus Sugʻurtaoliygohini ochish zarurati sezilmoqda. Bu esa kelgusida respublikamizda sugʻurta xizmatlarini rivojlantirish, koʻp sonli, yaʼni 37 mln.lik Oʻzbekiston aholisi va sohalarni turli risklardan himoya qilishga xizmat qilishi talab etilmoqda.

Sugʻurta kompaniyalari har qanday iqtisodiy inqiroz sharoitida ham anderrayter mutaxassislarini saqlab qolishlari hayotiy zarurat hisoblanadi. Xorijiy mamlakatlar bozorida sugʻurtalovchilarning mahsulotini sotishga koʻp hollarda anderrayterlar jalb qilinadi. Chunki ular kompaniyaning foyda asosida ishlashini taʼminlash bilan birga kompaniya mahsulotlarini sotishda ham hammadan koʻp fidokorlik koʻrsatadilar, shuning uchun har bir iqtisodiy inqiroz sharoitida anderrayterlar korxonada ishdan boʻshatilmay, turli lavozimdagi ishlarga oʻtkazilib, saqlab qolish tajribasi mavjud ekan.

3.21-rasm. Sug'urta tashkilotlarida "sotuvchi-anderrayter" sxemasi⁷¹

Sug'urta faoliyatida sug'urta polislarini sotish muhim masala bo'lib, sug'urta polislarining hajmi sug'urta shartnomalarining hajmi kengayishini bildiradi, sug'urta shartnomalari soni sug'urta javobgarligi oshganligini bildiradi va sug'urtajavobgarligining oshishi sug'urta tashkilotga kelib tushgan sug'urta mukofotlari ko'payganligini bildiradi. Sug'urta tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini "sotuvchi-anderrayter" sxemasi asosida samarali yo'lga qo'yish mumkin.

Har qanday sharoitda anderrayterlar sug'urta kompaniyasining manfaatini o'z shaxsiy manfaatlaridan ustun qo'ygan holda yondashganlari uchun ulardan sotuvchi sifatida foydalanish sug'urta kompaniyasining iqtisodiy samaradorligini oshirishga katta hissa qo'shishini rivojlangan davlatlar tajribasidan o'rgandik va mamlakatimizda ham bu usulni joriy etsak, foydali bo'lar edi.

3.2-§. Sug'urtada anderrayting xizmatining xorij tajribasidan foydalanish

Sug'urta sohasining takomillashuvi risklarni to'g'ri baholash va ularni mukammal boshqarish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Sug'urta sohasining rivojlanishiga sug'urtalovchilar o'rtasidagi sog'lom raqobat va sug'urta qonunchiligidagi meyorlar ta'sir qiladi. Sug'urta qonunchiligi orqali sug'urtalovchilar ham, sug'urtalanuvchilar ham, ular o'rtasidagi munosabatlarda

⁷¹ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

xizmat ko'rsatuvchi Sug'urtavositachilarining manfaatlari ham himoya qilinish kerak.

Sug'urtalovchilarning moliyaviy barqarorligiga sug'urta faoliyatidan keladigan daromadning ijobiy ta'siri mavjud. Sug'urta qonunchiligida bu vaziyat inobatga olinsagina, sug'urtalovchilar o'rtasida sog'lom raqobat kuchayadi.

Kompanyalar uzoq yillar davomida samarali faoliyat yuritishlari uchun mamlakatdagi Sug'urtainfratuzilmasini samarali tashkil etish zarur. Bu infratuzilmadagilar faoliyatining huquqiy asoslari mukammal darajada tashkil etilishi kerak. Sug'urtada professional ishtirokchilar o'rtasida sog'lom raqobat tashkil etilishi orqali sug'urtavositachilari faoliyatining shafofligini ta'minlash zarur.

Anderrayting xizmati bo'yicha rivojlangan davlatlar tajribasiga e'tibor qaratsak, sug'urtada anderrayting siyosati ushbu mamlakatning iqtisodiy barqarorligi va undagi Sug'urtaqonunchiligi bilan bog'liqligini ko'ramiz.

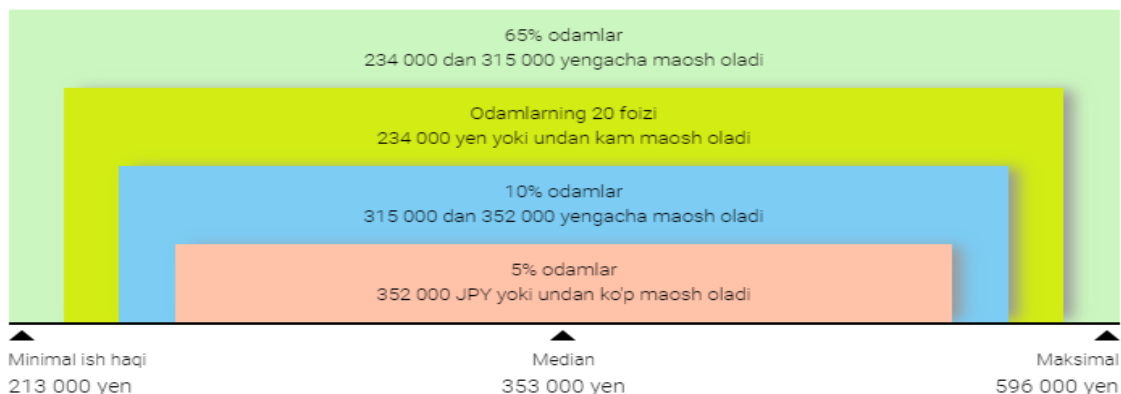
Germaniya sug'urta bozori dunyoda 4-5 o'rinlarni egallab, bu davlatda tibbiy Sug'urta polislarisiz yuradigan fuqaroni topish mushkul. Germaniyada 2024-yil hisobiga ko'ra, 84 million aholi istiqomat qilayotgan bo'lib, ularga ko'rsatilayotgan tibbiy xizmat xarajatlari asosan tibbiy sug'urta orqali amalga oshiriladi.

Germaniyada tibbiy sug'urtaning ikkita turi mavjud. Birinchisi majburiy tibbiy sug'urta (Gesetzliche Krankenversicherung yoki GKV) deb nomlanib, Germaniya aholisining 86 foizi ushbu sug'urta xizmati bilan qamrab olingan. Ikkinchisi (Private Krankenversicherung yoki PKV) deb nomlanib, Germaniya aholisining 14 foizini ixtiyoriy tibbiy Sug'urta xizmati bilan qamrab olgan.

Germaniyada aynan ixtiyoriy tibbiy sug'urta(PKV)ni tashkil etishda anderrayting xizmatidan keng foydalaniladi. Germaniyada fuqaroni ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga birinchi marta qabul qilishda undagi riskni baholash va o'rganish anderrayting tomonidan amalga oshiriladi.

Yaponiyada sug'urta anderrayterlari o'rtacha yiliga 7161034 Yapon iyenasi hajmida ish haqiga ega bo'lib, bu mamlakatimiz kotirovkalari bo'yicha

hisoblaganda 47440 AQSh dollarini tashkil etadi. Yaponiyadagi anderrayterlarning 67 foizi bakalavr diplomiga ega ekanligi va 17 foizi magistrlik darajasida ekanligi hamda 6 foizi kollej diplomi va 10 foizi tayanch ta'lim bilan ta'minlanganligini ko'rishimiz mumkin⁷².

3.22-rasm. Yaponiyada ish haqi diapozoni⁷³

Yaponiya aholisining o'rtacha bir oylik ish haqi 353 000 yapon ienasini tashkil etayotgan bo'lib, sug'urta anderrayteri lavozimi uchun maoshlar 213 000 iyena (boshlang'ich maosh) dan 596 000 iyengacha (eng yuqoru) oladi. Bu ko'rsatkich qonun bilan belgilangan emas, balki mamlakatdagi barcha ishtirokchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomada ko'rsatilgan ma'lumotdir.

O'rtacha ish haqi 353 000 iyena bo'lgan Yaponiyada sug'urta bo'yicha anderrayter bo'lib ishlayotgan mutaxassislarning yarmi bu summadan kamroq, qolgan yarmi esa ko'proq maosh oladi. O'rtacha ish haqi ish haqining o'rtacha qiymatini bildiradi.

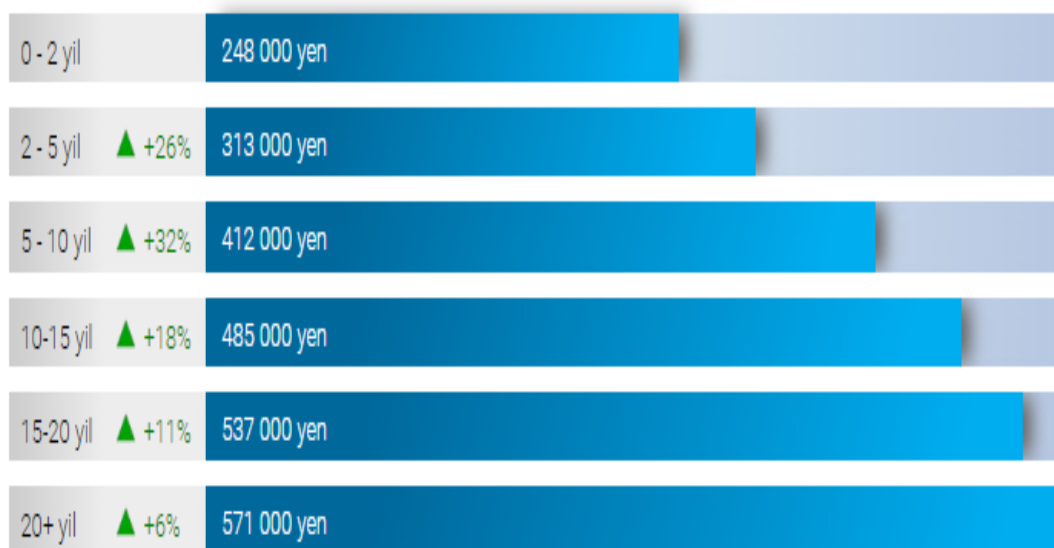
Median 25 va 75 foizlar deb nomlanuvchi boshqa ikkita qiymat bilan bevosita bog'liq. Ish haqini taqsimlash jadvalini o'rganib chiqib, Yaponiyada sug'urta bo'yicha anderrayter sifatida ishlovchi mutaxassislarning 25 foizi 295 000 iyenadan dan kam, 75 foizi esa ko'proq maosh olishini aniqlash mumkin.

Yaponiyada sSug'urta anderrayterlarining amaliy tajribasi ham ish haqi fondiga ijobiy ta'sir qilishini ko'rishimiz mumkin. Yaponiyada sug'urta anderrayterlari tarkiban qaralganda ularda hayot sug'urtasi yo'nalishida sug'urta

⁷² <https://www.salaryexpert.com/salary/job/insurance-underwriter/japan>

⁷³ <https://www.salaryexplorer.com/average-salary-wage-comparison-japan-insurance-underwriter>

anderrayterlari soni ko'p, chunki ularda hayot sug'urtasi tarmog'ida sug'urta polislari nisbatan ko'p sotiladi.

3.23-rasm. Yaponiyada Sug'urta anderrayterlarining amaliy tajribasiga nisbatan ish haqi fondi⁷⁴

Tajriba darajasi ish haqini belgilashda eng muhim omil hisoblanadi. Tabiiyki, qancha yillik tajribaga ega bo'lsa, ish haqi shunchalik yuqori bo'ladi. Ikki yildan kam tajribaga ega anderrayterlar taxminan 248 000 yen oladi. Ish tajribasi ikki yildan besh yilgacha bo'lgan sug'urta anderrayteri 313 000 JPY daromad olib, ikki yildan kam tajribaga ega anderrayteridan 26 % ko'proq ish haqi oladi. Besh yildan o'n yilgacha bo'lgan tajriba darajasi 412,000 JPY maosh oladi, bu ikki yildan besh yilgacha bo'lgan tajribaga ega bo'lganlardan 32 foizga ko'p. Bundan tashqari, tajribasi 10 yildan 15 yilgacha bo'lgan Sug'urta anderrayterlari 485,000 iyena ekvivalentida ish haqi oladi, bu besh yildan o'n yilgacha bo'lgan tajribaga ega bo'lganlarga nisbatan 18 % ko'proq.

Kanada dunyodagi eng rivojlangan sug'urta bozori bo'lib, unda yirik xalqaro kompaniyalar ishtirok etadi va ularda yirik sug'urtalovchilar faoliyatini ko'rishimiz mumkin.

Manulife Financial Kanada sug'urta bozoridagi eng yirik sug'urta tashkiloti hisoblanadi. Kanada sug'urta bozoridagi ikkinchi yirik sug'urta tashkiloti Great-West Lifeco kompaniyasi.

⁷⁴ <https://www.salaryexplorer.com/average-salary-wage-comparison-japan-insurance-underwriter>

Dunyoda alohida mavqeiga ega va Kanada sugʻurta bozorida 3-oʻrindagi sugʻurta tashkiloti Desjardins Group sugʻurta kompaniyasi hisoblanadi. U Sugʻurta bozorida 4-oʻrinni egallagan Sun Life Financial sugʻurta kompaniyasi bosh ofisi Torontoda joylashgan boʻlib, 1865-yilda tashkil etilgan eng qadimgi Sugʻurta kompaniyalaridan biri hisoblanadi.

Fairfax Financial sugʻurta sohasiga nisbatan yangi kelgan boʻlib, 1985-yilda tashkil etilgan. Kanada sugʻurta bozori dunyoda 9-oʻrinni egallab, 2024-yil rejasiga koʻra 99.41 mlrd. AQSh dollari miqdorida sugʻurta mukofotlari yigʻilishi kutilmoqda. Kanada Sugʻurta bozorida 2029-yilga borib, yalpi sugʻurta mukofotlari hajmi 140.61 mlrd. AQSh dollariga yetishi moʻljallangan. Bu mamlakat yigʻilgan sugʻurta mukofoti Kanada yalpi ichki mahsulotining 7.18 foiziga teng hamda bozor infratuzilmasi faoliyatiga eʼtibor qaratsak, sugʻurta andarrayting xizmati takomillashganligini koʻramiz.

3.7-jadval

Kanadada 2023-yilda Sugʻurta andarrayterlariga berilgan ish haqi⁷⁵

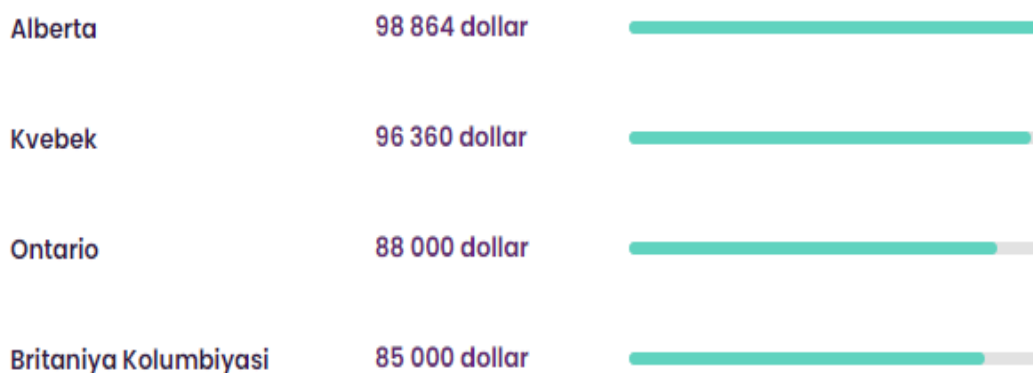
№	Hududlar	Kami (doll./soat)	Oʻrtacha (doll./soat)	Yuqori (doll./soat)
1.	Kanada	23.08	33.33	54.87
2.	Britaniya Kolumbiyasi	20.63	40.87	68.68
3.	Alberta	23.99	32.00	38.69
4.	Saskachevan	21.00	32.00	45.67
5.	Manitoba	22.56	28.30	48.21
6.	Ontario	23.59	34.07	54,87
7.	Kvebek	25.00	32.97	51.00
8.	Nyu-Brunsvik	17.36	29.90	40.26
9.	Yangi Shotlandiya	17.31	21.43	39.57
10.	Nyufaundlend va Labrador	17.31	28.57	40.00

⁷⁵ <https://www.jobbank.gc.ca/marketreport/wages-occupation/665/ca>
Job Bank Kanadaning milliy bandlik xizmati

Kanadada broker va anderrayterlar juda ham sodiq ekanligini ko‘ramiz, broker sug‘urtalanuvchidagi risklarni bozorga joylashtirishda anderrayterlar bilan doimiy aloqada bo‘lishlari bunga sabab hisoblanadi.

Bu jadval Kanadaning milliy bandlik xizmati ma’lumotlari asosida shakllantirilgan, anderrayter bir oyda o‘rtacha 24 ish kunida o‘rtacha kuniga 8 soat ishlagan bo‘lsa, hisob-kitoblarimizga ko‘ra bir oyda o‘rtacha 192 soat ishlab, 192 soat uchun o‘rtacha 6 500 (CAD), ya’ni Kanada dollari miqdorida ish haqi oladi, bu ko‘rsatkich bir yilga o‘rtacha 78-81 ming (CAD), ya’ni Kanada dollariga teng bo‘ladi.

Demak, Kanadada sug‘urta anderrayterlariga talab yuqori bo‘lib, sug‘urta sohasida ulardan keng miqyosda foydalaniladi. Kanada milliy bandlik xizmati ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yil yanvar oyida Kanada bo‘ylab jami 67 ta sug‘urta anderrayteriga bo‘sh ish o‘rinlari mavjudligini ko‘rish mumkin.

3.24-rasm. Kanada hudularida sug‘urta anderrayterining bir yillik o‘rtacha ish haqi fondi⁷⁶

Kanadada Sug‘urta anderrayterining o‘rtacha ish haqi yiliga 82,500 (CAD), ya’ni Kanada dollari yoki soatiga 33,31 (CAD), ya’ni Kanada dollarini tashkil qiladi. Sug‘urtada anderrayterlik faoliyatini yangi boshlagan mutaxassislar uchun yiliga o‘rtacha ish haqi fondi 60 000 (CAD), ya’ni Kanada dollaridan boshlanadi, yuqori tajribali va 20 yildan ko‘p amaliyotni olib boruvchi anderrayterlar yiliga

⁷⁶ <https://ca.talent.com/salary?job=insurance+underwriter>

o'rtacha 101 935 (CAD), ya'ni Kanada dollari miqdorida ish haqi fondiga ega bo'ladi.

Rivojlangan mamlakatlarda sug'urta sohasining asosiy mutaxassislari anderrayterlar, bosh anderrayterlar va anderrayter menejerlari hisoblanadi. Anderrayterlar sug'urta tashkilotini daromadga etaklovchilar hisoblanadi, sug'urta anderrayterlari bilan hamohang sug'urta aktuariylari ham faoliyat yuritadi.

Sohadagi anderrayterlar tibbiy sug'urta jarayonida mijozlarni sug'urtaga olishi uchun potensial mijozning tibbiy tarixi, demografik portreti va kelajakda tibbiy ehtiyojlarini tahlil qilib boradi.

Ilg'or davlatlarda anderrayingni shakllantirish va takomillashtirish borasida Yevropa, ayniqsa Angliyada anderrayterlar faoliyatini tashkil etilishi ilmiy tadqiqotimiz uchun qiziqarli ilmiy asoslarni keltirib chiqarishi mumkin.

Angliyada mujassamlashgan katta hajmli sug'urta zaxiralari mavjudligi hisobidan murakkab va qiyin risklarni boshqarish imkoniyatini beradi hamda dunyoning ikki yuzdan ortiq mamlakatlarida faoliyat yurituvchi eng yirik ixtisoslashgan Lloyds sug'urta sindikati joylashgan.

Angliyadagi kompaniyalar yig'ilayotgan sug'urta mukofotlarining qariyb 70 foizi tashqi mamlakatlar sug'urta bozorlari orqali yig'iladi. Angliya sug'urta sanoatida 320 000 dan ortiq ishchi-xizmatchilar, jumladan anderrayterlar va akturiylar faoliyat yuritadi.

Angliya sug'urta bozorida so'nggi yillarda sug'urta polislarining sotilishida on-layn polislar sotilishi yuqori ko'rsatkichni qayd etmoqda. Shuningdek, sug'urta brokerlari tijorat sug'urtasi jarayonida hali ham asosiy vositachilik imkoniyatlarini qo'lidan chiqarmaganligini ko'rishimiz mumkin. Sug'urta sohasidagi raqamli transformatsiyalar sug'urtalanuvchi va sug'urtalovchilar munosabatini tezlashtiradi.

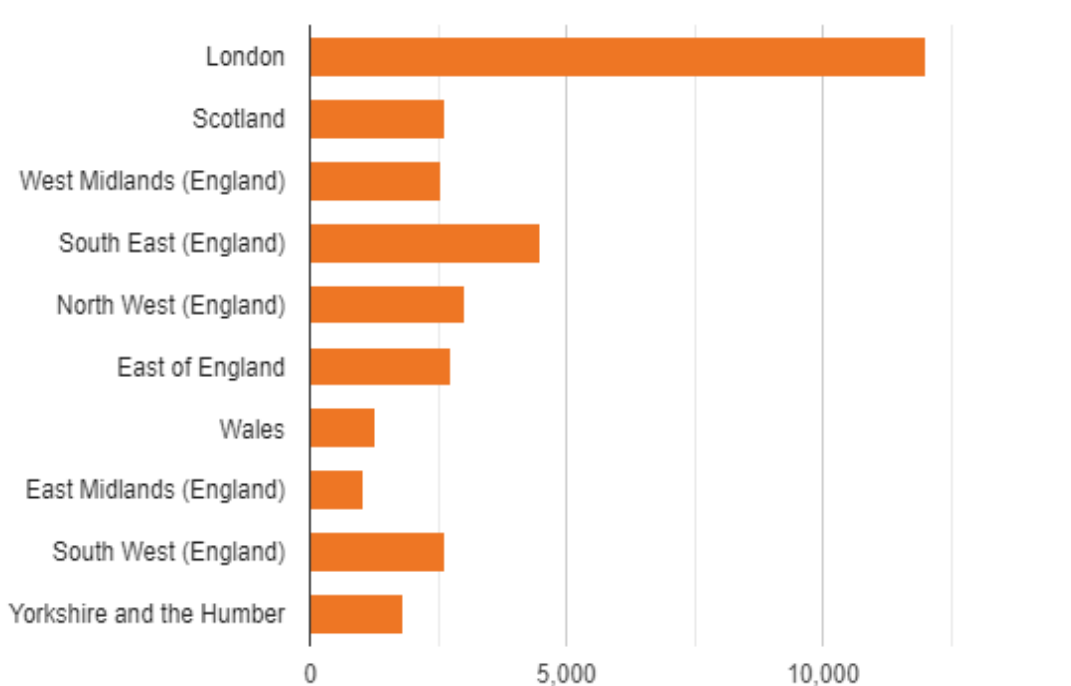
Angliyada sug'urta anderrayterlarining o'rtacha yillik ish haqi miqdori 44 321 funt sterlingni tashkil etib, bir haftadagi o'rtacha ish soati 36 soatga teng.

Angliyada xavf-xatarlarni baholash va boshqarish uchun risk menejerlari va professional sugʻurta anderrayting tizimi muhim oʻrinni egallaydi hamda anderrayterlarning asosiy vazifalari quyidagilar etib belgilangan:

- brokeralar, agentlar va mijozlaridan kelib tushgan takliflarni baholaydi;
- sugʻurtaga olinayotgan obyektlardagi mavjud risklarni aniqlaydi;
- agar taklif bilan bogʻliq risklar boʻyicha maʼlumotlar yetmasa, syurveylar, aktuariylar va risk menejerlari bilan birgalikda maʼlumotlarni qayta ishlaydi;
- sugʻurta mukofotlarini hisoblab chiqib sugʻurtalanuvchiga taqdim etadi va oʻz navbatida, sugʻurtalanuvchiga maʼqul boʻlsa, Sugʻurta shartnomasini tuzadi;
- qayta sugʻurtalash shartnomalarini tuzish va ularni muhokama qilish sugʻurta portfeli muvozanati uchun xizmat qiladi.

3.25-

rasm. Angliya hududlarida sugʻurta anderrayterlari taqsimoti soni⁷⁷

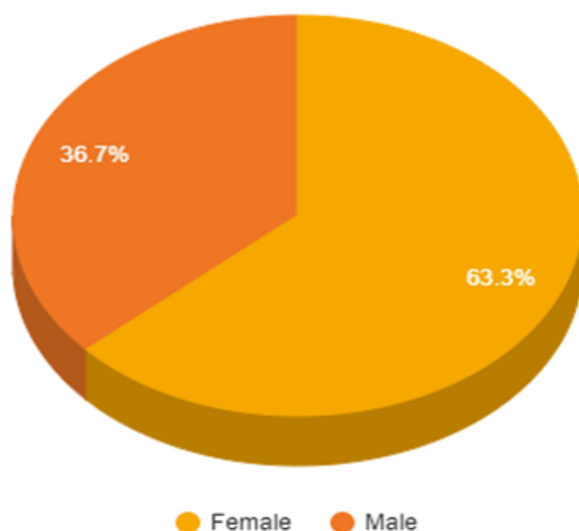
Angliya sugʻurta bozori London sugʻurta bozori va milliy sugʻurta bozorlaridan tashkil topgan. Rasm maʼlumotlariga eʼtibor qaratsak, Angliya hududlarida 2500 dan 4000 ga yaqin sugʻurta anderrayterlari faoliyat yuritayotgan boʻlib, poytaxt Londonda 12000 dan ortiq Sugʻurta anderrayterlari faoliyat yuritayotganligini koʻrishimiz mumkin.

⁷⁷ <https://careersmart.org.uk/occupations/insurance-underwriters>

Londonda mashxur xalqaro sugʻurta bozor ishtirokchisi Lloyd's sugʻurta sindikati joylashgan boʻlib, “Uzoq davrdan buyon Lloyd's sindikati insonlar va biznesni himoya qilish uchun xavfni qayta boʻlishib himoyani taqdim etib kelmoqdalar. Ularning bu ishlari dunyo aholisi va biznes vakillarini ilhomlantirmoqda”⁷⁸.

Shuningdek, hududlar miqyosida Sugʻurta anderrayterlarining ish haqi fondi tahliliga koʻra, Londonda bir yillik oʻrtacha ish haqi miqdori 55 793 funt sterlingni tashkil etib, bu koʻrsatkich West Midlands hududida eng past 31 286 funt sterlingni tashkil etadi. Bunday boʻlishiga sabab Londonda xalqaro Sugʻurta kompaniyalari faoliyati keng rivojlanganidir.

Angliyada sugʻurta anderrayterlarining haftalik ish soati ham hududlarda turlicha tashkil etilgan. Masalan, Janubi-Sharqiy (Angliya) hududida eng yuqori 45 soatlik ish haftasi belgilangan boʻlsa, Sharqiy Angliya hududi 32 soatlik eng past ish haftasiga ega. Mamlakatda sohada faoliyat yuritayotgan xodimlar aynan anderrayterlarining jins jihatidan tahlili quyidagicha koʻrinishda boʻlmoqda.

3.26-rasm. Sugʻurta anderrayterlarining jins jihatidan taqsimlanishi⁷⁹

3.26-rasm maʼlumotlariga koʻra, Angliyada faoliyat yuritayotgan sugʻurta

⁷⁸ <https://www.lloyds.com/about-lloyds> Jon Nil, Lloyd's bosh direktori

⁷⁹ Muallif ishlanmasi

anderrayterlarining 63.3 foizini ayollar tashkil etib, qolgan 36,7 foizini erkaklar tashkil etadi.

Demak, sug'urta anderrayterlarini asosiy qismi ayollardan iboratligi kasb bo'yicha ayollar hisob-kitob amallarini bajarishga moyilligini anglatadi, xuddi shuningdek, buxgalteriya sohasida faoliyat yurituvchi xodimlar jins jihatidan tahlil qilinganda ham, ayollar erkaklarga nisbatan ko'proq hajmni egallashi haqidagi ma'lumotlarga duch kelamiz.

Angliyada sug'urta anderrayteri sifatida faoliyat yuritayotgan xodimlar hududlar bo'yicha turli xil haftalik ish soatlariga ega ekanligini ko'rish mumkin. Ayniqsa rivojlangan hududlarda anderrayterlarga talab yuqoriligi nuqtayi nazaridan baho bersak, Londonda bu ko'rsatkichning kamligini, lekin bu hududda sug'urta anderrayterlariga boshqa hududlarga nisbatan ish haqi miqdori yuqoriligini ko'ramiz.

Londonda boshqa hududlardagi sug'urta anderrayterlaridan ko'proq professional anderrayterlar faoliyat yuritadi, davlatda anderrayterlar ma'lum malakaga ega bo'lgach, sug'urtada anderrayting faoliyatini yuritish imkoniyati yuzaga keladi, dastlab oddiy kichik anderrayter, keyin katta anderrayter, undan keyin guruh anderrayteri va anderrayter menejer singari bosqichlardan o'tib keladi. Tajriba orttirgan sari anderrayting qarorlarini havola etuvchi kichik anderrayterlar uchun javobgarlik zimmasiga yuklanib, yangi anderrayterlarga biznes treninglar o'tkazish va murabbiylik qilmoqda.

AQSh bozori dunyodagi yeng yirik ekanligi bilan ajralib turadi. AQShda faoliyat yuritayotgan anderrayterlar soni boshqa bozorlarga nisbatan ko'pligi bilan ajralib turadi. Dunyo bo'ylab so'nggi yillarda sug'urta mukofotlari o'sishining sekinlashishi va Sug'urta kompaniyalari soni qisqarishiga qaramay, 2011-yildan beri AQShda sug'urta sohasida bandlik muntazam ravishda oshib borgan. Sohadagi sug'urta tizimi xodimlari quyidagicha ko'rinishda o'sish tendensiyasiga ega.

Source: Statista

3.27-rasm. 1960-2021-yillarda AQSh sugʻurta sektoridagi xodimlar soni⁸⁰

AQShda 1960-2021-yillar vaqt oraligʻida sugʻurta sektorida bandlik sezilarli oʻsish koʻrsatkichiga ega boʻlgan. 1960-yildagi 1,1 milliondan 2021-yilda 2,8 milliongacha oʻsgan. AQSh sugʻurta bozorida har 10 yilda 290 000 ta yangi sugʻurtaish oʻrni yaratilgan. Xodimlarning oʻsish darajasi anderryting, brokerlik va tibbiy Sugʻurtasektorlarida qayd etilgan.

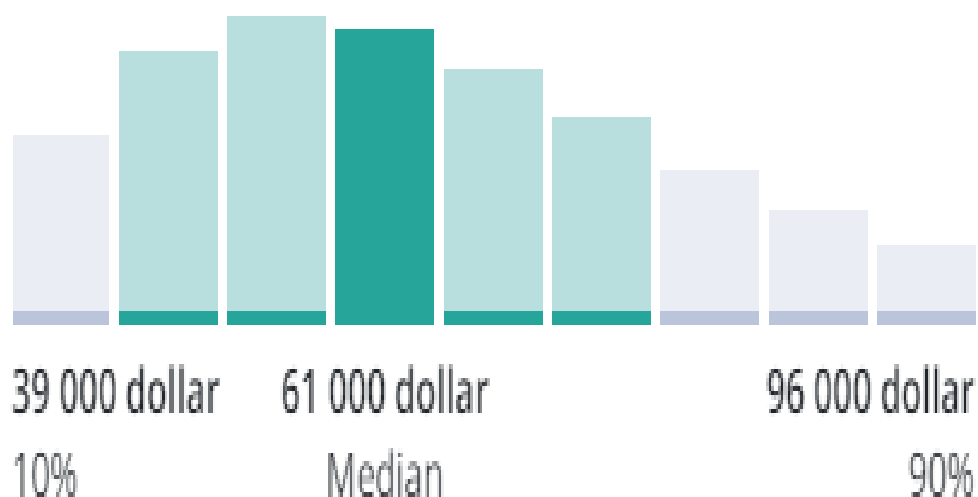
AQShda 2022-yilda sugʻurta anderryterlari soni 122 018 kishini tashkil etgan (62,4 % ayollar va 37,6 % erkaklar). Bu koʻrsatkich 2014-yilda 104 942 tani va 2022-yilda 122 018 tani tshkil etib, 2014-2022 yillar oraligʻida oʻrtacha yillik 16,3 % oʻsishni nazarda tutadi.

Eng katta ishchi kuchini, jamlagan yosh diapazonlari 35 dan 39 yoshgacha (16 173 kishi), 30 dan 34 yoshgacha (15 906 kishi) va 25 dan 29 yoshgacha (14 707 kishi). Ular orasida jami ishchi kuchining 38,5 foizi jamlangan⁸¹.

Kris Kolmar tomonidan asos solingan AQShdagi mashhur Zippia kompaniyasi maʼlumotlari tahlili asosida AQSh sugʻurta sektorida xizmat qilayotgan sugʻurta anderryterlari faoliyati oʻrganildi. AQShda sugʻurta anderryteri sifatida ishlash uchun asosan bakalavr diplomi hamda ish joyida amaliyotchi sifatida 6 oydan 1 yilgacha malaka oshirish kerak boʻladi.

⁸⁰ <https://www.statista.com/statistics/194233/aggregate-number-of-insurance-employees-in-the-us/>

⁸¹ <https://datausa.io/profile/soc/insurance-underwriters#>

3.28-rasm. AQShda Sugʻurta anderrayterlarining oʻrtacha yillik ish haqi fondi⁸²

AQShdagi anderrayterlarning 65,39 foizi bakalavr darajasiga ega boʻlib, ulardan 15,4 foizi oʻrta taʼlim darajasiga ega va ularning 7,4 foizi maktabni tamomlaganlar hisoblanadi.

AQShda anderrayterlarning oʻrtacha bir yillik ish haqi fondi 61 751 AQSh dollarini tashkil etib, soatiga oʻrtacha 30 AQSh dollari toʻlanadi. Anderrayterlar yangi ishga olingan va hali malaka tajribasi mavjud boʻlmasa, yillik 39 000 AQSh dollari ish haqi fondiga ega boʻlishi mumkin, agar anderrayterning malaka tajribasi koʻp yillik boʻlsa, yiliga oʻrtacha 96 000 AQSh dollari miqdoridagi ish haqi fondiga ega boʻladi.

Anderrayterlar ish haqiga joylashuv, diplom va amaliy tajriba singari omillar oʻz taʼsirini koʻrsatadi. Masalan, AQShning Nyu-York shtatida oʻrtacha yillik ish haqi fondi 81 909 AQSh dollari, shuningdek, Massachusets shtatida 82 615 AQSh dollarini tashkil etib, boshqa shtatlarda bu koʻrsatkich ularga nisbatan past.

AQShda anderrayterlar, agar koʻp yillik tajribaga ega boʻlsa, shunga mos tarzda yuqoriroq ish xaqi fondiga ega boʻlishini kuzatishingiz mumkin.

Sohada xizmat sugʻurta texnologiyalarining amaliyotga joriy qilinishi singari omillar anderrayterlar bandligiga oʻz taʼsirini koʻrsatadi.

⁸² <https://www.zippia.com/underwriter-jobs/>

AQShda amaliy tajribasiga asosan Sug'urta anderrayterining ish haqi fondi⁸³

№	Tajriba darajasi	Bir yillik Ish Haqi	Bir soatga ish haqi
1.	Kirish darajasidagi anderrayter	35 600 dollar	17,12 dollar
2.	O'rta darajadagi anderrayter	60 200 dollar	28,95 dollar
3.	Yuqori darajadagi anderrayter	105 000 dollar	50,42 dollar

MDH davlatlari, jumladan, Rossiyada anderrayterlar yiliga o'rtacha 1 112 330 rubl (12 066,6 doll.) ish haqi oladi. Bir yillik ishi haqi miqdorini eng past ko'rsatkichi 524 400 rubl (5 688,86 doll.) bo'lib, eng yuqori ko'rsatkichi 1 765 300 rublni (19 150,5 doll.) tashkil etadi. Sug'urta anderrayterlarining bir oylik o'rtacha ish haqi 92 691 rubl (1 005,54 doll.).

Sug'urta anderrayterlariga uy-joy va transport uchun imtiyozlar ham mavjud. Rossiyada sug'urta anderrayterlari ish haqi fondiga ularni amaliy ish staji va qaysi hududda faoliyat yuritishi singari omillar ta'sir ko'rsatadi.

Moskvada sug'urta anderrayteri uchun o'rtacha ish haqi 1 180 700 rublni tashkil qiladi. Bu shuni anglatadiki, aholining taxminan 50 foizi 1 180 700 rubldan kam maosh oladi, 50 foizi esa 1 180 700 rubldan ortiq maosh oladi. Demak, sug'urta anderrayterining ish haqi mamlakat aholisining o'rtacha ish haqidan kam emas.

O'rtacha ish haqi – umumiy aholi soniga qarab adolatli ish haqi to'lanayotganligini bilish uchun foydalanish mumkin bo'lgan ko'rsatkichlar. Agar maoshingiz o'rtacha maoshdan yuqori bo'lsa, siz boshqalarga nisbatan yaxshi ishlaysiz. Agar sizning o'rtacha maoshingiz jami aholi oladigan o'rtacha maoshdan past bo'lsa, bu sizga etarlicha yaxshi maosh to'lanmayotgani bildiradi.

Rossiyada sug'urta anderrayterining ish staji, amaliy tajribasiga ko'ra, ish haqi fondi oshib boradi. Sug'urta anderrayteri ikki yildan kam tajribaga ega bo'lsa, bir oyga o'rtacha 603 400 rubl miqdorida daromad olishini kutishi mumkin.

⁸³ <https://www.zippia.com/underwriter-jobs/>

Sugʻurta anderrayteri ikki yildan besh yilgacha boʻlgan tajriba bilan oʻrtacha bir oyga 832 000 rubl ish haqi olishi mumkin. Sugʻurta anderrayteri sifatida besh yildan oʻn yilgacha boʻlgan ish tajribasi ega sugʻurta anderrayterining oʻrtacha bir oylik ish haqi fondi 1 184 200 rublni tashkil qiladi.

Rossiyada agar siz oʻn yildan ortiq tajribaga ega sugʻurta anderrayteri boʻlsangiz, oʻrtacha bir oylik ish haqingiz 1 440 700 rublni tashkil qiladi. Sugʻurta anderrayteri 15 yildan 20 yilgacha ish tajribasiga ega boʻlsa, oʻrtacha bir oylik ish haqi 1 524 300 rubl olishi mumkin. Agar 20 yildan ortiq ishlagan sugʻurta anderrayteri boʻlsa, u uchun kutilayotgan oʻrtacha bir oylik ish haqi 1 655 500 rublgacha boʻladi.

Rossiyada sugʻurta anderrayteri sifatida faoliyat yuritish uchun bakalavr darajasidagi diplom egalari ijobiy qabul qilinadi.

Shuningdek, oʻrta maxsus texnikum va kollejlarni tamomlagan mutaxassislar ham sugʻurta anderrayteri sifatida faoliyat yuritmoqda.

3.29-rasm. Rossiyada sugʻurta anderrayterlarining ish stajiga bogʻliq oylik maosh koʻrsatkichlari⁸⁴

Bakalavr darajali sugʻurta anderrayterining bir yillik oʻrtacha ish haqi miqdori 1 450 700 rublni (15 737,6 doll.) etib, oʻrta maʼlumotli sugʻurta anderrayterining bir yillik oʻrtacha ish haqi fondi 756 700 rublni (8 208,91doll.) qariyb bakalavrdan bir barobarga kam ish haqi fondiga ega boʻlishi mumkin.

⁸⁴ <https://worldsalaries.com/average-insurance-underwriter-salary-in-moscow/russia/>

Rossiyada sugʻurta anderrayteri sifatida faoliyat yuritayotgan ayol xodim bir yilga oʻrtacha 904 700 rubl (9814.46 doll.) ish haqi oladi, anderrayter boʻlib ishlayotgan erkaklarning yillik oʻrtacha ish haqi fondi 960 900 rublni (10421.1 doll.) tashkil etib, erkak xodim 6 foizga koʻproq maosh olishi kuzatiladi. Rossiyada sugʻurta anderrayterining oʻrtacha ish haqi fondi har 17 oyda 10 foizga oshib borishi kuzatiladi. Rossiyada barcha kasblar va sohalar boʻyicha oʻrtacha ish haqi fondi har 17 oyda 8 foizga oshib boradi.

Qozogʻiston Respublikasida 2024-yilda hayot sugʻurtasi boʻyicha anderrayter bir yilga oʻrtacha 7 338 037 tanga (16 237.2 doll) miqdorida ish haqi fondiga ega. Qozogʻistonda faoliyat yuritayotgan hayot anderrayterlari soatiga 3528 tanga (7.8 doll) haq olmoqda. Shunindek umumiy sugʻurta tarmogʻida faoliyat yurituvchi sugʻurta anderrayterining bir yillik ish haqi fondi 7 849 125 tangani, baxtsiz hodisalardan sugʻurtalash boʻyicha anderrayter 7 612 400 tangani tashkil etadi⁸⁵.

Sugʻurta anderrayterlari faoliyati boʻyicha xorijiy davlatlar tajribasining tahlili asosida xulosa qilsak, sugʻurta anderrayteri sugʻurta sektoridagi asosiy lokomotiv faoliyatini yuritish bilan bir qatorda risklarni sugʻurtaga qabul qilish, risklarni baholash, risklarni nazorat qilish boʻyicha kerakli qarorlarni chiqaruvchi professionallar hisoblanadi.

Ilmiy ishimiz tahlillarida biz rivojlangan davlatlarda sugʻurta anderrayterlariga berilayotgan ish haqi va imtiyozlar keng ekanligini koʻrdik. Chunki anderrayting tizimi sugʻurta faoliyatining lokomotivi hisoblanishi va yuqorida taʼkidlangan tajribalarni Oʻzbekistondagi sugʻurta tashkilotlarida qoʻllanish boʻyicha tavsiyalar berdik.

Dunyo mamlakatlarida sugʻurta anderrayterlariga berilayotgan yillik oʻrtacha ish haqi miqdorining hajmi mazkur mamlakatlarda sugʻurta faoliyatini tashkil etilishda sugʻurta anderrayting tizimining oʻrnini belgilab bermoqda, desak mubolagʻa boʻlmaydi. Bu jadvalga respublikamizda faoliyat yuritayotgan

---

⁸⁵<https://www.eri.com/salary/job/life-insurance-underwriter/kazakhstan>. ERI Iqtisodiy Tadqiqotlar Instituti

anderrayterlar ish haqi fondi bilan bog‘liq ma’lumotlar kiritilmasligiga sabab O‘zbekistonda bu ko‘rsatkich ancha past ekanligi bilan bo‘g‘liq.

3.9-jadval

Dunyo mamlakatlarida 2024-yilda Sug‘urta anderrayterlariga berilayotgan ish haqi fondi (AQSh dollarida)⁸⁶

№	Mamlakat nomi	Bir yillik o‘rtacha ish haqi, doll.
1.	AQSH	61 751,7
2.	Fransiya	50 625,1
3.	Germaniya	62 678,9
4.	Yaponiya	47 440,2
5.	Janubiy Korea	59 411,5
6.	Kanada	59 525,1
7.	Xitoy	32 319,1
8.	Rossiya	15 737,6
9.	Angliya	55 295,3
10.	Qozog‘iston	16 237,2

Ilmiy ishimizdagi taklif va tavsiyalar mamlakatimiz ko‘rsatkichlarining oshishi va kelajakda anderrayterlar faoliyatini rivojlantirish uchun xizmat qiladi degan umiddamiz.

3.3-§. Sug‘urta anderrayterlari xizmatining ARIMA modeli asosida prognozlash va rejalashtirish

Sug‘urta anderraytingini prognozlash sug‘urta industriyasining asosi hisoblanadi va kompaniyalar moliyaviy barqarorligini ta’minlash uchun imkon yaratadi. Sug‘urta sohasida prognozlash uzoq muddatli strategik qarorlar uchun zarur bo‘lib, kompaniyalar kelajakdagi talab darajasini qondirish va xizmat ko‘rsatishni samarali boshqarishga tayyor bo‘lishini belgilaydi⁸⁷.

Regressiyali algoritmlar sug‘urta xarajatlarini to‘g‘ri prognozlab, risklarni yaxshi baholash, narx strategiyasini belgilash va raqobatdoshlikni ta’minlashi

⁸⁶ <https://www.eri.com/salary/job/life-insurance-underwriter> / ERI Iqtisodiy Tadqiqotlar Instituti

⁸⁷ Steptoe, H., Souch, C., & Slingo, J. (2022). Advances in numerical weather prediction, data science, and open-source software herald a paradigm shift in catastrophe risk modeling and insurance underwriting. *Risk Management and Insurance Review*, 25(1), 69-81.

mumkin⁸⁸.

Sugʻurta anderrayingini prognozlashning koʻp qirrali iqtisodiy ahamiyati uning risklarni boshqarish, bozor barqarorligi va iqtisodiy oʻsishdagi rolini koʻrsatadi. Anderrayingni prognozlash, risklarni boshqarish, potensial daʼvolar va yoʻqotishlarni aniq prognozlash orqali kompaniyalar riskning haqiqiy darajasini belgilash mumkin.

Sugʻurta anderrayerlari xizmatini prognozlash boʻyicha koʻplab xorijlik olimlar tomonidan *ilmiy nazariy* hamda *ekonometrik* tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, taniqli olimlar Angliya va Verral oʻz tadqiqotlarida sugʻurta faoliyati prognozida umumlashtirilgan chiziqli modellarni (GLM) qoʻllaganlar. Olimlar Sugʻurtadaʼvolari va jiddiyligini prognozlashda anderrayerlarga riskni baholash uchun ishonchli vositani taqdim etganlar. Ularning tadqiqotlari koʻrsatdiki, GLM modellari har xil turdagi maʼlumotlarni tarqatish bilan shugʻullanishi mumkin, bu turli Sugʻurtaliniyalari uchun keng koʻlamli imkoniyatlarni oshiradi⁸⁹.

Bohnert A. va boshqalar sugʻurta toʻlovlari xarajatlarini prognozlash uchun (ARIMA) modellaridan foydalanganlar. Tadqiqotchilar daʼvo maʼlumotlaridagi vaqtinchalik bogʻliqlikni qoʻlga kiritishda ARIMA modellarining samaradorligini qayd etganlar. Oʻtgan daʼvolarni toʻgʻri modellashtirish orqali anderrayerlarga kelajakdagi daʼvolarni yuqori aniqlik bilan prognozlash uchun asos yaratgan⁹⁰.

Biyener va boshqalar oʻz tadqiqotlarida anderraying xizmatlari rentabelligiga taʼsir qiluvchi omillarni tahlil qilish uchun panel maʼlumotlar ekonometrik modellarini qoʻllaganlar. Olimlar tadqiqotlarida sugʻurta kompaniyalari oʻrtasida kuzatilmagan heterojenlikni hisobga olish uchun qatʼiy taʼsirlar va tasodifiy taʼsirlar modellaridan foydalanganlar⁹¹.

---

⁸⁸ Yao, L., Lin, Y., Mo, Y., & Wang, F. (2023). Performance Evaluation of Financial Industry Related Expense Forecasting Using Various Regression Algorithms for Machine Learning. *Highlights in Science, Engineering and Technology*, 57, 235-241.

⁸⁹ England, P. D., & Verrall, R. J. (2002). Stochastic claims reserving in general insurance. *British Actuarial Journal*, 8(3), 443-518.

⁹⁰ Bohnert, A., Gatzert, N., & Kolb, A. (2016). Assessing inflation risk in non-life insurance. *Insurance: Mathematics and Economics*, 66, 86-96.

⁹¹ Biener, C., & Eling, M. (2011). The performance of microinsurance programs: A data envelopment analysis. *Journal of Risk and Insurance*, 78(1), 83-115.

Xorijiy o'rganishlar prognozlashda shartnomalar soni, da'volarni qaytarish koeffitsiyenti, kapital tuzilishi, andarrayting rentabelligi, risk, mahsulotni diversifikatsiya qilish, rentabellik, yo'qotishlarning o'zgaruvchanligi, qayta sug'urtalash narxi, qayta sug'urta industriyasining moliyaviy kuchi va makroiqtisodiy sharoitlar singari omillar sifatida qo'llab kelinmoqda⁹².

Biz kelgusi to'rt yil uchun "O'zbekinvest" eksport-import sug'urta kompaniyasi andarrayting xizmatini asosiy faoliyatining **ARIMA** modeli asosida prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqdik.

Hozirgi kunda moliyaviy institutlar samaradorligi va aniqligi tufayli milliy iqtisodiyotdagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni prognozlashda ARIMA modelidan foydalanilmoqda⁹³.

ARIMA modeli yalpi ichki mahsulot (YaIM) va inflyatsiya darajasi singari ko'rsatkichlarni prognozlash uchun turli tadqiqotlarda muvaffaqiyatli qo'llanilib, qaror qabul qilish jarayonlari uchun asosiy tushunchalarni taqdim etadi⁹⁴.

ARIMA modeli, moliya institutlari, investitsiyalar, jamg'armalar va makroiqtisodiy jarayonlar bo'yicha asoslangan qarorlar qabul qilishi mumkin, natijada rejalashtirish, kuzatuv va monitoringni yaxshilashga olib keladi.

ARIMA modelining turli xil vaqt seriyalari ma'lumotlari bilan ishlash va aniq prognozlarni yaratish qobiliyati uni moliya va sug'urta bozorlarini tahlil qilish va prognozlash uchun kuchli vositaga aylantiradi, bu manfaatdor tomonlarga iqtisodiy tendentsiya va tebranishlarni yuqori darajadagi aniqlik va ishonch bilan oldindan bilish imkonini beradi⁹⁵.

Ekonometrik tadqiqotlarda prognozlangan qiymatlar va haqiqiy natijalar o'rtasidagi moslik darajasi aniqlikni baholash uchun juda muhimdir. Aniqlikni baholash modelning iqtisodiy jarayonlarni prognozlashdagi iqtisodiy

---

⁹² Chernyakov, M., Chernyakova, M., Chernyakova, I., Gromov, S., & Mokhtarzada, S. S. (2021). Forecasting the Agricultural Risk Insurance System Parameters. In SHS Web of Conferences (Vol. 110, p. 04010). EDP Sciences.

⁹³ Shahjakhon, A. (2023). CONSTRUCTION AND FORECASTING ECONOMETRIC MODELS OF MACROECONOMIC INDICATORS BASED ON INTERNATIONAL STANDARDS OF THE NATIONAL ACCOUNTING SYSTEM. EPRA International Journal of Economic and Business Review (JEER), 11(6), 15-20.

⁹⁴ Liu, Y., Chen, X., Wang, Q., Zhu, L., & Zhou, Z. (2022). Forecast and Analysis of National GDP in China Based on ARIMA Model. Academic Journal of Science and Technology, 3(2), 78-83.

⁹⁵ Anzhela, Y., Petrova., Margarita, Deyneka. (2022). Arima-models: modeling and forecasting prices of stocks. Internauka, doi: 10.25313/2520-2294-2022-2-7921

samaradorligikni baholash uchun prognozlangan natijalarni kuzatilgan hamda amalga oshirilgan qiymatlar bilan solishtirishni o'z ichiga oladi.

Ekonometrik modellar iqtisodiy hodisalarni tahlil qilish va prognozlashda qo'llaniluvchi statistik usullardir⁹⁶. Ekonometrik modellar prognoz natijalarini ishlab chiqaradi, ular tarixiy ma'lumotlar va model spetsifikatsiyalaridan olingan kelajakdagi qiymatlarning prognozlari hisoblanadi⁹⁷. Bu natijalar turli iqtisodiy sharoitlarda qaror chiqarish uchun asos bo'ladi.

Ko'plab xorijlik olimlar ilmiy tadqiqotlari orqali ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni prognozlashda ARIMA modelini qo'llamoqdalar.

Jorj Box va Gwilim Jenkinsning "Vaqtli qatorlar tahlili: prognozlash va nazorat qilish" nomli tadqiqotlarida iqtisodiy prognozlashda ARIMA modellaridan foydalanishga asos solganlar⁹⁸. Olimlar ARIMA metodologiyasini ishlab chiqib, bu vaqtli qatorlar ma'lumotlari uchun modellarni aniqlash, baholash va tekshirish uchun tizimli yondashuvni ta'minlaganlar. Bu tadqiqot natijalari iqtisodiy prognozlashga katta ta'sir ko'rsagan.

Xorijlik iqtisodchi olimlar Nelson va Plosserlar "Makroiqtisodiy vaqtli qatordagi tendensiyalar va tasodifiy yurishlar: ba'zi dalillar va oqibatlar" nomli ilmiy ishlanmasida AQShda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning vaqt seriyalari ma'lumotlarini tahlil qilishda ARIMA modellaridan foydalanganlar va ko'plab iqtisodiy omillarning iqtisodiy tebranishlarini tushunish va uzoq muddatli prognozlash uchun ta'sir ko'rsatadigan stoxastik tendentsiyaga amal qilganlar⁹⁹.

Xususan, S.H. Shih Xitoyning ishlab chiqarish PMI indeksini prognozlash uchun bir nechta ARIMA modellarini qo'llagan, bu modelning iqtisodiy tendentsiyalarni aniqlashda samaradorligini ko'rsatgan¹⁰⁰.

---

⁹⁶ Ghysels, E., & Marcellino, M. (2018). Applied economic forecasting using time series methods. Oxford University Press.

⁹⁷ Elliott, G., & Timmermann, A. (2008). Economic forecasting. *Journal of Economic Literature*, 46(1), 3-56.

⁹⁸ Box, G. E., Jenkins, G. M., Reinsel, G. C., & Ljung, G. M. (2015). *Time series analysis: forecasting and control*. John Wiley & Sons.

⁹⁹ Nelson, C. R., & Plosser, C. R. (1982). Trends and random walks in macroeconomic time series: some evidence and implications. *Journal of monetary economics*, 10(2), 139-162.

¹⁰⁰ Shih, S. H. (2008). *Forecasting models for economic and environmental applications*. University of South Florida.

Taniqli iqtisodchi olim Yang Du ARIMA modelining prognozlash aniqligini Shanxay fond birjasi fondi indeksidagi boshqa modellar bilan taqqoslab, ARIMA modelining fond bozorlari uchun qisqa muddatli prognozlashda foydali ekanligini ta’kidlagan¹⁰¹.

Xitoylik olimlar Lu, Vang va Vang tomonidan olib borilgan tadqiqot ARIMA modelini AQSh chakana savdo kompaniyalari aksiyalari narxlari tendentsiyalarini prognoz qilish uchun qo‘llashga qaratilgan bo‘lib, bu modelning COVID-19 pandemiyasi davrida sanoat barqarorligini tahlil qilishda amaliyligi va samaradorligini namoyish etadi¹⁰².

Yevropalik iqtisodchilar Jeyms Stok va Mark Uotson Jeyms Stok va Mark Uotson iqtisodiy faollikni kuzatuvchi indeksni ishlab chiqish uchun ARIMA modelidan qo‘llaganlar¹⁰³. Olimlar ilmiy tadqiqotlarida iqtisodiy sharoitlar uchun yetakchi va tasodifiy ko‘rsatkichlarni yaratishda modelning foydaliligini ko‘rsatganlar.

Xorijlik iqtisodchi olim Endryu Xarvining tadqiqotida (“Prognozlash, tizimli vaqt seriyasi modellari va Kalman filtri”) ARIMA modellarining prognoz qilishda qulay moslashuvchanligi ta’kidlagan¹⁰⁴.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilgan ilmiy ishlanmalar ARIMA modelining ekonometrik tadqiqotlardagi muhim rolini ko‘rsatadi. Ular makroiqtisodiy tendentsiyalar va moliya bozorining o‘zgaruvchanligidan tortib iqtisodiy ko‘rsatkichlarni ishlab chiqishgacha bo‘lgan turli ijtimoy-iqtisodiy hodisalarni tahlil qilishda modelning ko‘p qirraliligini namoyon etadi.

Ekonometrik tadqiqotlarda ARIMA (AutoRegressive Integrated Moving Average) modeli, turli ilmiy maqolalarda muhokama qilinganidek, vaqt seriyalarini

---

¹⁰¹ Du, Y. (2022, December). A time series forecasting system based on ARIMA for industrial big data. In International Conference on Computer, Artificial Intelligence, and Control Engineering (CAICE 2022) (Vol. 12288, pp. 17-21). SPIE.

¹⁰² G., Kleiner. (2023). Evidence-based modeling as a perspective tool for scientific research of socio-economic processes. *Èkonomika i upravlenie: problemy, rešeniâ*, 6/2(138):5-16. doi: 10.36871/ek.up.p.r.2023.06.02.001

¹⁰³ Stock, J. H., & Watson, M. W. (1989). New indexes of coincident and leading economic indicators. *NBER macroeconomics annual*, 4, 351-394.

¹⁰⁴ Harvey, A. C. (1990). *The econometric analysis of time series*. Mit Press.

tahlil qilish va prognoz qilish uchun ekonometrik tadqiqotlarda keng qoʻllaniladigan kuchli statistik usuldir¹⁰⁵.

Bu model avtoregressiv (AR)¹⁰⁶, farqlash (I Integrated)¹⁰⁷ va harakatlanuvchi oʻrtacha (MA)¹⁰⁸ komponentlarini vaqtga bogʻliq maʼlumotlarda namunalarni olish va prognozlash uchun birlashtiradi va bu uni tarixiy kuzatishlar asosida kelajakdagi qiymatlarni tushunish va prognozlash uchun qimmatli vositaga aylantiradi.

Tadqiqotchilar ARIMA modellarini YaIM, foiz stavkalari va kriptovalyuta qiymatlari singari turli iqtisodiy koʻrsatkichlarga tatbiq etib, uning koʻp qirraliligi va turli iqtisodiy kontekstlarda tendentsiyalarni aniqlash va prognoz qilish samaradorligini namoyish etdi. Shuningdek, tadqiqotlar aniq prognozlarni taʼminlash uchun tegishli ARIMA parametrlarini tanlash muhimligini taʼkidlab, model tanlash va baholashda AIC, BIC va birlik ildiz¹⁰⁹ testlari singari diagnostik testlarning ahamiyatini qayd etadi.

ARIMA modelidagi avtoregressiv (AR) komponenti vaqt seriyasining kelgusi qiymati uning oldingi qiymatlarining chiziqli birikmasi ekanligini, ARIMA(p, d, q) modelidagi “p” parametri kechikishlar sonini ifodalaydi¹¹⁰.

AR modellari uchun mos kechikish tartibini tanlash juda muhim, buning uchun taklif qilingan AIC, BIC va APCV kabi usullari qoʻllaniladi¹¹¹.

Shu bilan birga, vaqtga bogʻliq avtoregressiv modellar statsionar ARMA modellariga alternativa taklif etadi, bu yondashuv boʻyicha parametrik baholash uchun turli nazariyalar ishlab chiqilgan¹¹².

---

¹⁰⁵ Upadhyay, H. P., & Pradhan, B. L. (2023). Forecasting GDP of Nepal using Autoregressive Integrated Moving Average (ARIMA) Model. *International Journal of Silkroad Institute of Research and Training*, 1(1), 2-7.

¹⁰⁶ Shumway, R. H., Stoffer, D. S., Shumway, R. H., & Stoffer, D. S. (2017). ARIMA models. *Time series analysis and its applications: with R examples*, 75-163.

¹⁰⁷ Lai, Y., & Dzombak, D. A. (2020). Use of the autoregressive integrated moving average (ARIMA) model to forecast near-term regional temperature and precipitation. *Weather and Forecasting*, 35(3), 959-976.

¹⁰⁸ Shumway, R. H., Stoffer, D. S., Shumway, R. H., & Stoffer, D. S. (2017). ARIMA models. *Time series analysis and its applications: with R examples*, 75-163.

¹⁰⁹ Zhang, Y., & Meng, G. (2023, March). Simulation of an adaptive model based on AIC and BIC ARIMA predictions. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 2449, No. 1, p. 012027). IOP Publishing.

¹¹⁰ Han, C. (2022). Cross-validation for autoregressive models.

¹¹¹ Azrak, R., & Mélard, G. (2022). Autoregressive Models with Time-Dependent Coefficients—A Comparison between Several Approaches. *Stats*, 5(3), 784-804.

¹¹² Yunyi, Zhang., Dimitris, N., Politis. (2021). Statistical inference on \$AR(p)\$ models with non-i.i.d. innovations. *arXiv: Statistics Theory*,

ARIMA modelida Integrated (I) komponenti statsionarlikka erishish uchun vaqt seriyalari ma'lumotlarini farqlashni o'z ichiga oladi. Statsionarlik vaqtli ketma-ketliklarni tahlil qilishda hal qiluvchi xususiyat, chunki u seriyalarning o'rtacha va dispersiya singari statistik xususiyatlari vaqt o'tishi bilan doimiy modellashtirish jarayonini soddalashtiradi. ARIMA modelidagi farqlovchi parametr "d" statsionarlikka erishish uchun qatorlarni necha marta farqlash kerakligini ko'rsatadi¹¹³.

ARIMA modelida harakatlanuvchi o'rtacha (MA) komponenti o'tmishdagi prognoz xatolarini kelajakdagi prognozlarga kiritish orqali vaqtli qatorlardagi ma'lumotlarning qisqa muddatli tebranishlarini yumshatadi. Shu bilan birga, "q" parametri model o'z ichiga olgan kechikkan prognoz xatolar sonini belgilaydi.

ARIMA modelining umumiy shakli ARIMA (p, d, q) sifatida belgilanadi, bunda "p" avtoregressiv komponentni, "d" farqlovchi komponentni, "q" esa harakatlanuvchi o'rtacha komponentni bildiradi¹¹⁴.

Bu model prognozlash va ma'lumotlarning asosiy naqshlarini tushunish uchun vaqt seriyasini tahlil qilishda keng qo'llaniladi. U barcha stoxastik jarayonlarni avtoregressiv harakatlanuvchi o'rtacha jarayonlar bilan tasvirlash mumkin degan taxminga asoslanadi. Shu nuqtayi nazardan, o'tgan davrlarni tushunishda keyingi davrlar haqida qimmatli tushunchalar beradi. ARIMA modelining ekonometrik tenglamasi, xususan:

ARIMA modelining formulasi uchta komponentni o'z ichiga oladi: AutoRegressive (AR)¹¹⁵, Integrated (I)¹¹⁶ va Moving Average (MA)¹¹⁷.

Avtoregressiv (AR) qismi hamda modelning AR qismi o'zgaruvchining kechikkan (o'tmish) qiymatlari bo'yicha regressiya qilishni o'z ichiga oladi.

---

¹¹³ Beran, J. (1995). Maximum likelihood estimation of the differencing parameter for invertible short and long memory autoregressive integrated moving average models. *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Methodological)*, 57(4), 659-672.

¹¹⁴ (2023). ARIMA(p, d, q)(P, D, Q)F Modeling and Forecasting. 245-312. doi: 10.1017/9781108942812.007

¹¹⁵ Priyadarshini, E. (2015). A comparative analysis of prediction using Artificial Neural network and autoregressive integrated moving average. *ARPJ Journal of Engineering and Applied Sciences*, 10(7), 3078-3081.

¹¹⁶ Nalawade, N. S., & Pawar, M. M. (2015, December). Forecasting telecommunications data with autoregressive integrated moving average models. In *2015 2nd International Conference on Recent Advances in Engineering & Computational Sciences (RAECS)* (pp. 1-6). IEEE.

¹¹⁷ van Rossum, H. H. (2019). Moving average quality control: principles, practical application and future perspectives. *Clinical Chemistry and Laboratory Medicine (CCLM)*, 57(6), 773-782.

Bu yerda p kiritilgan laglangan qiymatlar sonini ifodalaydi.

$$AR(p): Y_t = \phi_1 Y_{t-1} + \phi_2 Y_{t-2} + \dots + \phi_p Y_{t-p} + \epsilon_t, \quad (1)$$

bu yerda: Y_t – vaqtli qatorining t vaqtidagi qiymati; Φ_i – AR qismining parametrlari; ϵ_t – t vaqtdagi hatolik atamasi

Integratsiyalashgan (I) qism:

Modelning I qismi ma'lumotlarni statsionar qilish uchun farqlashni o'z ichiga oladi. Bu erda d statsionarlikka erishish uchun qatorga qo'llaniladigan farqlash operatsiyalari sonini ifodalaydi.

$$I(d): Y_t' = \Delta^d Y_t = (1-B)^d Y_t, \quad (2)$$

bu yerda: Δ – farqlovchi operator; B – $BY_t = Y_{t-1}$ ning orqaga siljish operatori.

Harakatlanuvchi o'rtacha (MA) qismi: MA qismi xato atamasini o'tgan xato atamalarining chiziqli birikmasi sifatida modellashni o'z ichiga oladi¹¹⁹.

q - tartibi kechikkan xato atamaları sonini bildiradi.

$$MA(q): Y_t = \epsilon_t + \theta_1 \epsilon_{t-1} + \theta_2 \epsilon_{t-2} + \dots + \theta_q \epsilon_{t-q} \quad (3)$$

ϵ_t – t vaqtdagi hatolik atamasi

θ_i – MA qismining parametirini anglatadi.

Birlashtirilgan ARIMA modeli

Uch komponentni birlashtirgan holda ARIMA(p,d,q) modeli quyidagicha ifodalanadi.

$$(1 - \phi_1 B - \phi_2 B^2 - \dots - \phi_p B^p)(1 - B)^d Y_t = (1 + \theta_1 B + \theta_2 B^2 + \dots + \theta_q B^q) \epsilon_t \quad (4)$$

Buni soddalashtirib, biz quyidagil ko'rinishga keltiramiz:

$$Y_t' = \alpha + \phi_1 Y_{t-1}' + \phi_2 Y_{t-2}' + \dots + \phi_p Y_{t-p}' + \epsilon_t + \theta_1 \epsilon_{t-1} + \theta_2 \epsilon_{t-2} + \dots + \theta_q \epsilon_{t-q} \quad (5)$$

bu yerda: Y_t' – d farqlash amallarini qo'llagandan keyin farqlangan qator; p – modeldagi kechikish kuzatuvlari soni (AR komponenti); d – kuzatuvlar necha

¹¹⁸ Hamilton, J. D. (2018). Why you should never use the Hodrick-Prescott filter. Review of Economics and Statistics, 100(5), 831-843.

¹¹⁹ Aradhya, G., Rao, A. C. S., & Mastan Mohammed, M. D. (2019). A novel hybrid approach for time series data forecasting using moving average filter and ARIMA-SVM. In Emerging Technologies in Data Mining and Information Security: Proceedings of IEMIS 2018, Volume 2 (pp. 369-381). Springer Singapore.

¹²⁰ Коршунов, М. К. (2015). Применение информационных технологий: учебное пособие.

¹²¹ Mukherjee, B. (2023). Prediction of influent composition in wastewater and sludge based on Statistical and Machine Learning models (Master's thesis, Oslomet-storbyuniversitet).

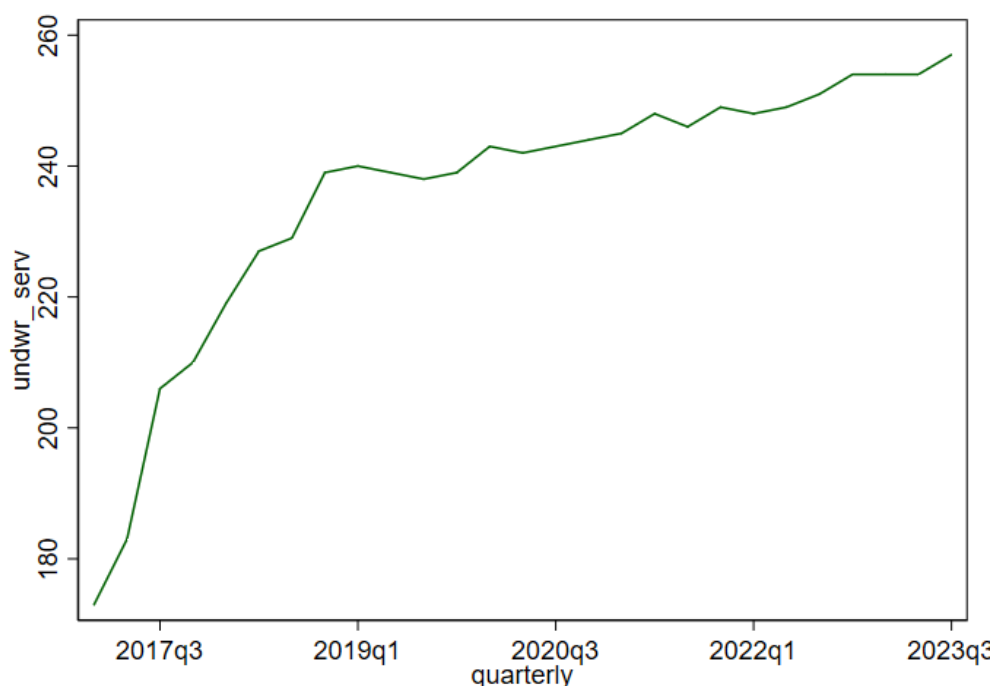

marta farqlanishini anglatadi (I komponent); q – harakatlanuvchi o‘rtacha aylananing o‘lchami (MA komponenti).

Ekonometrik tadqiqotni ishlab chiqishda “O‘zbekinvest” eksport-import sug‘urta kompaniyasining 2017-2023-yillar davomidagi choraklik ma’lumotlari asosida jami kuzatuvlar soni 27 tadan iborat **Sug‘urta anderrayting xizmati faoliyatining** kelgusi 4 yillik prognozi ishlab chiqilgan.

Sug‘urta anderrayterlari soni – (Bog‘liq o‘zgaruvchi)

Ekonometrik prognozning dastlabki bosqichida bog‘liq o‘zgaruvchining vaqt bo‘yicha tahliliy grafik chizmasi quyida keltirilgan (1-rasm).

3.30-rasm. Sug‘urta anderrayting xizmati faoliyatining vaqt bo‘yicha tahliliy grafik chizmasi¹²²

3.30-rasm tahlili ko‘rsatadiki, “O‘zbekinvest” EISK AJning anderrayterlari soni 2017-2023-yillar davomida o‘shish tendentsiyasini ko‘rsatgan. Unga ko‘ra, “O‘zbekinvest” kompaniyasida 2017-yildan 2023-yilgacha bo‘lgan davrda ko‘proq sug‘urta anderrayterlari jalb etilgan.

Shuningdek, 2019-yildan boshlab sug‘urta anderrayterlari soni muttasil ortib borgan, bu esa ushbu tashkilotda sug‘urta xizmatlariga talab ortganidan dalolat

¹²² Muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqildi.

beradi. Shuningdek, 2019-yildan boshlab anderrayterlar sonining oʻsishi izchil va uzluksiz boʻlganligi aniqlangan.

Bunday barqaror oʻsish “Oʻzbekinvest” tomonidan taqdim etilayotgan sugʻurta xizmatlariga talab ortib borayotganidan dalolat beradi. Asosan, koʻproq anderrayterlar ishlayotganligi sababli, bu koʻproq sugʻurta polisleri chiqarilishini anglatadi va kompaniya ushbu yuqori hajmdagi ishlarni boshqarish uchun koʻproq xodimlarga muhtoj, bu ularning xizmatlariga talabning yuqoriligini aks ettiradi.

Tadqiqot boʻyicha navbatdagi bosqichda sugʻurta anderrayting xizmati faoliyatida sugʻurta anderrayterlarning statsionarlik holati tekshirildi hamda uni aniqlashda Unit-Root testidan foydalanildi (3.9-jadval).

3.10-jadval
Sugʻurta anderrayting xizmati faoliyatining Unit-Root testi¹²³

Sugʻurta anderrayterlari soni	<i>Test Statistic</i>	<i>1 % Critical Value</i>	<i>5 % Critical Value</i>	<i>10 % Critical Value</i>	<i>p-value for Z(t)</i>
	-6.221	-3.743	-2.997	-2.629	0.0000

1-jadvalga koʻra, Sugʻurta anderrayterlari sugʻurta anderrayting xizmati faoliyatida hal qiluvchi vazifani bajaradi, bu **-6,221** qiymatining muhimligidan dalolat beradi. Bu natija koʻrsatadiki, bu qiymat statistik ahamiyatga ega **1 %**, **5 %** va **10 %** chegaralaridan past. Bundan tashqari, MakKinnon qiymati $Z(t)=0,0000$ bilan minimal boʻlib, bu testdan sugʻurta anderrayterlari soni statsionar ekanligini koʻrsatadi.

Vaqt qatorlarni tahlil qilishda statsionar ketma-ketlik vaqt oʻtishi bilan izchil statistik xususiyatlarni saqlab qoladi, bu esa ishonchli prognozlar va xulosalar chiqarish imkonini beradi.

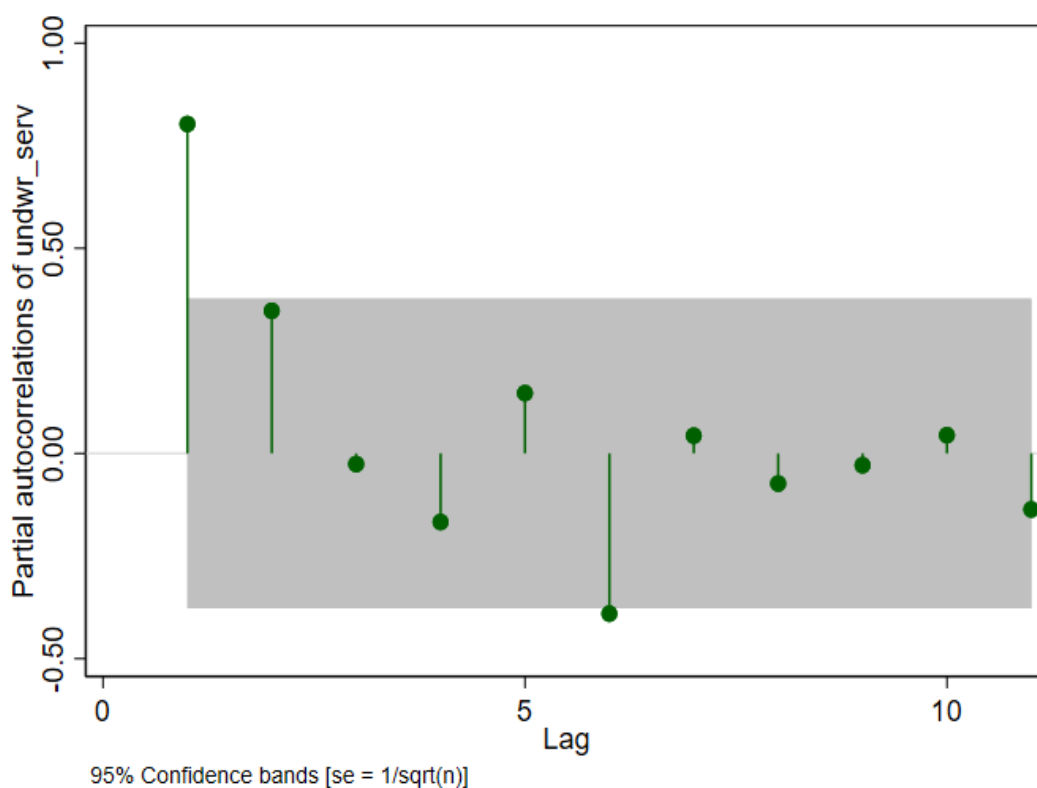
Unit-Root test natijalari va MacKinnon qiymati jami daromadning oʻsish surʼati statistik ahamiyatga ega ekanligini koʻrsatib, maʼlumotlarning statsionarligini tasdiqlaydi.

¹²³ Muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

Keyingi bosqichda ARIMA (p,d,q) parametrlari shakllantirildi va ARIMA tizimi yordamida ekonometrik modelni prognozlash uchun baholandi.

ARIMA ko'rsatkichlari ARIMA (p,d,q) parametrlari yordamida ishlab chiqilgan. Vaqt seriyalari ma'lumotlarining xarakteristikalarini asosida p,d,q uchun o'ziga xos qiymatlar aniqlangan. 1-jadvalga ko'ra, d=0 qiymati tanlangan, chunki vaqt seriyasi dastlabki differentsiatsiyadan keyin statsionar bo'lib, ARIMA modelining d parametri mos ekanligini ko'rsatadi.

Navbatdagi bosqichda modelning vaqtli qatorlar laglari orasidagi bilvosita korrelyatsiyani aniqlovchi p ning qiymati aniqlandi (2-rasm).

3.31-rasm. Modelning laglari orasidagi bilvosita korrelyatsiya grafigi¹²⁴

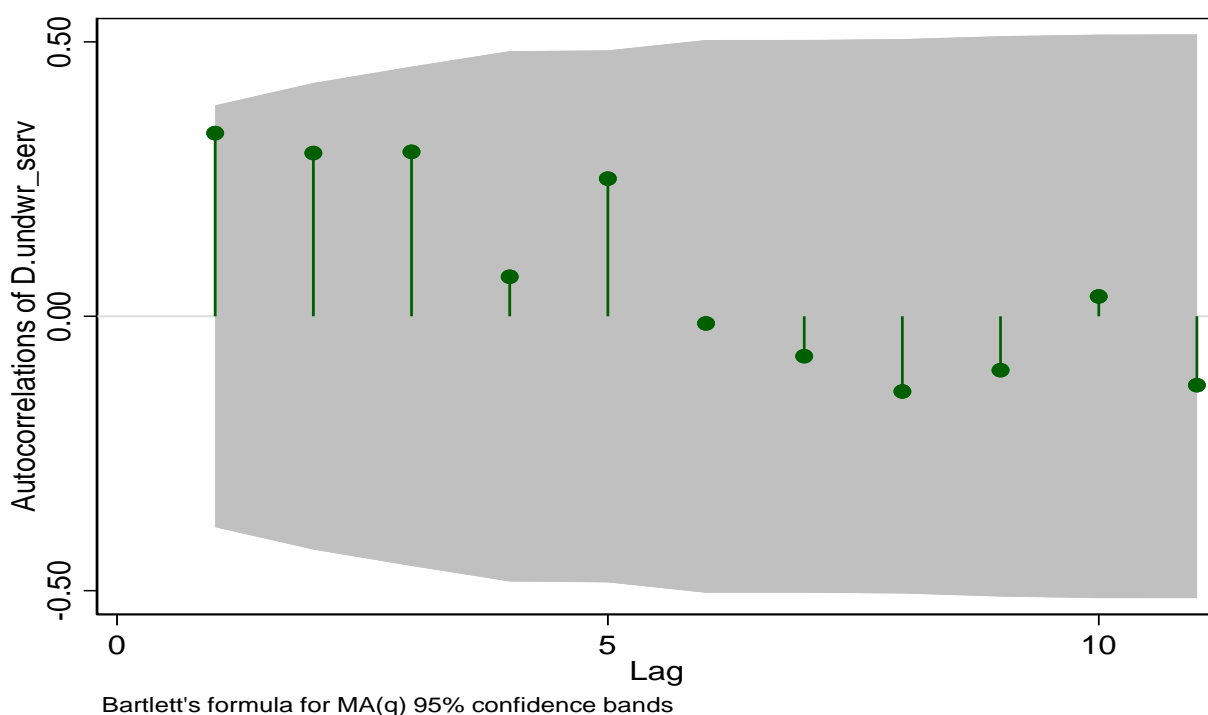
3.31-rasmga ko'ra, ikkita lagdan tashqari, boshqa barcha kechikishlar bilvosita korrelyatsiya tahlili kontekstida ishonch oraliqlarini ifodalagan. Unga ko'ra, aksariyat kechikishlar statistik ahamiyatga ega, chunki ular ishonch oralig'ida.

Ishonch oraliqlari bilan kechikishlarni moslashtirishning ahamiyatini tushunish ARIMA modellashtirishda muhim ahamiyatga ega. Bunday holda,

¹²⁴ Muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

1 yoki 2 p-qiyamatini qo‘llash maqsadga muvofiq. Aksariyat kechikishlar mos keladi, chunki ular ishonch oralig‘iga to‘g‘ri keladi va korrelyatsiya tahlili 1 yoki 2 da muhim p-qiyamatini ko‘rsatadi. Shuningdek, yakuniy qaror ma’lumotlarni, model diagnostikasi va boshqa tegishli mezonlarni to‘liq tushunishni hisobga olishi kerak.

ARIMA modelining navbatdagi bosqichida modelning laglari orasidagi bevosita korrelyatsiyani tasvirlovchi q ning qiymati aniqlangan (3.30-rasm).

3.32-rasm. Modelning laglari orasidagi bevosita korrelyatsiya grafigi¹²⁵

3.32-rasm modeldagi kechikishlar orasidagi aniq bog‘lanishni ko‘rsatadi, ular ishonch oralig‘iga to‘g‘ri keladi. Bu qiymatlardan birini tanlashni afzal ko‘radi. Mazkur kuzatishga asoslanib, 0 dan 2 gacha bo‘lgan q qiymatini tanlash afzalroqdir. Modelni prognoz qilishda ARIMA invariant optimal modellarini tanlashda ARIMA(0,1,2), ARIMA(1,1,1), ARIMA(2,1,1), ARIMA(0,1,1) va ARIMA(1,1,2) ko‘rinishidagi modellardan foydalanildi. Bular orasidan eng yaxshi natijaga ega ARIMA(1,1,1) modeli tanlab olindi (3.10-jadval).

¹²⁵Muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

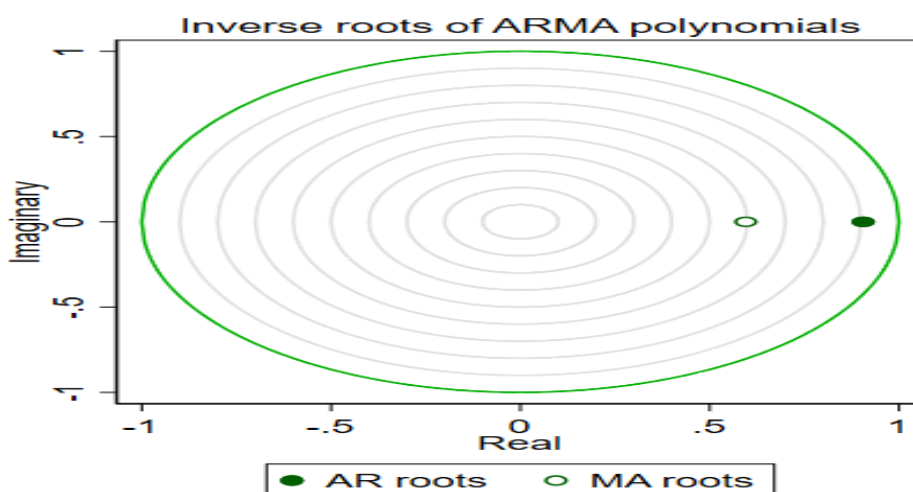
ARIMA (1,1,1) modeli ekonometrik tenglama ko'rsatkichlari¹²⁶

D.undwr_serv	Coef.	St.Err.	t-value	p-value	[95%Conf	Interval]	Sig			
Constant	4.529	4.255	1.06	.287	-3.812	12.869				
ar	.906	.155	5.84	0	.601	1.21	***			
L1. ma										
L1.	-.595	.277	-2.15	.032	-1.138	-.053	**			
Constant	4.496	.513	8.77	0	3.491	5.501	***			
Mean dependent var								3.231	SD dependent var	5.264
Number of obs								26	Chi-square	86.082
Prob > chi2								.	Akaike crit. (AIC)	160.560
*** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$										

3.10-jadvalga ko'ra ARIMA(1,1,1) modeli quyidagilardan iborat.

$$\Delta Y = 4.49 + 0.90y_{t-1} - 0.59e_{t-1} \quad (2)$$

Keyingi bosqichda ARIMA (1,1,1) modeli quyidagi shartlarda sinovdan o'tkazildi: qoldiqlar statsionar va ARIMA modelining avtoregressiv (AR) va harakatlanuvchi o'rtacha (MA) qoldiqlari birlik doirasiga to'g'ri keladi. Bu holatda, qiymatlari 1 dan past ekanligini ko'rish mumkin. Shuningdek, ko'p o'zgaruvchan (multivariate portmanteau white noise tests) testi o'tkazildi, bu p-qiymatini 0,67 va $Q = 8,39$ test statistik qiymatini berdi. Shu nuqtai nazardan, birlamchi gipoteza $H_0: y=0$, $H_1: y \neq 0$, test natijalari asosida $r > 0,05$ da belgilangan chegara bilan ahamiyatli bo'ldi. Bu tahlil modelning ushbu mezonga qoniqarli javob berishini tasdiqlaydi.

3.33-rasm. ARI (1,1,1) modeli bo'yicha MA qiymatlari sohasi¹²⁷

¹²⁶ Muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

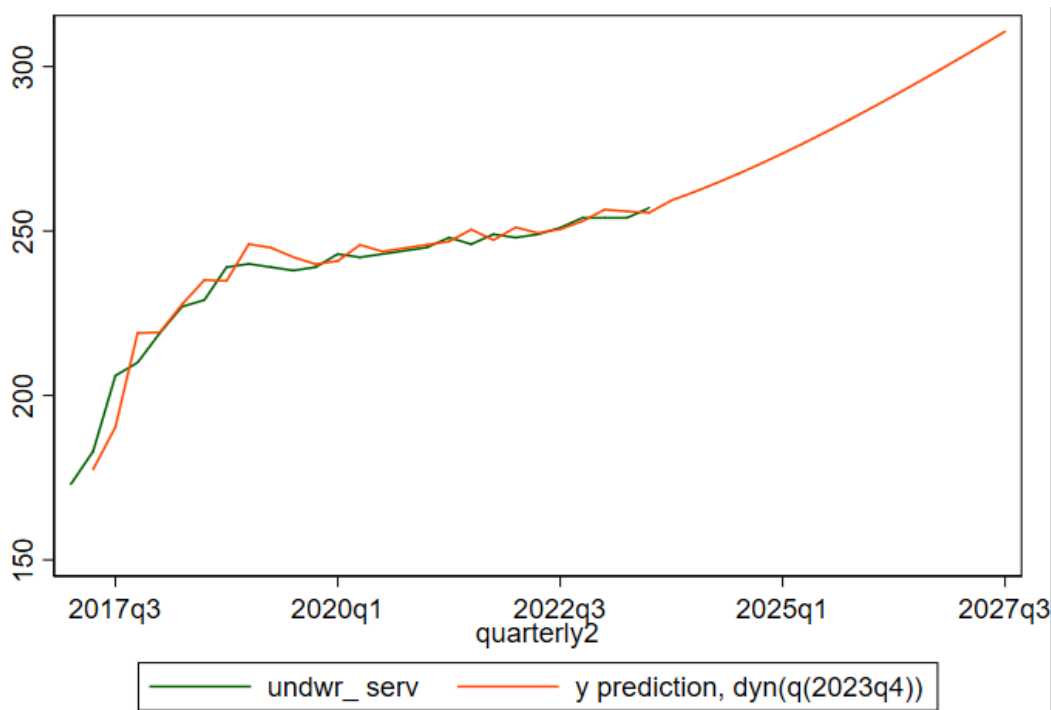
Tadqiqot bo'yicha Stata dasturidan foydalangan holda ARIMA(1,1,1) modeli bo'yicha "O'zbekinvest" tomonidan taqdim etilayotgan sug'urta xizmatlari faoliyatidagi sug'urta anderrayterlari sonining 2024-yildan 2027-yilga tasodifiy omillarni hisobga olmagan holda prognozi ishlab chiqilgan (3.12-jadval).

3.12-jadval

2024-2027 yillar sug'urta anderrayting xizmati faoliyatida sug'urta anderrayterlari sonining prognoz ko'rsatkichlari¹²⁸

Yillar	Pessimistik prognoz	Optimistic prognoz	Prognoz
2024	258	270	264
2025	278	289	283
2026	293	304	298
2027	305	316	310

Tadqiqot bo'yicha "O'zbekinvest" tomonidan taqdim etilayotgan sug'urta xizmatlari faoliyatidagi sug'urta anderrayterlari soni 2017-2023-yillar hamda 2024-2027-yillarda ushbu tashkilotning sug'urta xizmatlari faoliyatidagi sug'urta anderrayterlar soni prognoz grafiklar tasviri keltirilgan.

3.34-rasm. 2017-2023-yillar davomida bog'liq o'zgaruvchi hamda 2024-2027-yillar uchun prognoz grafigi¹²⁹

¹²⁷ Muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

¹²⁸ Muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

3.34-rasmga ko‘ra “O‘zbekinvest” tomonidan taqdim etilayotgan sug‘urta xizmatlari faoliyatidagi sug‘urta anderrayterlari soni va model prognozi grafigi tasvirlangan. Unga ko‘ra yo‘nalish grafigi ikki chiziq deyarli yonma-yon joylashganligi sababli tasodifiy omillarni hisobga olmagan holda kelgusi to‘rt yil uchun amalga oshirilgan prognoz ko‘rsatkichlari ishonchliligidan dalolat beradi.

O‘zbekinvest” sug‘urta xizmatlari faoliyatidagi sug‘urta anderrayterlari soni ARIMA (1,1,1) modeliga asoslangan ekonometrik prognoz 2024-2027-yillar uchun foiz prognozlari quyidagicha izohlandi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ARIMA (1,1,1) modeli asosida O‘zbekinvest” sug‘urta xizmatlari faoliyatidagi sug‘urta anderrayterlar xizmatining 2024-2027-yillardagi anderrayterlar soni tasodifiy omillarini hisobga olmagan holda 2024-yilda 264 ta, 2025-yilda 283 ta, 2026-yilda mos ravishda 298 ta hamda 2027-yilda 310 taga etishi prognoz qilingan.

1. Ekonometrik natijalarga ko‘ra, “O‘zbekinvest” sug‘urta xizmatidagi anderrayterlar soni ARIMA (1,1,1) modeliga asoslangan holda ma’lum bir tendensiya bo‘yicha prognoz qilingan. ARIMA (1,1,1) modeliga asoslanib, 2024-yilda 264 ta anderrayter bo‘lishi prognoz qilingan va bu raqam 2025-yilda 283 taga ko‘payishi kutilmoqda. Prognoz ko‘rsatkichlar o‘sishda davom etib, 2026-yilda 298 va 2027-yilda 310 tani tashkil etadi.

2. Bu prognoz ko‘rsatkichlari anderrayterlar soni haqidagi tarixiy ma’lumotlardan foydalanuvchi va prognozlarni yaratish uchun avtoregressiv, farqlovchi va harakatlanuvchi o‘rtacha komponentlarni qo‘llovchi ARIMA (1,1,1) modelidan olingan. Model kelajak uchun prognoz qilishda o‘tmishda kuzatilgan tendensiyalar va tebranishlarni hisobga oladi.

3. Prognozlar anderrayterlarning haqiqiy soniga ta’sir qilib, tasodifiy omillarni hisobga olish mushkul. Shuning uchun model kutilayotgan tendensiya haqida qimmatli tushunchani taqdim etsa-da, haqiqiy raqamlar sug‘urta industriyasininig o‘ziga ta’sir qiladigan kutilmagan holat va hodisalar tufayli farq qilishi mumkin.

---

¹²⁹ Muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqildi.

3.4-§. Anderrayting xizmatini raqamlashtirish orqali Sugʻurta mukofoti va toʻlovlarni amalga oshirish tartibini takomillashtirish

Dunyoda yagona rivojlanish vositasi bu raqamlashtirish hisoblanadi. Sugʻurta bozori infratuzilmasi sub'yekti hisoblanuvchi sugʻurta anderrayterlari ish faoliyatiga zamonaviy texnologiyalarni qoʻllash orqali takomillashtirish bugungi zamon talabi boʻlmoqda.

Sugʻurta anderrayterlari faoliyatini raqamlashtirish orqali sugʻurta xavf-xatarlarini aniqlash imkoniyatlari kengayadi. Sugʻurta bozorida moliyaviy barqaror Sugʻurta tashkilotlari oʻrtasidagi sof raqobat taʼsirida sugʻurta tarif stavkalari pasayish tendensiyasiga ega boʻladi. Bu, oʻz navbatida, mamlakatdagi ichki investitsiya oqimlari hajmi oshishi va mamlakat iqtisodiyotining oʻsishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Jahondagi globallashtirish jarayonlari natijasida oʻsib borayotgan iqtisodiyotlar uchun sugʻurta xizmatlarining ahamiyati ham oshib bormoqda. Inson oʻz umrining uzayishi va keksayganda kafolatlangan moddiy taʼminotga ega boʻlishida hayot sugʻurtasi xizmatining oʻrni muhim.

Sugʻurta sohasidagi barcha xizmatlarni raqamli transformatsiya orqali takomillashtirish bugungi davr talabi boʻlib qolmoqda. Sugʻurta sohasining yuragi hisoblanuvchi anderrayting xizmatini raqamlashtirish orqali sugʻurta tashkilotlarining moliyaviy barqarorligiga ijobiy taʼsir koʻrsatish mumkin. Soʻnggi oʻn yillikda anʼanaviy tijorat sugʻurtasida tub oʻzgarishlar sodir boʻlmoqda. Sugʻurtada anderrayting xizmatini raqamlashtirish orqali modernizatsiyalash natijasida sugʻurta tashkilotlarini investitsiya daromadlarining turgʻunligi va rentabelligini oshirish mumkin. Sugʻurtaga nisbatan xavf-xatarlar raqamli texnologiyalar orqali tahlil qilinishi natijasida sugʻurta anderrayterlari yanada aniqroq xulosaga ega boʻladi.

Sugʻurtada anderrayting xizmatini raqamlashtirish orqali uchta asosiy maqsadga erishiladi. Birinchidan, sugʻurtalovchilarning operasion harajatlari raqamli texnologiyalar qoʻllanilishi natijasida kamayadi.

AQSh, Xitoy, Kanada, Angliya, Yaponiya va boshqa bir qancha rivojlangan mamlakatlarda sugʻurta sohasida andarrayting xizmati keng miqyosda raqamlashtirilmoqda. Sugʻurta andarrayting xizmatini raqamli transformatsiyalash orqali sugʻurtalanuvchilarga operasion xizmatlarni koʻrsatish tezlashadi. Sugʻurtalanuvchilar haqidagi keng maʼlumotlar toʻplamlarini qayta ishlash yanada faollashadi.

Dunyo iqtisodiyoti raqamlashtirish orqali modernizatsiya qilinmoqda. Sugʻurta sohasi jumladan sugʻurtada andarrayting xizmati ham raqamlashtirish orqali takomillashmoqda. Har bir holatning ham ijobiy, ham salbiy tomonlari mavjud boʻlib sugʻurtada andarrayting tizimini raqamlashtirish sugʻurta tashkilotlariga birmuncha yengilliklar va moliyaviy imkoniyatlar olib keladi, lekin ortidan kichikkina boʻlsa-da, salbiy taʼsir ham mavjud boʻladi. Bugungi kunda sugʻurta sohasida ham, boshqa sohalarda ham raqamlashtirish ortidan kiberxavflar ortib bormoqda. Shu oʻrinda kiberxavfsizlikka quyidagicha fikr bildirishimiz mumkin, “Kiberxavfsizlik kibermakonda shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarining tashqi va ichki tahdidlardan himoyalanganlik holati”¹³⁰.

Dunyo iqtisodiyotini larzaga solgan pandemiya davridagi muammolar Sugʻurta andarrayterlari faoliyatini raqamlashtirish orqali uzoq vaqt davom ettirish mumkinligini koʻrsatdi. Pandemiyadan soʻng sugʻurta sohasi sugʻurtalanuvchilarning oʻzgaruvchan ehtiyojlari va operatsion samaradorlikni qondirish uchun raqamlashtirishni tezlik bilan qabul qildi. Sugʻurtada andarrayting xizmatini raqamlashtirish tendentsiyasining ijobiy taʼsirini statistik jihatdan koʻrib chiqamiz:

- Pandemiya tufayli sugʻurta sohasini raqamlashtirish sezilarli darajada tezlashdi, sugʻurta kompaniyalari direktorlarining 96 % bu tendensiyani tasdiqladi.
- Yevropa sugʻurta kompaniyalarining 59 % allaqachon raqamli transformatsiya rejalarini amalga oshirishgan
- 2024 yilga kelib, InsurTech bozori 10,14 mlrd dollarga yetishi kutilmoqda.
- Sugʻurtalovchilarning qariyb 83 % texnologiya sugʻurta sohasini va mijozlarning umidlarini qayta belgilab berayotganiga rozi boʻlishdi.
- Sugʻurta tashkilotlarining taxminan 55 % daʼvolarni yaxshiroq hal qilish uchun yagshi texnologiyalarga sarmoya kiritmoqda.

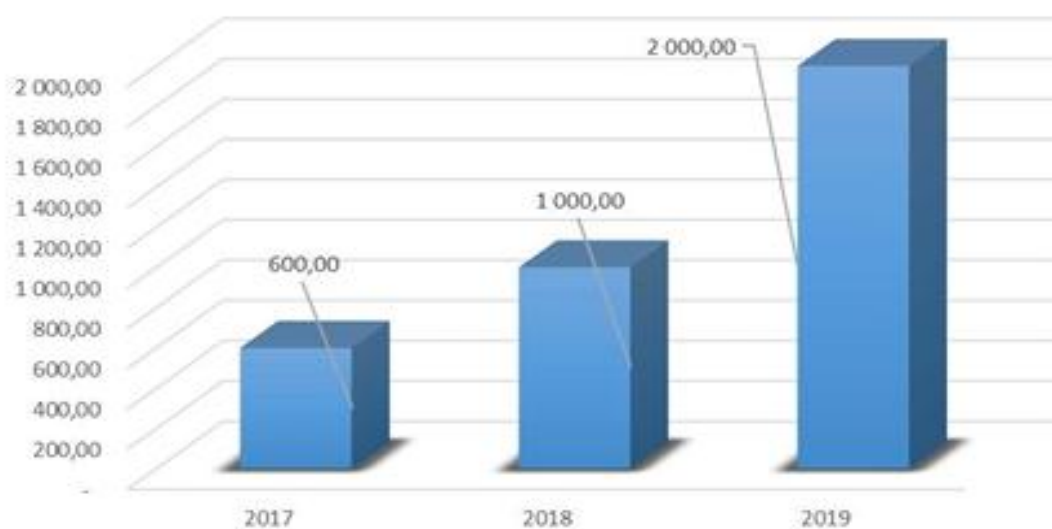
---

¹³⁰ <https://lex.uz/docs/5960604>

Sugʻurta foliyatini tashkil etishda zamonaviy sugʻurta texnologiyalaridan biri bu maxsus dasturiy taʼminotlar hisoblanadi.

Butun dunyodagi global muammo sifatida koʻrilayotgan xavf-xatarlar orasida kiberxavflar soni ortib borayotganligiga guvoh boʻlmoqdamiz. Sugʻurta andarrayting tizimini raqamlashtirish koʻrsatkichlari oʻsishi bilan bir qatorda kiberxavflarning taʼsiri ham kengayib bormoqda.

Sugʻurta sohasida amaliyot va ilmiy faoliyat bilan shugʻullangan olim F.Xasanovning “Sugʻurta kiberriskdan himoyalaniish mexanizmi sifatida” deb nomlangan maqolasida quyidagi maʼlumotlar keltirilgan.

3.35-rasm. Xalqaro miqyosda kiberjinoyatdan koʻrilgan zararlar miqdori yillar kesimida¹³¹

Soʻnggi yillarda kiberjinoyatlar ortidan dunyo iqtisodiyotiga kelayotgan zararlar miqdori oshmoqda. 2023-yil oxirida risklarni boshqarish boʻyicha mutaxassislar oʻrtasida oʻtkazilgan soʻrovga koʻra, kiber hodisalar 2024-yilda biznes uchun asosiy xavf boʻladi.

Bu kiber hodisalar kiberjinoyat, IT-nosozlik yoki uzilishlar, maʼlumotlar buzilishi, jarimalarni nazarda tutadi. Kelgusi yillarda global kiber Sugʻurta bozori izchil oʻsishi prognoz qilingan¹³².

¹³¹ <https://journal.bfa.uz/index.php/bfaj> II son 2019 yil “Sugʻurta kiberriskdan himoyalaniish mexanizmi sifatida” Xasanov F

¹³² <https://www.statista.com/statistics/422171/leading-business-risks-globally/>

Sugʻurta sohasida raqamli texnologiyalarni qoʻllash isteʼmolchilar talabiga moslashishida asosiy omil hisoblanadi. Sugʻurta sohasiga blokcheyn texnologiyalarini qoʻllash orqali sugʻurtalovchilar moliyaviy barqarorligi yanada ortmoqda. 2013-yildagi Accenture Consumer-Driven Innovation tadqiqotlariga koʻra, sugʻurtalanuvchilar arzonroq narxlardagi hamda qulay sugʻurta mahsulotlarini talab qilmoqdalar.

Sugʻurta sohasidagi texnologik yangiliklar sugʻurta kompaniyalari tomonidan foydalaniluvchi sugʻurta mahsulotlarini sotish kanallari oʻzgarishiga olib kelmoqda¹³³. Shu oʻrinda blokcheyn texnologiyasi oʻzi nimaligi haqida fikr yuritish lozim, maʼlumotlarga koʻra “Blockchain” – tizim ishtirokchilari vositachisiz bir-biriga aktivlarini ishonchli tarzda uzatish imkonini beruvchi texnologiya. Masalan, blockchaynda pul koʻchirmalari haqidagi yozuvlarni saqlash mumkin. Kriptoalyutalarda aynan blokcheyndan kim, kimga va qancha virtual pul oʻtkazganligi toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni qayd qilish uchun foydalaniladi.

Biroq blokcheynda boshqa aktivlarni ham saqlash mumkin. Umuman, nimani qogʻozda yozishning imkoni boʻlsa, oʻsha narsalarning barchasini blockchaynda ham yozish mumkin, faqat birgina farq bilan – blockchaynda yozuvlarni almashtirish va soxtalashtirishning imkoni yoʻq¹³⁴.

Blockchain – fayl yoki obʼyekt bilan bajariladigan harakatlarni faylga xos kodga shifrlashga yordam beruvchi texnologiya. Bunday nomarkazlashtirilgan axborot xavfsizligini taʼminlashga avtonom yondashuv, koʻp sohalar, biznesdan boshlab to ijtimoiy tarmoqlargacha allaqachondan beri kutilyotgan Internet xavfsizligi sohasidagi yangi imkoniyatlarni ochib beradi¹³⁵.

Stev OʻHearn (2019) tadqiqotlaridan ayon boʻladiki, blokcheyn texnologiyasi keng koʻlamli ilovalarga ega innovastion dastur boʻlib, u turli moliyaviy sohalarda keng qoʻllanilib kelmoqda, bunda asosiy eʼtibor moliyaviy

---

¹³³ The Accenture 2013 Consumer-Driven Innovation Survey: Explore the <http://www.accenture.com/> data microsites URL: / consumerdriveninnovation / Pages / index.aspx.

¹³⁴ <https://ictnews.uz/uz/09/08/2018/blockchain-2/>

¹³⁵ <https://ictnews.uz/uz/09/08/2018/blockchain-2/>

xizmatlarni soddalashtirish – 40 foizga va xarajatlarni 70 foizga kamaytirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi¹³⁶.

Sharafetdinov va Terexovanning fikrlariga ko‘ra, bugungi kunda ko‘plab tahlilchilar fikriga tayangan holda blokcheyn Sug‘urta sohasida odatiy holga aylanadi.

Dunyodagi ba’zi mamlakatlar kompaniyalarida keng ko‘lamli tadqiqotlar olib borilayotgani ta’kidlanmoqda, ularning ko‘chiligida allaqachon blokcheyn texnologiyasi asosida Sug‘urta mahsulotlari yaratilgan. Masalan, Yevropa sug‘urta sohasidagi gigantlari – Allianz, Aegon, Munich Re va Zurichda birgalikda sug‘urta mahsulotini yaratish uchun Blockchain Insurance Industry Initiative alyansini yaratilgandir¹³⁷.

Sug‘urta sohasida mavjud blokcheyn afzalliklari bilan bir qatorda muammo va xavflar ham mavjud. Bular quyidagilar bo‘lishi mumkin, energiya iste’moli, keng ko‘lamlilik, bunda integratsiya jarayonlarining harajatlari aniq asoslangan bo‘lishi kerak, shuningdek, kiberfiribgarlik va huquqiy tartibga solish masalalari bo‘yicha standartlar mavjud emasligi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, sohada blokcheyn texnologiyasi yuqori istiqbolli rivojlanish salohiyatiga ega. Sug‘urtada ushbu texnologiyalarni qo‘llash natijasida xavf-xatarlarni aniqlash, baholash va boshqarishdagi harajatlar minimallasadi¹³⁸.

Sug‘urta sohasida XX-XXI asrlar davomida bir qancha fundamental texnologik o‘zgarishlar yuz berdi. Sug‘urta bozorida aktuariylar instituti faoliyat yuritishi natijasida risklarni boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratildi. Sug‘urta sohasida axborot texnologiyalari keng qo‘llana boshlanishi natijasida Sug‘urta kompaniyalari moliyaviy barqarorlikka ega bo‘lmoqda.

---

¹³⁶Abduraxmonov I. Sug‘urta sohasida raqamli texnologiyalarni qo‘llash istiqbolari. //MOLIYA VA BANK ISHI. – 2022. – T. 8. – №. 1. – С. 95-99.

¹³⁷ Абдурахмонов И. Суғурта соҳасида рақамли технологияларни қўллаш истиқболари. //MOLIYA VA BANK ISHI. – 2022. – Т. 8. – №. 1. – С. 95-99.

¹³⁸ Абдурахмонов И. Суғурта соҳасида рақамли технологияларни қўллаш истиқболари. //MOLIYA VA BANK ISHI. – 2022. – Т. 8. – №. 1. – С. 95-99.

Rossiyalik olimlar A.A. Siganov va D.V. Brizgalovning fikrlaricha sugʻurta sohasini raqamlashishi oqibatida Rossiya sugʻurta bozorida koʻpgina ijobiy iqtisodiy oʻzgarishlar kuzatilmoqda.

Jumladan, sugʻurta sohasida samaradorlik va rentabellik oshib, oʻzaro va tijorat sugʻurtasi oʻrtasida P2P sugʻurta platformasi shakllanmoqda va yangi mahsulot va xizmatlar yaratilmoqda, natijada sohada mehnat resurslariga talab oʻzgarmoqda¹³⁹.

Anderraying xizmatini raqamlashtirish natijasida risklarni boshqarishda yangi metodlar hosil boʻlishi oqibatida sugʻurtalovchilarning harajatlarini kamayishi hamda risklarni sugʻurtaga qabul qilish boʻyicha xulosani yaratishga sarflanuvchi vaqt tejatlashiga olib kelmoqda.

Sugʻurta xizmatini raqamlashtirish boʻyicha Swiss Re tadqiqotiga koʻra, sugʻurtalanuvchilarga oid maʼlumotlar yigʻish va xavf-xatarlarni boshqarish uchun standartlashtirilgan vazifalar avtomatlashtirilmoqda.

Anderrayingda yangi maʼlumotlar manbalarini qoʻshish ortib borayotganligi sababli, sugʻurtachilar ham oʻz qiymat zanjirlari boʻylab, daʼvolar va marketingdan tortib tarqatish va boshqarishgacha boʻlgan barcha jarayonlarni tejash uchun raqamli vositalardan foydalanmoqdalar.

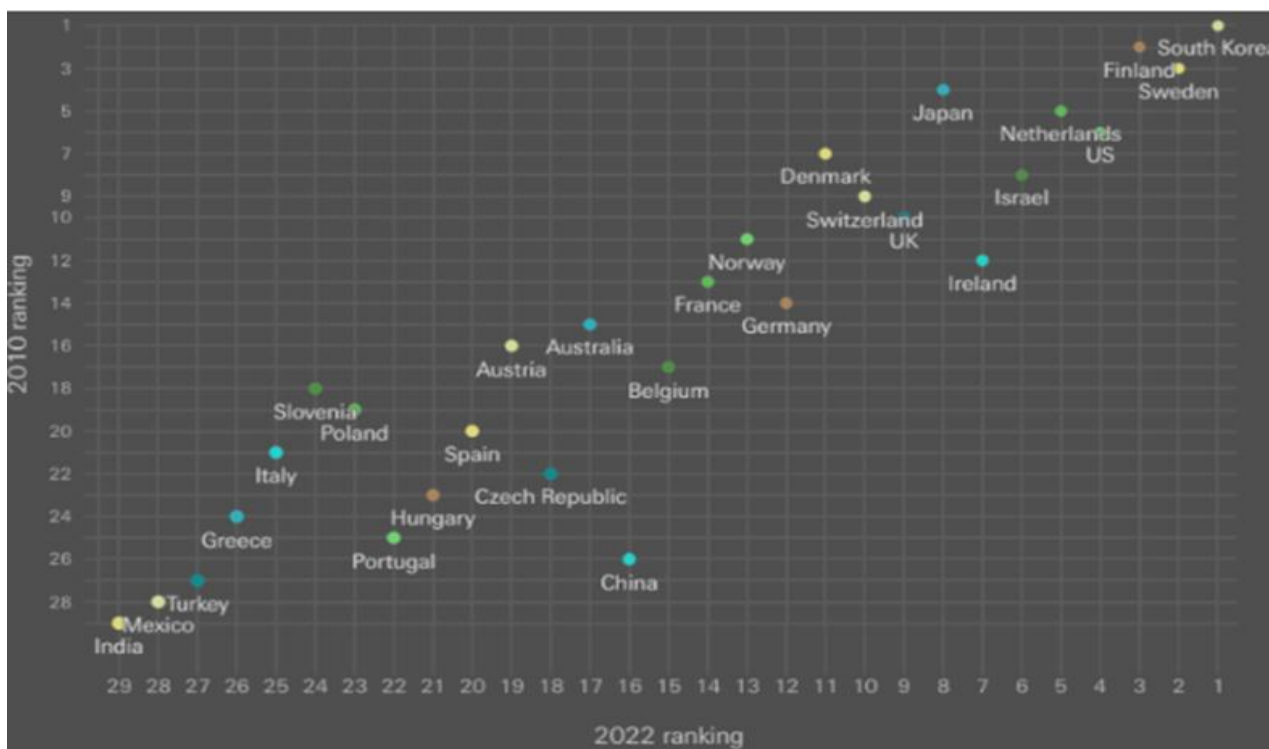
Sugʻurta anderraying xizmatlarini raqamlashtirish sugʻurtalanuvchilarga koʻproq sugʻurtadan foydalanish imkoniyatini beruvchi, shu bilan himoyadagi boʻshliqlarni yopuvchi kuchdir.

Sugʻurta xizmatlarini raqamlashtirish sifatli anderraying, riskni kamaytirish va riskni baholashdan olinadigan daromadni oshiradi¹⁴⁰.

---

¹³⁹ Цыганов А. А., Брызгалов Д. В. Цифровизация страхового рынка: задачи, проблемы и перспективы // Экономика. Налоги. Право. – 2018. – Т. 11. – №. 2. – С. 111-120.

¹⁴⁰ <https://beinsure.com/digitalisation-insurance-risks/>

3.36-rasm. Sugʻurtani raqamlashtirish indeksi - mamlakatlar reytingi¹⁴¹

Dunyo davlatlarida sugʻurta sohasini raqamlashtirish indeksi boʻyicha tahlil qilsak AQSh sugʻurta bozori yuqori darajada rivojlanganligiga qaramay ushbu indeksda 4-oʻrinni egallagan. AQShning umumiy reytingi innovasiyalar boʻyicha boʻshliqni yopmaganligi uchun past oʻrin egallagan. Yana bir eʼtiborga molik tendensiya Janubiy Koreyada sugʻurtani raqamlashtirish indeksini boshqa mamlakatlar indeksiga nisbatan pastligidir.

Sugʻurta sohasini raqamlashtirish sugʻurtachilarga risklarni yanada samarali nazorat qilish, kamaytirish va narxlarni kamaytirish imkonini berdi, bu esa himoya boʻshliqlarini bartaraf etuvchi moslashtirilgan sugʻurta yechimlariga olib keldi. Sugʻurtalovchilar raqamli transformatsiya orqali yoʻqotishlar koʻeffitsiyentini 3-8 foizga yaxshilashga va qiymat zanjiri boʻylab harajatlarni 10-20 foizga tejashga erishmoqda. Korxonalar raqamli infratuzilmaga tobora koʻproq tayanar ekan, ikkinchi tomondan oshib borayotgan xavflarga, jumladan biznesning uzilishi va kibertahdidlarga duch kelmoqda.

¹⁴¹ <https://beinsure.com/digitalisation-insurance-risks/>

Sugʻurta xizmatlarini raqamlashtirish boʻyicha Yevropa, Amerika va Xitoy Sugʻurta bozorlari ilgʻor tajribaga ega. Hayot sugʻurtasi tarmogʻidagi tibbiy sugʻurta xizmatlarini teletibbiyot xizmatlari bilan uygʻunlashtirish boʻyicha yaxshigina tajriba takomillashmoqda. Teletibbiyot xizmatlari sugʻurta andarrayterlari xizmati harajatlarini kamayishiga olib keladi.

Signa kompaniyasi tomonidan 2017-yil martidan 2019-yil martigacha oʻtkazilgan tadqiqotlarga koʻra, 132 ishtirokchi davlat orasida 32 ta tibbiyot mutaxassisligi jalb qilinib oʻtkazilgan teletibbiyot xizmatlaridan soʻng bemorlarning 31 foizi uyda qolib, koʻrsatilayotgan xizmatlardan foydalanishni afzal koʻrgan.

Oʻzbekistonlik olimi L.Toshnazarovanning ilmiy xulosalariga koʻra: “Teletibbiyot xizmatlarini sugʻurta mahsulotlari bilan uygʻunlashtirishda inson bilan bogʻliq baʼzi bir maʼlumotlarni toʻliq masofadan turib aniqlashning iloji yoʻqligini qisman tibbiy xizmat samaradoligi sifatiga salbiy taʼsir etadi”.

3.13-jadval

Dunyoda koʻrsatilayotgan teletibbiyot xizmatlari (mlrd.AQSh dollarida)

Koʻrsatkichlar	2015-y.	2016-y.	2017-y.	2018-y.	2019-y.	2020-y.	2021-y.
Teletibbiyot xizmatlari hajmi	12,8	18,1	23,4	29,1	48,3	56,2	58,4

Jadval maʼlumotlariga koʻra dunyoda teletibbiyot xizmati oʻsib bormoqda, ayniqsa pandemiyadan soʻng bu koʻrsatkich yanada oshgan.

Andarrayting xizmatlarini raqamlashtirish orqali soha takomillashtiriladi. Ushbu raqamlashtirish orqali Sugʻurta tashkilotlarini moliyaviy jihatdan barqarorligini taʼminlaydi va sogʻlom muhitni vujudga kelishini taʼminlaydi.

Uchinchi bob boʻyicha xulosa

Mamlakatimiz sugʻurta kompaniyalarida anderrayingni rivojlantirish va takomillashtirish istiqbollari ishda koʻrsatib berilganligi bilan xarakterlanadi.

Anderraying sugʻurta kompaniyasini butun munosabatlarini oʻrganib, foyda keltirish yoʻllarini izlaydi, har bir sugʻurtalanuvchidan iqtisodiy manfaat koʻrish va shu hisobida sugʻurta kompaniyasining moliyaviy quvvatini oʻylaydigan xodim hisoblanadi.

Anderrayerlar hozirgi ish jarayonida tuzilgan shartnomalarni sugʻurta kompaniyasi manfaatidan kelib chiqib, korrektirovka qilishi lozim.

III bobda kompaniyalar moliyaviy barqarorligini taʼminlashda anderrayingni tashkil etish, anderraying xizmatini yanada rivojlantirish va zamonaviy shaklga keltirish, ularga talabni oshirish va sugʻurta obyektlari qaltisliklarini toʻgʻri baholashni yoʻlga qoʻyish orqali ishlarni takomillashtirish hamda maqsadli takliflar ilgari surilmoqda. Jumladan anderrayerlar funksiyasini nazorat qilish va bugungi kun talabidan kelib chiqib anderraying tizimini kuchaytirish taklif qilinmoqda.

Hozirgi kunda anderraying nazorat funksiyasini kuchaytirish davr talabi boʻlib, bu borada quyidagilarni olib borish maqsadga muvofiqligi koʻrsatilmoqda. Jumladan, sugʻurtada monitoring olib borish, standartlar asosida sifatli sotuvni yoʻlga qoʻyish, axborotlar yigʻish, portfel va tarif siyosati monitoring parametrlarini belgilash oʻrinli boʻladi.

Izlanishda yangi yondashuv, anderraying turlarini tasniflash, sugʻurta mukofoti qiymatini hisoblash yuzasidan takliflar berilmoqda.

Mustaqil izlanishda anderraying samaradorligini moliyaviy natijalar bilan bevosita bogʻlash taklif etilgan. Jahondagi globallashtirish va savdoni baynalminallashuvi, investitsion jarayonlarni dunyo miqyosida rivojlanishi Sugʻurta sohasini butun imkoniyatlari bilan rivojlantirish imkoniyatini yaratadi.

Dunyodagi eng yirik sugʻurtachi AQSh hisoblanadi. Internetdagi xabarlarda AQSh yalpi ichki mahsuloti harajatlarining 31 foizini sugʻurta mablagʻlari tashkil etmoqda. Yaponiyada hozirgi kunda uy xoʻjaligi aʼzolarining 90 foizi hech boʻlmaganda 1 tadan sugʻurta polisiga ega ekanligi koʻrsatilmoqda.

O'zbekistonda 20 mln. aholi ishga layoqatli hisoblanib, biroq ularning 11 mln.i sug'urtaga tortilmagan, ya'ni bu raqam 50 % ortig'iga to'g'ri kelmoqda. Bu bilan bizda shunday katta imkoniyatlardan foydalanilmayapti, natijada ayrim aholi ijtimoiy himoyasi uchun mablag' yetarli bo'lmayapti.

Anderrayingni xulosalari bo'yicha eng xavfli risk bu suv toshqini, qattiq shamol va bo'ron, sel va yog'ingarchilik, yong'in, qurg'oqchilik bunday risklarga juda ehtiyotkorlik bilan yondashishni ko'rsatib berish lozim.

Mazkur bobda sug'urta ob'yektlarini o'rganish, anderraying siyosatining o'rni va faoliyatini tizimli yuritish va muammolardan himoyalanihga asoslangan holda ko'rsatilgan.

TAKLIF VA XULOSA

Mazkur tadqiqot O'zbekiston sug'urta bozorida anderraying siyosatini rivojlantirish istiqbollarini o'rganish masalalariga bag'ishlangan bo'lib, ko'tarilgan mavzu bugungi sug'urta bozori uchun juda dolzarb hisoblanadi.

Ilmiy izlanishda sohani isloh qilish va jadal rivojlanish yuzasidan qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 2-avgustdagi 4412-sonli qarori asosida amalga oshiriladigan tadbirlar ko'zda tutilgan. Bu qarorda sug'urtaning mohiyati va afzalliklarini keng jamoatchilik o'rtasida tashviqot qilish, sohaga zamonaviy va ilg'or xorij tajribalarini amaliyotda qo'llash yuzasidagi masalalar ustuvor vazifalar qilib ko'rsatilgan.

Ilmiy ish xulosalari mantiqiy va izchillik bilan isbotlangan, unda O'zbekistonda sug'urta bozorida zamonaviy anderraying istiqbollarini

tizimlashtirish va umumlashtirishni nazarda tutilgan, unda ilgari surilgan masalalar yuzasidan olib borilgan tadqiqot natijalari aniq ko'rsatilgan.

Dissertasiyada bildirilgan taklif va xulosalar asoslangan ma'lumotlar bo'yicha tavsiya qilinmoqda, undagi terminlar aniq va tushunarli tilda yozildi hamda respublika kompaniyalari rivoji uchun sug'urtada anderrayting siyosatini rivojlantirish maqsadida quyidagi g'oyalar va takliflar ilgari surilgan hamda bu takliflarni bevosita amaliyotda tatbiq etish orqali tegishli ijobiy natijalarga erishilishi ko'rsatilgan.

Misol keltirsak, amaliyotga qo'llash uchun quyidagilar taklif qilinmoqda:

- qonun hujjatlariga o'zgartirishlarni kiritish, xususan, anderrayting, anderrayterlar to'g'risida tushunchalarni, ularning funktsiya va vazifalarini belgilash;

- ilg'or xorij davlatlar anderrayting tizimi amaliyotini qabul qilish, jumladan sug'urta mutaxassislarini tayyorlovchi muassasa, o'quv yurtini tashkil etish;

- anderrayterlarni savodxonligini va malakasini oshirish bo'yicha maxsus o'quv markazlarini tashkil etish, ular uchun maxsus o'quv kurslarini yaratish. (Masalan, "O'zbekinvest" EISK AJda tashkil etilgan sug'urta maktabi tajribasidan foydalanish. Jumladan, 2019-yildan boshlab, Bosh kompaniya va uning quyi tuzilmalari xodimlari xorijdagi nufuzli oliy o'quv yurtlariga malaka oshirish va o'quv kurslariga yuborilmoqda. Bu tajribani respublika bo'yicha qo'llash);

- sug'urta kompaniyalari amaliyotida anderrayting siyosati va anderrayterlar faoliyatini tizimli tashkil etish;

- anderrayting faoliyatni raqamlashtirish va bu jarayonni qonunchilik bilan asoslash. Bu tizim sug'urtaning shaffofligini ta'minlaydi va mijozlarning ishonchi oshadi hamda xizmatlar hajmi oshishiga olib keladi.

Anderraytingni raqamlashtirish amaliyoti "O'zbekinvest" sug'urta kompaniyasida qabul qilingan, buning uchun elektron dasturlar ishlab chiqilmagan va ular 2024-yilda test rejimida ishlamoqda;

Ilmiy ish ma'lumotlari asosida sug'urta yo'nalishida o'qiyotgan talabalar va mutahassislar uchun darslik tayyorlanishi rejalashtirilmoqda.

Tadqiqotdagi tavsiya qilinayotgan yoʻnalishlar kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini taʼminlaydi va yetarli zaxiralarini shakllantiradi hamda bugungi kunda kutilishi mumkin boʻlgan zararlarni qoplash imkoniyatini yaratadi. Bundan tashqari ushbu jarayon respublika iqtisodiyotiga etadigan zararlarni oldini olish va ortiqcha byudjet harajatlarini yukini kamaytiradi.

Shuningdek, dissertatsiya ishi sugʻurtada anderrayting ishini tizimli yuritish uchun qonun bilan asoslash hamda soha amaliyotida xalqaro ilgʻor tajribalarini tatbiq etishni va dunyodagi zamonaviy xizmat turlarini joriy etish koʻrsatilmoqda, hamda kompaniyalar moliyaviy barqarorligini taʼminlashda anderrayting xizmatining oʻrni oʻta muhimligi va ushbu xizmatlar tizimli tashkil etilishi belgilanmoqda.

Ilgʻor xorij kompaniyalari tajribasi asosida respublikamiz sugʻurta kompaniyalarida anderrayting tizimini joriy etish ilmiy ishda chuqur va uzoq davrdan buyon oʻrganganligi koʻrsatib oʻtildi. Bugun izlanishlarni tugatgan holda quyidagi xulosalar berilmoqda:

1. Rivojlangan xorij davlatlari sugʻurtasining huquqiy va meʼyoriy hujjatlari boʻyicha respublikamiz qonunchiligida anderrayting asoslarini belgilash.

2. Mamlakatimizdagi sugʻurta kompaniyalarida anderrayting boshqaruv tuzilmasini (boʻlimini) ochish.

3. Xorijiy mamlakatlarda anderrayting mutaxassislariga eʼtibor bilan qaraladi, shuni hisobga olib respublika miqyosida tanlov eʼlon qilib, professional, etarli katta ish stajiga ega, xorij tilini biladigan, chuqur fanlarni biladigan hamda analitik tahlilchilikdan bilimi mavjudlarni tanlash va ularga differensiyalashtirish maosh berilishi asosida tashkil etish.

4. Anderrayter kompaniyaning vakolatliga ega boʻlishi va uning foydasini koʻzlab sugʻurta obyektini chuqur monitoring qilib, risklarni zarar yoki foyda keltirishini tahlil qilib borishi lozim.

5. Anderraytingning eng katta vazifasi bu risklarini baholash boʻlib, Sugʻurta hodisalari yuzasidan tahlil oʻtkazish va chiqarilgan natija hisobiga olish,

agar xulosa qoniqtirmasa anderrayter qaytadan ekspertiza belgilash huquqini berish katta foyda keltiradi deb hisoblash lozim.

6. Anderrayting sistemasini sug'urta kompaniyasida joriy etish natijasida sug'urtalanuvchilarni arizasi va anketa ma'lumotlari anderrayterlar tomonidan o'rganilib, sug'urta badallari o'z vaqtida to'lanishini amalga oshirish kerak va turli shubhali mijozlar shartnomasini mufassal tekshirishni yo'lga qo'yish kelajakda sug'urta kompaniyasini kasoddan saqlaydi.

7. Anderrayting tizimining sug'urta kompaniyasida joriy etilishi, anderrayterlarning muntazam malakasini oshirish, o'zining professional ilmiy salohiyatini oshirishini ta'minlaydi. Anderrayting tizimi ko'rilgan zarar va sug'urta kompaniyasiga keltirgan foydasini aniqlab, xatolarni tuzatishi va malaka darajasini yuksaltirishni asosiy vazifa qilib qo'yish zaruratdir.

Olib borilgan ilmiy tadqiqot natijasida AQSh, Angliya, Germaniya, Frantsiya, Shveytsariya, Yaponiya, Italiya, Kanada va boshqa mamlakatlardagi anderrayting faoliyati o'rganilib, ularning amaliyotga tatbiq etilishi yuzasidan tavsiyalar berildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 2-avgustdagi PQ-4412-sonli "O'zbekiston Respublikasining sug'urta bozorini isloh qilish va uning jadal rivojlanishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori.

2. "Sug'urta faoliyati to'g'risida" gi 2002-yil 5-aprel, 358-II-son qonun va uning yangi loyihasi.

3. Internet-izdaniye "Gazeta.uz" - "Statya Perejivut li straxoviye kompanii krizis?" / [<https://www.gazeta.uz/ru/2020/06/19/insurance/>].

4. Statista [statista.com] – "Value of newly contracted annualized insurance premiums at insurance shops in Japan from fiscal year 2011 to 2018 with a forecast

until 2020” [/\[https://www.statista.com/statistics/707052/japan-insurance-premiums-value/\]](https://www.statista.com/statistics/707052/japan-insurance-premiums-value/)

5. Insurance outlook – 2020/ [\[https://www2.deloitte.com/us/en/insights/industry/financial-services/financial-services-industry-outlooks/insurance-industry-outlook.html\]](https://www2.deloitte.com/us/en/insights/industry/financial-services/financial-services-industry-outlooks/insurance-industry-outlook.html)

6. Global Economic And Insurance Market Outlook 2020/2021 [\[https://www.swissre.com/dam/jcr:60421a3b-f246-4718-8374-f4170d52b492/global-economic-and-insurance-outlook-2021.pdf\]](https://www.swissre.com/dam/jcr:60421a3b-f246-4718-8374-f4170d52b492/global-economic-and-insurance-outlook-2021.pdf)

7. G‘ulomov S.S., Mirzoyev S.F., Boyev O.X. Xorijiy mamlakatlar sug‘urtasi tajribasidan O‘zbekistonda foydalanish. – Buxoro: “Buxoro” nashriyoti, 2005.

8. G‘ulomov S.S., Mirzoyev S.F., Boyev O.X. Aholini ijtimoiy sug‘urtalashda ijtimoiy sug‘urta. – Buxoro: “Buxoro” nashriyoti, 2004.

9. Азимов Р.С. Страхование в Узбекистане: история, современное состояние, вызовы в процессе развития, страхование внешнеэкономической деятельности. – Т:“TURON-IQBOL”, 2021, 168с.

10. Азимов Р.С. Страховые механизмы поддержки внешнеэкономической деятельности. Коллективная монография. Москва, Изд. «Прометей», 2022 г. – С 465.

11. Азимов Р.С. Эффективность обязательного страхования. Коллективная монография. Москва, Изд. «Прометей», 2022 г. – С. 451.

12. Азимов Р.С. Теория и практика цифровизации страхового рынка в РФ», Коллективная монография. Москва, Изд. «Прометей», 2021 г. – С. 376.

13. Азимов Р.С. Страхование в условиях цифровой экономики: наука, практика, образование. Коллективная монография. Москва, Изд. «Инфра-М», 2022 г. – С. 257.

14. Архипов А.П. “Основы страховой деятельности” учебник.Москва Издательство БЕК, 2002.

15. Куликов С.В. Методология страховой науки //Вестник НГУЭУ. – 2008. - №1

16. Болшинан.Б. Права социальной защиты: учеб. Пособие знати 2003 405. Москва; Воблый К.Г. Основы экономики страхования, Москва, 1993 С 104, Осенко С.А. Административная ответственность в сфере страхования, 2016. Москва; Козлов О.Н. Актуальные проблемы страхования жизни их решение с использованием маркетингового подхода, 2017, Москва.

17. G'ulomov S.S., Boyev X.I., Sug'urtaishi. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2000. – 91 b.

18. G'ulomov S.S., Boyev X.I. Valyuta, moliya, kredit, bank va Sug'urta muammosi. – Toshkent, 1997. – 130 b.

19. Maxmudov N.M., Boyev X.I. Tashqi iqtisodiy faoliyat sug'urtasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2006. – 178 b.

20. Никитин А.В. Государственная поддержка страхования сельскохозяйственных рисков: теория, методология и практика. 08.00.05. – Экономика и управление предприятиями, отраслями, комплексами АПК и сельское хозяйство); 08.00.10. – Финансы, денежное обращение и кредит (страхование). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Москва. 2008. – 47с.;

21. Парахин Ю.Н. Страхование в аграрной сфере: теория, методология, практика. 08.00.05. – Экономика и управление народным хозяйством: (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – АПК и сельское хозяйство); 08.00.10 – Финансы, денежное обращение, кредит. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Воронеж-2011. – 52с.;

22. Яшина Н.М. Обеспечение финансовой устойчивости страховой организации: теория, методология и практика. 08.00.10. – Финансы, денежное обращение и кредит. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Москва-2008. – 41с.;

23. Кириллова Н.В. Страхование промышленных предприятий теория, методология, практика. Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.э.н. – М.: - 2007. – с.41.;

24. Насырова Г.А. Институтное обеспечение системы регулирования страховой деятельности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.э.н. – СПб.: - 2017. – с.38.;

25. Аршба М.В. Страховое обеспечение устойчивости воспроизводственного режима функционирования сельскохозяйственных товаропроизводителей. 08.00.10 – финансы, денежное обращение и кредит. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Ростов-на-Дону-2014.- 25с.;

26. Егоров Д.И. Страхование сельскохозяйственных рисков. 08.00.10 - Финансы, денежное обращение и кредит. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Москва – 2010. – 22стр.;

27. Назарова А.А. Совершенствование сельскохозяйственного страхования с государственной поддержкой в России. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами: АПК и сельское хозяйство); 08.00.10 - финансы, денежное обращение и кредит (рынок страховых услуг). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Москва – 2015.;

28. Покидова В.В. Развитие страхования урожая, осуществляемого с государственной поддержкой. 08.00.10 – финансы, денежное обращение и кредит. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук Волгоград – 2011.;

29. Хоминич И.П., Дик Е.В. Мировой страховой рынок. //Учебник.- Москва.: КНОРУС, 2020.-400стр.;

30. Гомелля В.Б. Очерки экономической теории страхования/ под ред.Е.В. Коломина – М.: Финансы и статистика, 2010. – 352 с.;

31. Ахвледиани Ю.Т. Рынок страховых услуг: современные тенденции и перспективы развития: монография/. – Москва: РУСАЙНС, 2017. – 236 с.;

32. Просандеева Т.И. Особенности формирования спроса и стимулирования предложения на рынке агрострахования// Специальность: 08.00.05 – Экономика и управления народным хозяйством: маркетинг. Ростов-на-Дону – 2018. 26 стр.:

33. Сплетугов Ю.А. Сельскохозяйственное страхование в России и за рубежом: сравнительная характеристика. Финансовый журнал / Financial Journal №1 2018.

34. Shennayev X.M. O‘zbekiston Respublikasida Sug‘urta faoliyatini rivojlantirish yo‘nalishlari. 08.00.07 – “Moliya, pul muomalasi va kedit” ixtisosligi bo‘yicha i.f.d. darajasini olish uchun dissertatsiya Avtoreferat. – T.: TMI, 2021. - 84 b.

35. Umarov S.A. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida O‘zbekistonda Sug‘urta faoliyatini rivojlanishini boshqarish, i.f.d. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. – T., 2012. – 49 b.

36. Qo‘ldoshev Q.M. O‘zbekistonda o‘zaro Sug‘urtalashning metodologik asoslarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – T., 2019. – 75 b.

37. Burxanov A.U. Moliyaviy xavfsizlik. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2019. – 220 b.

38. Baymuratov T.M. O‘zbekistonda Sug‘urta faoliyati va uni soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati – T., 2004. – 22 b.

39. Nurullayev A.S. O‘zbekistonda fermer va dehqon ho‘jaliklarini Sug‘urtalash masalalari – T., 2007. – 24 b.

40. Abduraxmonov I.X. O‘zbekiston Respublikasida javobgarlikni Sug‘urtalashning amaliyotini takomillashtirish. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. – T., 2010. – 20 b.;

41. Boyev X.I. Sug‘urtalash. O‘quv qo‘llanma. – T.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2005. – 120 b.

42. Mavrulova N.A. Sugʻurta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini taʼminlashda qayta Sugʻurtaning rolini oshirish. Iqtisodiyot fanlari boʻyicha f.d. (PhD) dissertatsiya avtoreferati. – T., 2019. – 62b.;

43. Kenjayev I.Gʻ. Sugʻurta tashkilotlarining moliyaviy resurslarini joylashtirish samaradorligini oshirish yoʻllari. Iqtisodiyot fanlari boʻyicha f.d. (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – T., 2019. – 59 b.

44. Xalikulova G.T. Sugʻurta tizimi va uning amal qilish mexanizmini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari boʻyicha f.d. (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – T., 2019. – 62 b.

45. Haqberdiyev B.U. Oʻzbekistonda Sugʻurta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini taʼminlash yoʻnalishlari. Iqtisodiyot fanlari boʻyicha f.d. (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – T., 2020. – 63 b.

46. Baymirzayev D.N. Qishloq hoʻjaligida xatarlarni Sugʻurtalashning xorijiy mamlakatlar tajribasi. // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. №1, 2019-yil; Nosirov J.T. Sugʻurta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini taʼminlash amaliyotini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari boʻyicha f.d. (PhD) dissertatsiya avtoreferati. – T., 2021. – 53 b.

47. Baratova D.A. Oʻzbekistonda jamgʻarib boriladigan hayot Sugʻurtasini rivojlantirish yoʻllari. Iqtisodiyot fanlari boʻyicha f.d. (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: 2020. – 54 b.

48. Vaxobov A.R. Kreditlarni sugʻurtalash tizimi oʻzini oqlayaptimi? // Bank axborotnomasi, 2019-yil 16-may. 20-son.

49. Архипов, А. П. Социальное страхование: учебник и практикум для академического бакалавриата / А. П. Архипов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 301 с.

50. Бабурина, Н. А. Страхование. Страховой рынок России: учеб. пособие для вузов / Н. А. Бабурина, М. В. Мазаева. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 127 с.

51. Баранова, А. Д. Актуарные расчеты в страховании жизни: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / А. Д. Баранова. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 194 с.

52. Ермасов, С. В. Страхование в 2 ч. Часть 1. : учебник для академического бакалавриата / С. В. Ермасов, Н. Б. Ермасова. — 6-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 475 с.

53. Мазаева, М. В. Страхование: учеб. пособие для вузов / М. В. Мазаева. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 136 с.

54. Миропольская, Н. В. Основы социального страхования: учеб. пособие для СПО / Н. В. Миропольская, Л. М. Сафина. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 149 с.

55. Миропольская, Н. В. Социальное страхование: учеб. пособие для академического бакалавриата / Н. В. Миропольская, Л. М. Сафина. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 149 с.

56. Организация страхового дела: учебник и практикум для прикладного бакалавриата / И. П. Хоминич [и др.]; под ред. И. П. Хоминич, Е. В. Дик. — М.: Издательство Юрайт, 2020. — 231 с.

57. Роик, В. Д. Медицинское страхование. Страхование от несчастных случаев на производстве и временной утраты трудоспособности: учебник для бакалавриата и магистратуры / В. Д. Роик. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 317 с.

58. Скамай, Л. Г. Страхование: учебник и практикум для прикладного бакалавриата / Л. Г. Скамай. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 322 с.

59. Социальное страхование: учебник для академического бакалавриата / Ю. П. Орловский [и др.]; под общ. ред. Ю. П. Орловского. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 127 с.

60. Страхование: учебник и практикум для прикладного бакалавриата / отв. ред. А. Ю. Анисимов. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2018. — 218 с.

61. Страхование в 2 ч. Часть 1: учебник и практикум для академического бакалавриата / Е. В. Дик [и др.]; под ред. Е. В. Дик., И. П. Хоминич. - 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2019. - 311 с.

62. Страхование в 2 ч. Часть 2: учебник и практикум для академического бакалавриата / Е. В. Дик [и др.]; под ред. Е. В. Дик., И. П. Хоминич. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2019. — 318 с.

63. Страхование и управление рисками: учебник для бакалавров / Г. В. Чернова [и др.]; под ред. Г. В. Черновой. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2017. - 767 с.

64. Страхование. Практикум: учеб. пособие для академического бакалавриата / Л. А. Орланюк-Малицкая [и др.]; отв. ред. Л. А. Орланюк-Малицкая, С. Ю. Янова. — М.: Издательство Юрайт, 2019. - 575 с.

65. Страхование: учебник и практикум для СПО / отв. ред. А. Ю. Анисимов. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2019. - 218 с.

66. Суринов, А. Е. Экономическая статистика в страховании: учебник для академического бакалавриата / А. Е. Суринов. - 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 276 с.

67. Тарасова, Ю. А. Страхование: учебник и практикум для СПО / Ю. А. Тарасова. — М.: Издательство Юрайт, 2019. — 235 с.